

Національний авіаційний університет
Навчально-науковий юридичний інститут
Державний вищий навчальний заклад
«Університет менеджменту освіти» НАПН України

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Колективна монографія

Тернопіль
2018

Рецензенти:

Копиленко О.Л. – директор Інституту законодавства Верховної ради України, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії наук України, академік Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України;

Рябченко О.П. – начальник кафедри адміністративного права і процесу та митної безпеки Університету ДФС України, доктор юридичних наук, професор.

Рекомендовано до друку

Вченою радою Національного авіаційного університету

(протокол № 5 від 26 червня 2018 року),

Вченою радою ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»

(протокол № 6 від 20 червня 2018 року)

С 90

Сучасні виклики юридичної освіти в університетському просторі: монографія / І.М. Сопілко, М.О. Дей та ін. – Тернопіль : Вектор, 2018. – 334 с.

ISBN 978-617-7516-85-8

Монографія присвячена питанням переосмислення ролі університетів в освітньому просторі, аналізу особливостей адаптації освітнього процесу до європейських стандартів освітньої діяльності.

Авторами обґрунтовується позиція, що зростання студентської та викладацької мобільності, уніфікація програм навчання і транснаціоналізація вищих навчальних закладів відповідає процесам глобалізації світового освітнього простору та забезпечить вихід національних вузів на міжнародний рівень освітніх послуг.

Монографія розрахована на наукових та науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, наукових установ, студентів, магістрантів та аспірантів, практичних працівників і широкий науковий загал.

УДК 378.4:34(02)

ISBN 978-617-7516-85-8

© Колектив авторів, 2018

© ФОП Осадца Ю.В., 2018

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ:

Армаш Н.О. – професор кафедри господарського, повітряного та космічного права Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету, доктор юридичних наук, доцент;

Беззубов Д.О. – професор кафедри господарського, повітряного та космічного права Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету, доктор юридичних наук, доцент;

Сопілко І.М. – директор Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету, професор кафедри конституційного та адміністративного права, доктор юридичних наук, доцент;

Череватюк В.Б. – директор Навчального центру проблем повітряного та космічного права, доцент кафедри теорії та історії держави і права Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету, кандидат історичних наук, доцент;

Устинова І.П. – доцент кафедри конституційного та адміністративного права Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету, кандидат юридичних наук, доцент;

Белуга Ю.М. – старший викладач кафедри цивільного права та процесу Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету;

Дей М.О. – завідувач кафедри університетської освіти і права Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти Державного вищого навчального закладу «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України, кандидат юридичних наук, доцент;

Волощенко-Віслобокова О.М. – доцент кафедри університетської освіти і права Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти Державного вищого навчального закладу «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України, кандидат юридичних наук;

Зусва В.О. – доцент кафедри цивільного права та процесу Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету, кандидат політичних наук, доцент;

Тімуш І.С. – професор кафедри цивільного права та процесу Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету, доктор юридичних наук, професор;

Пильгун Н.В. – доцент кафедри теорії та історії держави і права Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету, кандидат юридичних наук, доцент;

Макеєва О.М. – доцент кафедри теорії та історії держави і права Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету, кандидат юридичних наук;

Головка С.Г. – доцент кафедри теорії та історії держави і права Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету, кандидат історичних наук, доцент;

Гусар О.А. – доцент кафедри конституційного та адміністративного права Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету, кандидат юридичних наук;

Шуст Н.Б. – професор кафедри цивільного права та процесу Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету, доктор соціологічних наук, професор;

Вишновецька С.В. – завідувач кафедри цивільного права та процесу Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету, доктор юридичних наук, доцент;

Білоусов В.М. – старший викладач кафедри цивільного права та процесу Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету;

Лихова С.Я. – завідувач кафедри кримінального права та процесу Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету, доктор юридичних наук, професор;

Радзівіл О.А. доцент кафедри конституційного та адміністративного права Навчально-наукового Юридичного інституту Національного авіаційного університету, кандидат юридичних наук, доцент.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	8
-----------------------	----------

РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ КОНКУРЕНТНОЗДАТНИХ ФАХІВЦІВ-ЮРИСТІВ В НЕПРОФІЛЬНИХ ВУЗАХ	10
---	-----------

1.1. Роль кафедри у підготовці фахівців-юристів в непрофільних ВНЗ (<i>Армаш Н.О.</i>).....	10
---	----

1.2. Специфіка підготовки фахівців-юристів в авіаційній сфері (<i>Беззубов Д.О.</i>)	19
--	----

1.3. Юрист майбутнього – студентська науково-дослідна робота як фактор впливу на професійну підготовку (<i>Сопілко І.М., Череватюк В.Б.</i>)	34
--	----

1.4. Сучасні методи викладання у вищих навчальних закладах як необхідна складова підготовки фахівців та вироблення авторських методик викладання (<i>Устинова І.П.</i>)	53
---	----

1.5. Модернізація юридичної освіти в Україні в контексті євроінтеграції (<i>Белуга Ю.М.</i>).....	62
---	----

1.6. Сучасні тенденції розвитку юридичної освіти та науки в умовах інтенсивного розвитку міжнародних відносин (<i>Дей М.О.</i>).....	80
--	----

1.7. Особливості викладання історико-правових та загальнотеоретичних дисциплін в контексті вдосконалення правничої (юридичної) освіти (<i>Волощенко-Віслобокова О.М.</i>)	87
---	----

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПРАВОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ В НАЦІОНАЛЬНОМУ АВІАЦІЙНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ	95
---	-----------

2.1. Особливості формування національної свідомості студентів Навчально-наукового юридичного інституту Національного авіаційного університету (<i>Сопілко І.М.</i>)	95
---	----

2.2. Становлення правової культури майбутніх юристів в Національному авіаційному університеті (<i>Зуєва В.О.</i>).....	111
--	-----

2.3. Подолання конфліктів в студентському середовищі (<i>Тімуш І.С.</i>).....	124
---	-----

2.4. Шляхи підвищення рівня правосвідомості студентів Національного авіаційного університету (<i>Тимуш І.С.</i>)	148
2.5. Соціально-правове виховання молоді в Національному авіаційному університеті (<i>Пильгун Н.В.</i>)	186
2.6. Концепція формування правосвідомості та правової культури майбутніх юристів (<i>Макеєва О.М.</i>)	198

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ОСВІТЯНСЬКОЇ ГАЛУЗІ В УКРАЇНІ.....214

3.1. Законодавче забезпечення інноваційного розвитку освітньо-наукової галузі України (<i>Головка С.Г.</i>).....	214
3.2. Сучасні вимоги до професійної підготовки науково-педагогічних працівників відповідно до стандартів вищої освіти (<i>Гусар О.А.</i>).....	229

РОЗДІЛ 4. ІННОВАЦІЙНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЮРИСПРУДЕНЦІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА АБО СУЧАСНІ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ.....242

4.1. Сучасна парадигма інновацій (<i>Шуст Н.Б.</i>).....	242
4.2. Інноваційні наукові дослідження в юриспруденції в організації науково-дослідної діяльності Навчально-наукового юридичного інституту Національного авіаційного університету (<i>Вишиновецька С.В.</i>)	250
4.3. Інтерактивні та інноваційні методи викладання правових дисциплін (<i>Білоусов В.М.</i>)	264
4.4. Інноваційні методи викладання порівняльного кримінального права (<i>Лихова С.Я.</i>).....	276
4.5. Аналіз і тлумачення текстів міжнародних актів в курсі «Міжнародного права» (<i>Радзівіл О.А.</i>).....	295

ПЕРЕДМОВА

Однією з важливих умов формування позитивного іміджу України серед високорозвинених світових держав та успішної реалізації її євроінтеграційних намірів є забезпечення належного рівня освіти в країні, що відповідає світовим стандартам та євроінтеграційним прагненням України. Відповідно, одним з основних пріоритетів Кабінету Міністрів на 2017-2020 роки є підвищення якості вищої освіти, яка дасть можливість якісно розвивати інші сфери діяльності в державі.

Отже, актуальність нашого дослідження задекларованої проблеми можна аргументувати декількома чинниками.

По-перше, на сучасному етапі розвитку держави необхідне нове переосмислення ролі університетів в освітньому просторі, адаптації освітнього процесу до європейських стандартів освітньої діяльності. Сьогодні можна сказати, що реалізація інноваційних освітніх технологій, які базуються на кращих європейських традиціях в системі університетської освіти є життєво необхідною умовою, що гарантує стійкий розвиток вузу в системі освіти.

По-друге, університетській освіті необхідно враховувати останні здобутки інформаційного середовища та здобутки освітніх програм. Одним із завдань, що стоять сьогодні перед вищою освітою, є підготовка молодих фахівців до життя в інформаційному суспільстві, яке одночасно спрощує і ускладнює як процес освітньої діяльності так і подальшого працевлаштування для студентів і викладачів. В сучасних умовах розвитку і широкого застосування комп'ютерної техніки випускники вищих навчальних закладів, і в першу чергу викладачі, повинні самостійно шукати засоби раціонального вирішення проблем за допомогою сучасних інформаційних технологій.

По-третє, необхідність реформування системи та методології освітнього процесу, адже низький і застарілий рівень освіти був предметом обговорення багатьох наукових заходів і семінарів. Заслугує уваги результати дослідження щодо стану юридичної освіти та науки в Україні проведені Національним університетом Києво-Могилянська академія, а саме положення, що у вищій школі продовжують викладати дисципліни, успадковані з радянської системи вищої школи, які за своєю природою не притаманні для вищої гуманітарної освіти.

Відповідно, протягом 2016-2017 рр. було напрацьовано «Концепцію вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії», яка побудована на визнанні того факту, що подальший розвиток юридичної освіти має бути спрямований на підготовку правника відповідно до його фундаментальної ролі — утвердження верховенства права через захист прав і свобод людини. В 2018 році в академічному середовищі ми спостерігаємо обговорення напрямків розвитку системи освіти в цілому, так і юридичної, зокрема. Презентовано науковому середовищу законопроект «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії», анонсовано запровадження Стандарту юридичної освіти та Стандарту освітньої діяльності для правничих шкіл, «Концепцію розвитку освіти України на 2015-2025 роки», яка спрямована на приведення структури освіти у відповідність до потреб сучасної економіки та інтеграції України в європейський економічний та культурний простір. Крім того, у травня 2018 року відбулася презентація проекту Типового навчального плану підготовки правника в Україні. Усі ці нормативно-правові акти та документи визвали неоднозначний резонанс в науковому та практичному середовищі. Тому, подібні теми будуть обговорюватись на сторінках нашої монографії.

В XXI столітті в університетській освіті, яка бурхливо міняється під впливом глобалізаційних процесів неможливо зробити кардинальні зміни дуже швидко, але майбутнє української освіти повинно враховувати ті можливості, які дає інформаційне суспільство та інформаційні технології та використовувати їх в освітній практиці.

В даній монографії розглянуто методологічні засади підготовки конкурентоздатних фахівців-юристів в непрофільних вузах; формування правової культури та правосвідомості майбутніх юристів в Національному авіаційному університеті; організаційно-управлінські засади розвитку освітянської галузі в Україні; сучасні стратегії розвитку юридичної освіти, основні питання з яких розкрито в чотирьох розділах.

РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ КОНКУРЕНТНОЗДАТНИХ ФАХІВЦІВ- ЮРИСТІВ В НЕПРОФІЛЬНИХ ВУЗАХ

1.1. Роль кафедри у підготовці фахівців-юристів в непрофільних ВНЗ

Становлення нових поглядів на систему освіти в сучасній Україні вимагає концептуально відмінного від існуючих системного підходу до значення і ролі вищих навчальних закладів, їх структурних підрозділів та професорсько-викладацького складу. Таке завдання ставиться перед освітянами як на міжнародному рівні через необхідність наближення національного законодавства до міжнародних стандартів, реальне влиття у болонський процес, так і на рівні внутрішньодержавному – через реалізацію положень Указу Президента України «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року»¹, та ряду нормативно-правових актів серед яких, зокрема, і Закон України «Про вищу освіту».

На сьогодні існує ряд досліджень проблем як освіти в цілому, так і безпосередньо юридичної освіти. Зокрема, звертали свою увагу на освітянські проблеми В. Б. Авер'янов, О. М. Бандурка, С. В. Ківалов, С. В. Петков, В. П. Петков, І. М. Сопілко, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко тощо. Водночас, залишаються невирішеними питання правового, кадрового, інформаційного та економічного забезпечення освітньої діяльності. Іншими словами, до нашого часу відсутній єдиний підхід щодо розуміння надання юридичної освіти в Україні, а отже - і єдиної концепції із зазначених питань.

Сьогодні науково-педагогічна спільнота одноставна у рішучості реформувати застарілі механізми підготовки кадрів з орієнтиром на реальний попит від роботодавців та просування інноваційних проектів всередині крани та за кордоном. Як слушно зауважують фахівці, «особливість університетської кафедри полягає в тому, що вона має не лише сприяти забезпеченню навчального процесу в університеті, а й гарантувати можливість для плідної науково-дослідної роботи членів кафедри. В цьому лежить відмінність між

---

¹ Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України // Офіційний вісник України від 12.07.2013 р., № 50, стор. 18.

університетською кафедрою та кафедрою у вищій професійній школі. В останній час у західних університетах, особливо в англосаксонському світі, помітна тенденція до надання суттєвої переваги викладачами науково-дослідній роботі, часто така тенденція, на жаль, йде навіть на шкоду забезпеченню навчального процесу. Викладачі західних університетів все більше виявляють бажання досліджувати й писати, дещо нехтуючи викладанням. В Україні ми маємо протилежну тенденцію. Українські університети та університетські кафедри акцентують увагу саме на навчальному процесі, часто нехтуючи науковою роботою. Проблема лежить у розумінні ролі кафедри в сучасному університеті»².

В умовах розбудови новітньої системи освіти, після прийняття нового Закону України «Про вищу освіту», вищі навчальні заклади отримали принципово інші ідеологічні основи діяльності, ніж це було колись. За визначенням цього Закону вища освіта – це сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей, здобутих у вищому навчальному закладі (науковій установі) у відповідній галузі знань за певною кваліфікацією на рівнях вищої освіти, що за складністю є вищими, ніж рівень повної загальної середньої освіти. Відтак, вищі навчальні заклади сьогодні мають забезпечувати власний розвиток одразу за декількома векторами – освітній, компетенційний, ціннісний тощо. Це дозволяє говорити про перетворення вищих навчальних закладів України у заклади нового покоління, які здатні сформувати в студенті цілісну особистість – компетентного, культурно розвиненого, з ґрунтовними знаннями фахівця.

Кожна країна, яка дбає про своє майбутнє, хоче мати якщо не першокласну систему освіти, то принаймні один або кілька навчальних закладів світового рівня. Очевидно, що для їхнього визначення може використовуватися не тільки словосполучення «навчальний заклад світового рівня», а й інші, що зазвичай вказують на досконалість і престиж установи, наприклад, «передовий», «провідний», «відомий у світі», «визнаний у світі» тощо.

---

² Федорченко Ю. Про роль кафедри в університеті // <http://education-ua.org/ua/articles/1073-pro-rol-kafedri-v-universiteti>

Тисячолітнє існування навчальних закладів у всьому світі є підтвердженням їхнього внеску у розвиток суспільства, незважаючи на значні розходження в політичному устрої, культурному й економічному розвитку різних країн. Завдяки своїй різноманітній діяльності, основою якої завжди залишаються освіта, виховання молоді й науково-дослідна діяльність, освітні установи скрізь визнані важливими суспільними інститутами. Це визнання є основою державної та приватної підтримки освіти, хоча вона завжди є недостатньою і часто залежить від політичних коливань.

Стрімке зростання цінності освіти, зміни українського суспільства й активне проникнення ринкових відносин у всі сфери соціального життя вимагають нового контексту досліджень освітньої діяльності. Саме тому в сучасній науці актуальні наукові дослідження діяльності інституту освіти як ринку послуг, спрямовані на з'ясування соціокультурних передумов здобуття освіти, що безпосередньо пов'язано з ретельним вивченням адміністративно-правового регулювання освітньої діяльності в Україні та визначення ролі, сутності і змісту освітянської галузі в сучасних умовах.

Вже неодноразово в ряді статей та публікацій, щодо стану вищої освіти в Україні піднімалися питання підвищення ролі випускаючих кафедр в підготовці фахівців для різних галузей народного господарства України³. В працях вчених філософів, істориків, соціологів, психологів, педагогів детально аналізувались різні грані цієї глобальної проблеми. Вчені-юристи також не стоять осторонь від експертної оцінки стану законодавства та публічно-правових відносин у сфері освіти. Але говорячи про напрями підготовки юристів слід акцентувати увагу на декількох основоположних моментах.

На сьогодні виділено три таких напрями: правознавство, міжнародне право, правоохоронна діяльність. Постає ряд питань: чи достатня ця кількість? Чи узгоджуються напрями підготовки з науковими спеціальностями? Як вони співвідносяться з існуючим поділом кафедр?

Позиція держави у даному питанні досить чітка і, передусім пов'язана з підвищенням відповідальності: «Основним завданням і

---

³ Сущенко В.М. Сучасні проблеми реформування юридичної освіти і науки в Україні // Наукові праці. – Том 69. Випуск 56. – С. 184-187.

органів влади в системі освіти і науки, й академічних інституцій є збереження балансу між політикою лібералізації процесів наукової атестації кадрів і необхідністю посилення відповідальності його учасників за прийняття справедливих та обґрунтованих рішень»⁴. Завдання науки не лише ставити питання, а і більшою мірою, шукати і знаходити на них відповіді.

Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» кафедра – базовий структурний підрозділ вищого навчального закладу (його філій, інститутів, факультетів), що проводить навчально-виховну і методичну діяльність з однієї або кількох споріднених спеціальностей, спеціалізацій чи навчальних дисциплін і здійснює наукову, науково-дослідну та науково-технічну діяльність за певним напрямом⁵. Випускаюча кафедра у вищому навчальному закладі як провідний суб'єкт підготовки юристів повинна бути очолена доктором юридичних наук. Відповідно, лекції мають читати лише професори, семінарські заняття вести доценти, а практичні заняття вести асистенти, які мають науковий ступінь кандидата юридичних наук. При кожній випускаючій кафедрі повинна діяти наукова лабораторія, в якій вивчається науково-дослідна тема з державною реєстрацією. Роль випускаючої кафедри при цьому має полягати у:

- розробці та використанні сучасних методів та методології викладання юридичних дисциплін за напрямом спеціальності;

- створенні сприятливих умов для навчання (складання навчальних програм, наявність спеціалізованих кабінетів, лабораторій, спеціальної наукової літератури та нормативно-правових актів тощо);

- забезпеченні застосування здобутих теоретичних знань та набуття вмінь та навичок студентами через проходження практики як на самій кафедрі, так і на підприємстві, в установі, організації під керівництвом викладача кафедри.

Випускаюча кафедра разом зі спеціальними кафедрами і підрозділами вищого навчального закладу, що залучені до

---

⁴ Шевцов А.Г. Про реформи в системі атестації кадрів вищої кваліфікації // «Освіта України» №6, 2018р / <http://pedpresa.ua/190412-pro-reformy-v-systemi-atestatsiyi-kadriv-vyshshoyi-kvalifikatsiyi.html>

⁵ Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України 2014, № 37-38, рст.2004.

навчального процесу, поетапно впроваджують заходи в межах болонського процесу.

Студенти, магістри та аспіранти повинні прикріплюватись тільки до кафедри. І кафедра має здійснювати аналіз, узгодження, корегування навчального плану за яким здійснюється підготовка фахівця – юриста. Такі фахівці повинні отримувати не лише загальну професійну освіту «правознавець» а й спеціалізовану: медичне право, житлове право, ветеринарне право, сімейне право, кримінальне право, адміністративне право, морське право, екологічне право. І узгоджуватись з напрямками діяльності юристів: нотаріат, адвокатура, правоохоронна діяльність, адміністративна діяльність органів державної влади тощо.

Відповідно мають відбутись зміни і в структурі вищого навчального закладу. Зокрема, кафедри повинні створюватись не за принципом відповідності науковій спеціальності чи напрямку підготовки наукових досліджень, а з урахуванням ряду чинників, що суттєво оптимізує роботу вищого навчального закладу по підготовці правників. Серед таких чинників можна назвати:

1) подальшу професійну діяльність юристів-випускників вищих навчальних закладів, а саме спрямованість кафедр на підготовку фахівців відповідно до класифікатору професій.

2) кількість бажаючих отримувати відповідні професії та потреба у таких професіях на ринку праці, що має визначатись співвідношенням кількості осіб, що виявили бажання опанувати ту чи іншу професію до кількості відповідних вакансій та перспективних потреб на ринку праці.

В цьому контексті, звісно має відбуватись і структурна та кадрова реорганізація вищих навчальних закладів, які здійснюють підготовку правників. Має суворо дотримуватись принцип відповідності кількості тих, хто навчається до кількості тих, хто навчає. Ми маємо розуміти і погодитись з тим, що навантаження викладача має формуватись в залежності від навантаження кафедри, від затребуваності тієї професії, якої кафедра навчає.

Склад кафедри має формуватись із високопрофесійних викладачів з максимально профільним спрямуванням їх підготовки. Висуваючи жорсткі вимоги до викладацького складу вищий навчальний заклад має організаційно та технічно забезпечити їх роботу, зацікавити у популяризації використання інтернет-ресурсів,

сучасних технологій тощо. При цьому саме викладач має нести персональну відповідальність за якість підготовки правознавця.

Виконання таких вимог дозволить підвищити авторитет не тільки окремо взятої кафедри, а й усього вищого навчального закладу не в останню чергу і за рахунок залучення до навчання студентів інших ВНЗ (таку можливість безперервного продовження навчання незалежно від місцезнаходження та підпорядкованості вищого навчального закладу надає болонська система).

Також кафедра повинна забезпечити та брати участь в атестації фахівців регіону за напрямом. Щоп'ять років має відбуватися атестація кожного юриста, в результаті якої він отримує посвідчення про дозвіл займатись діяльністю за фахом підготовки. Юридична деонтологія ставить за мету кваліфікаційної атестації юриста – поліпшення якісного складу працівників юридичної сфери⁶. Зокрема, подібна практика існує в Республіці Білорусь. Постановою Міністерства юстиції Республіки Білорусь № 1 від 06 січня 2009 р. «Інструкція про порядок видачі свідоцтв про атестацію юриста, про присвоєння кваліфікації судового експерта, про атестацію ріелтера» встановлено, що експертно-кваліфікаційною комісією Міністерства юстиції Республіки Білорусь видається свідоцтво встановленого зразка на п'ять років після проведення тестування. Щоправда, термін дії такого свідоцтва може бути подовжений ще на п'ять років. Звісно, такий підхід до юридичної освіти підсилює вимоги до кожного викладача, завідуючого кафедрою, ректора вищого навчального закладу, департаменту атестації кадрів вищої кваліфікації та ліцензування Міністерства освіти і науки, профільних міністерств та відомств.

Відповідно, студент який бажає отримати вищу юридичну освіту європейського гатунку з першого дня навчання має бути спрямований на постійний творчий пошук. Більшість навчальних закладів України неспроможні забезпечити підготовку за всіма галузями права, а тому, відповідно до принципу «вільного вектору» закладеного як базового до болонського процесу, студент за узгодженням з деканатом має опановувати основи професійної

---

⁶ Інструкція про порядок видачі свідоцтв про атестацію юриста, про присвоєння кваліфікації судового експерта, про атестацію ріелтера: Постанова Міністерства юстиції Республіки Білорусь № 1 від 06 січня 2009 р. // http://lex.by/index.php?option=com_content&task=view&id=61 &Itemid=61.

майстерності і за допомогою кафедр, вчених які дислокуються у вищому навчальному закладі України та інших європейських країн.

Такі цілі можна досягти, дотримуючись відповідної стратегії побудови роботи структурного підрозділу. Основними положеннями такої стратегії мають стати такі положення: відповідно до Закону України «Про вищу освіту» кафедра - це базовий структурний підрозділ вищого навчального закладу державної (комунальної) форми власності (його філій, інститутів, факультетів), що провадить освітню, методичну та/або наукову діяльність за певною спеціальністю (спеціалізацією) чи міжгалузевою групою спеціальностей. Відповідно, в діяльності кафедри є подвійна мета:

1) підготовка висококваліфікованих, конкурентоздатних юристів-практиків та наукових кадрів відповідно до вимог сучасності;

2) участь у процесі удосконалення державного управління шляхом законопроектної, аналітичної та консультативної роботи.

Для досягнення цієї мети необхідно будувати роботу кафедри за такими напрямками:

Кадрова політика. Спонукаати викладачів кафедри до підвищення професійної майстерності через проходження стажування (один раз на п'ять років), участь у тематичних тренінгах, семінарах, відвідання майстер-класів.

Забезпечення проведення на кафедрі один раз на півроку наукового та навчально-методичного семінарів, в яких викладачі кафедри у якості доповідачів ділитимуться із колегами власним досвідом інноваційної наукової або навчально-методичної роботи. За потреби, проводити тематичні міжкафедральні семінари.

Виходити з поданням до керівництва закладу вищої освіти про заохочення викладачів кафедри у разі їх активної роботи, позитивних відгуків студентів та діяльності із популяризації ЗВО на міжрегіональному та міжнародному рівні.

Максимально перейти на електронний документообіг, скоротивши обсяг паперової роботи до мінімуму, відповідно до положень Міністерства освіти і науки України.

Встановити персональну відповідальність викладачів кафедри за навчально-методичне забезпечення закріплених за ними дисциплін відповідно до встановлених чинним законодавством вимог

(наявність навчально-методичного комплексу дисципліни в друкованому та електронному вигляді).

Щорічно на розширеному засіданні кафедри, за участі керівництва закладу вищої освіти, проводити атестацію науково-педагогічних співробітників кафедри з метою встановлення факту виконання умов контракту.

Навчально-методичне забезпечення освітнього процесу. Забезпечення наявності навчально-методичних комплексів з дисциплін кафедри (робоча програма навчальної дисципліни, плани семінарських занять, методичні рекомендації до самостійної роботи студентів, питання до вхідного, модульного та підсумкового контролю, методичні рекомендації до підготовки та захисту контрольних та курсових робіт, конспект лекцій, КЗ та ККР, карта забезпечення навчальною літературою).

Створення на кафедрі електронного банку навчально-методичного забезпечення дисциплін. Забезпечити створення на сайті закладу вищої освіти віртуальної аудиторії кафедри з наповненням кожної дисципліни навчально-методичними комплексами, інтерактивними завданнями для студентів, що забезпечувало б віддалене користування студентами методичною літературою, отримання ними освіти дистанційно або як допоміжний ресурс у навчанні.

Налагодження роботи із забезпечення супроводження лекційних занять тематичними презентаціями та наочними посібниками.

Наукова робота. Створення при кафедрі науково-дослідного центру для більш повного виконання теми науково-дослідної роботи кафедри, практичного застосування наукових розробок викладачів, аспірантів та студентів і популяризації наукової діяльності Університету за його межами.

Планувати організацію і проведення різних наукових заходів в стінах закладу вищої освіти або за його межами (конференції, круглі столи, семінари тощо).

Активізувати участь викладачів кафедри у наукових заходах, що проводяться іншими навчальними закладами, науковими спільнотами.

Забезпечити роботу аспірантів кафедри, шляхом наукового керівництва написання ними дисертаційних робіт, залучення їх до роботи кафедри в межах стажування.

Започаткувати безперервний процес наукової роботи студента за принципом повного циклу – студент – магістр – доктор філософії – доктор наук. Студент з першого курсу на кафедрі обирає напрям наукових розробок і впродовж навчання розвиває різні аспекти обраної наукової теми. Відповідно, кафедра отримує ключову роль у підготовці фахівця за спеціальністю «Право» та атестації наукових кадрів. Студент отримує можливість не розпорошувати наукові інтереси в залежності від виконання навчальних планів (написання з різних, не пов'язаних між собою тематик курсових робіт та дипломної, дисертаційної роботи), а сконцентруватись на глибинному аналізі та розробці одного наукового напряму.

Виховна робота. Ініціювати організацію та проведення культурних заходів в стінах університету за участю викладачів та студентів.

Розробити та брати активну участь у реалізації Концепції виховної роботи зі студентами протягом їх перебування в стінах університету. Забезпечити роботу кураторів у закріплених за ними групах.

В науковій педагогічній літературі так підходять до визначення аспектів виховної роботи кафедри. Зокрема, вона може проводитися в таких аспектах:

- формування професійних навичок сучасного фахівця;
- виховання високих моральних якостей, активності в суспільному житті, активної життєвої позиції, особистий приклад викладачів у всьому;
- повага до законів держави, до його символіки: гімну, гербу, прапору;
- виховання культури поведінки під час занять усіх форм в університеті й за його межами;
- залучення студентів до виступів з науковими рефератами й повідомленнями на семінарах і наукових студентських конференціях⁷.

Зв'язки з іншими навчальними закладами, громадськими організаціями та популяризація закладу вищої освіти. Забезпечувати укладення та виконання договорів про

---

⁷ Третяк В.В. Місце й роль кафедри у виховному процесі студентів / В.В. Третяк // Сучасні аспекти виховання студентської молоді : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 4-5 квітня 2013 року. - Х.: ХНУМГ, 2013. – С. – Режим доступу : <http://eprints.kname.edu.ua/30826/>

співробітництво з вищими навчальними закладами Залучати до співпраці по підготовці наукових видань професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів України та зарубіжжя.

Заохочувати викладачів кафедри до публічної наукової та громадської діяльності, участі в аналітичних програмах на радіо та телебаченні.

Постійне оновлення інформаційного наповнення сторінки на сайті закладу вищої освіти про останні події в житті кафедри, висвітлення наукової та громадської діяльності викладачів кафедри.

Робота у напрямку підвищення ролі випускаючої кафедри знаходиться на початковому етапі. Але без змін та реформ в сфері підготовки юристів неможливо створити в Україні сучасну систему якісної юридичної освіти.

Дослідження з права такого високого наукового рівня потребує практичного втілення у вигляді Концепції щодо розвитку регулювання освітньої діяльності в Україні або іншого нормативного документа який має істотно вплинути на вкрай незадовільну ситуацію у сфері освітньої діяльності: низький рівень надання освітніх послуг у закладах вищої освіти та ненадання можливості подальшого працевлаштування.

1.2. Специфіка підготовки фахівців-юристів в авіаційній сфері

Розвиток науки педагогіки в сучасному світі проходить етап нового форматування та філософського переосмислення. Це пов'язано із новими викликами, які ставляться до цієї науки в умовах науково-технічного розвитку та розвитку інформаційних технологій. Підготовка професійних кадрів із врахуванням тенденції глобалізації є одним із пріоритетних завдань в педагогіці як науці про підготовку кадрів.

Одним із найбільш актуальних питань педагогіки є вироблення методик і механізмів підготовки фахівців-юристів в авіаційній сфері. Це підтверджується статистикою міжнародної асоціації із забезпечення безпеки цивільної авіації, в якій зазначено, що більше половини авіаційних інцидентів та авіаційних катастроф

відбувається через суб'єктивні фактори (помилка пілота, недостатня психологічна стійкість пілота до дій в умовах небезпеки та інше) та вимагає ретельного правового вивчення і оцінки з метою відшкодування збитків та покарання винних осіб.

В умовах розвитку науково-технічного прогресу підготовка фахівців-юристів в авіаційній сфері набуває важливого значення через специфіку здійснення діяльності екіпажами цивільного повітряного судна, їх задач та умов виконання льотного завдання. Зазначимо, що для юридичної сфери важливим є факт, що під час проведення польоту трапляються випадки, коли командир повітряного судна повинен проводити пілотування в умовах ручного управління. При цьому таке пілотування відбувається в умовах загроз, ризиків і небезпек щодо ймовірності втрати повітряним судном льотної придатності, як наслідок звалювання з ешелону та загибелі пасажирів та членів екіпажу цивільного повітряного судна.

В сучасній методиці підготовки фахівців-юристів відсутні чіткі та формальні механізми до формування психологічної стійкості у юристів щодо оцінки наслідків катастроф та ознайомлення із справами, що пов'язані із загибеллю людей.

Тому формування методик підготовки фахівців-юристів в авіаційній сфері є одним із пріоритетних напрямів в педагогіці як науці підготовки висококваліфікованих кадрів для всіх сфер життя суспільства.

В сучасній науці підготовки кадрів авіації проблемами психологічної стійкості займалися такі вчені як А. Реан, Н. Бордовська, П. Коваленко, О. Ариничева, А. Малишевський, П. Корчемний, а також інші вчені в сфері педагогіки і психології. Але на сьогодні розробки вчених окремо виділяють систему підготовки льотних кадрів та підготовку інших допоміжних служб, в тому числі і юридичної. В поданій статті визначається специфіка підготовки юристів до діяльності в авіаційній сфері як окремого виду юридичної діяльності.

Об'єктом статті є педагогічна методика підготовки фахівців-юристів в авіаційній сфері.

Предметом статті є фахівець-юрист як особа, що має дати правову оцінку діяльності екіпажу повітряного судна, наземним службам та іншим учасникам льотної пригоди з метою визначення ступеню їх вини.

Кардинальні зміни, що спричиняють потребу у розвитку правосвідомості майбутніх юристів, диктують необхідність оновлення системи підготовки та визначають широку потребу у наданні правової освіти новому поколінню, удосконалення системи освіти у вищих навчальних закладах, які готують майбутніх фахівців – юристів в сфері авіації. Науково-технічний поступ ставить нові соціальні та правові орієнтири в системі вищої освіти та диктує нові вимоги, які допоможуть у становленні особистості.

Основними стратегічними напрямками роботи вищої школи визначаються шляхи удосконалення професійної підготовки, яка поєднує в собі високий професіоналізм із соціально психологічними якостями сучасного фахівця, здатного вирішувати наукові і правові проблеми сучасності в сфері авіації.

Завдання кваліфікованої підготовки кадрів визначає необхідність психолого-педагогічного забезпечення навчально-виховного процесу на юридичних факультетах з метою використання ефективних шляхів формування особистості майбутнього спеціаліста. Досягнення цих вимог неможливе без цілеспрямованого формування професійної правосвідомості майбутнього юриста, що включає оволодіння необхідними професійними знаннями, набуття умінь і навичок, вироблення потреб, мотивів, інтересів, установок, ціннісних орієнтацій майбутніх фахівців в сфері авіаційного права.

Результати теоретичного дослідження визначають, що професія юриста вимагає ґрунтовної та різноманітної підготовки, а одним з основних завдань цієї підготовки – це формування здатності до аналітичного оцінювання ситуації з урахуванням специфіки авіації як виду сучасного транспорту та відповідальності пілотів. Це оцінювання повинно здійснюватися при постійному розвитку критичного та неупередженого мислення, яке при навчанні майбутніх фахівців-юристів тісно пов'язане з формуванням моральних суджень, уявлень про суб'єкти їх професійної діяльності.

Визначаємо, що специфіка підготовки юристів в авіаційній сфері – це методологія та принципи підготовки майбутніх фахівців-юристів з урахуванням специфіки сфери авіації, вироблення та відпрацювання рефлексивних механізмів у юриста до діяльності у ситуації з ознаками екстремальності, що пов'язана із авіаційною сферою.

Специфіка підготовки юристів в авіаційній сфері складається із двох основних блоків: перший блок – це формування правосвідомості майбутніх юристів з урахуванням специфіки авіаційної галузі (цей блок умовно можливо назвати педагогічним) та другий блок – спеціальна підготовка юристів у формі академічної підготовки з урахуванням специфіки роботи авіаційної галузі (цей блок має назву спеціально – юридичний).

З урахуванням вищеназваної позиції можливо визначити, що об'єктивне поєднання двох блоків дасть змогу сформуванню професіоналів-юристів у авіаційній сфері.

Завданням педагогіки є формування правової свідомості юристів з урахуванням специфіки діяльності авіації, виконання нею своїх завдань та функцій.

У правовій свідомості майбутніх юристів закріплюються уявлення про правові принципи регулювання суспільних відносин у конкретній соціальній системі. Через професійну правову свідомість виявляється ставлення різних соціальних груп до виробничих відносин, що завжди закріплюються і регулюються системою права.

Важливо й те, що правова свідомість відбиває не тільки економічні, але й політичні, моральні, сімейні, трудові, побутові й інші відносини, що потребують спеціального правового регулювання. На відміну від інших форм суспільної свідомості, правова свідомість конкретизує політичні ідеї і моральні норми в категоріях юридичних прав і обов'язків особистості.

Разом з тим проблема розвитку професійної правосвідомості майбутніх юристів у процесі навчання у вищих навчальних закладах досліджена недостатньо.

На думку Т. В. Кушнікової, правосвідомість це система уявлень та ідей, почуттів та емоцій, що виражають ставлення людини, чи суспільства в цілому, до чинного законодавства, права, а також до діяльності особистості, яке пов'язане з правом. Правосвідомість має бути властива і працівникам, які працюють у галузі юриспруденції, і кожному громадянину країни.

Носями правосвідомості є різні суб'єкти права: особистість, громадські об'єднання, політичні партії, державні органи та їх посадові особи, юристи-науковці та юристи-практики, суспільство в цілому. В правовій свідомості відбирається ставлення суб'єкта до

права, юридичної практики, діяльності та поведінки інших суб'єктів правовідносин, їх оцінка.

Правова свідомість постає як нормативна свідомість винятково юристів, тобто фахівців із середньою спеціальною і вищою юридичною освітою, які володіють професійно-правовими знаннями на практичному, теоретико-практичному або науково-теоретичному рівні; правовими переконаннями, ідеалами і уявленнями про бажане право; оцінним, нормативним, позитивно стійким ставленням до діючого права і правопорядку, пропущеного крізь призму суб'єктивних прав і обов'язків; правовими установками⁸.

Теоретичний аналіз психологічної літератури надав можливість визначити, що теперішнє уявлення про юристів-фахівців у значній мірі – стереотипні. Необхідне якісне і ефективне виконання фахівцями своєї роботи, що впливає на його правосвідомість. Від рівня їх професійної свідомості і професійної культури залежить також поведінка населення відповідно до права та забезпечення особистої безпеки кожної людини в країні.

Правова освіта - це перший крок до самоствердження особистості на формування особистісних якостей у процесі соціальної практики. Вона повинна забезпечити розуміння специфіки роботи, майстерності та мови, які необхідні для майбутніх фахівців-юристів. Розуміння та знання правових, етичних обов'язків, прав і основних свобод особистості, які визнані законодавством країни та міжнародним правом – також є необхідними в практиці майбутнього юриста⁹.

Особливості формування правосвідомості майбутніх фахівців-юристів у сфері авіації формується в період навчання у вищих навчальних закладах та становить різносторонню підготовку, наприклад таку як:

– загальна правова підготовка, яка надає фундаментальні правові знання;

– навчання майбутніх професій та їх специфіка – такі як підготовка юристів у сфері страхування, розслідування авіаційних подій, адвокатів та ін.

---

⁸ Романов В.В. Юридическая психология. – М. : Юрист, 2000. – 345 с.

⁹ Сливка С.С. Правове виховання працівників органів внутрішніх справ в сучасних умовах. – Львів, 1991. – 163 с.

Правова культура майбутнього фахівця також передбачає творче та критичне осмислення правових законів, норм, нормативів у сфері авіації з огляду їх демократичного, морального та гуманістичного змісту.

Через це комунікативна компетентність є одним із найважливіших факторів, що обумовлюють високий професіоналізм юристів у сфері авіації. Вона виявляється в таких ознаках:

– здатність встановлювати емоційні контакти з різними учасниками спілкування, підтримувати з ними в необхідних межах довірчі відносини;

– проникливість, здатність розуміти внутрішній світ співрозмовника, його психологічні особливості, потреби, мотиви поведінки, стан психіки;

– доброзичливе, увічливе ставлення до людей, уміння слухати учасника діалогу, емоційно реагувати на переживання співрозмовника;

– вільне і гнучке володіння вербальними і невербальними засобами спілкування;

– уміння в конфліктній ситуації провадити адекватну ситуації стратегію комунікативної поведінки, змінювати стиль спілкування залежно від сформованих обставин;

– здатність до співробітництва, досягнення компромісів, угод;

– розвинений самоконтроль над емоціями, настроєм в екстремальних ситуаціях;

– адекватна самооцінка і почуття гумору¹⁰.

Сьогодні, правосвідомість студентів, майбутніх фахівців-юристів не відповідає їх правовій орієнтації як на світових засадах, так і на побутовому рівні. Підготовка фахівців-юристів у сфері авіації повинна чітко відбивати специфіку льотної галузі, формувати у юриста світогляд учасника повітряної галузі.

Юридична школа здатна лише формувати професійну правосвідомість майбутніх фахівців-юристів на базі адекватно сформованої правосвідомості. Корекція правосвідомості юридичній школі не під силу¹¹.

---

¹⁰ Косаревська О.В. Формування проф.правової свідомості курсантів на початковому етапі підготовки у вузі МВС : Дис. .. канд.пед.н. : 13.00.04 . – О., 2003. – 211 с.

¹¹ Козлов Ю. Кого готовим, господа? // Юрист. – 1998. – № 7. – С. 64

Як правило, фахівці-юристи гарно знають норми права, що визначають їх компетенцію, а також регламентують порядок їх специфічної діяльності. З часом, в залежності від правових норм, що віддаляються від сфери суспільних відносин, юрист постійно повинен працювати як спеціаліст, рівень його знань щодо положенням законодавства знижується, навіть знижується до норм випускника середнього юридичного закладу. Багато юридичних робітників не знають норм, що визначають правові положення своєї професійно-юридичної групи у цілому.

Часто, вони керуються лише знаннями, що отримують на практиці, конкретними професійними навичками та вміннями, звичками, а також різносторонніми проявами професійної активності юристів-фахівців¹².

Необхідно турбуватися про раціональне сполучення інтересів особистості та суспільства. Особлива значимість у правовій ідеології має юридична наука. Наукова теорія визначає стратегію розвитку правового життя суспільства, що здійснюється всестороннім аналізом сучасної правової ситуації.

Освоєння правової теорії, раціональне осмислення ролі права у житті суспільства є важливим та необхідним елементом юридичної освіти та формування професійного професіоналізму¹³.

С. С. Сливка зазначає і належні вимоги, що висуваються майбутньому фахівцю-юристу, які доповнюють його правову культуру і створюють кодекс його професійної поведінки, стрижнем якої є внутрішнє веління службового обов'язку:

– психологічні вимоги – знання психіки, психічних явищ людини, уміння користуватися психодіагностикою та психокорекцією у ході роботи;

– моральні та етичні вимоги – визначають засвоєння гуманістичних принципів моралі та вміння керуватися ними на практиці;

– естетичні вимоги – вони виражаються у засобах спілкування, зовнішньому вигляді юриста, знання службового етикету та ін.) ;

– політичні вимоги – це в першу чергу – знання політичної стратегії, тактики держави та політичних партій і рухів, бути політично активним та освіченим¹⁴.

---

¹² Соколов Н.Я. Профессиональное сознание юристов. – М., 1988. – С.173.

¹³ Хропанюк В.Н. Теория государства и права. – М., 1998. – С.204

З урахуванням специфіки авіаційної сфери пропонуємо додати:

- інформаційні вимоги – знання правової бази в сфері авіації;
- технічні вимоги – знання юристом специфіки роботи авіаційних механізмів та специфіки прийняття рішень екіпажами ЦПС.

Належний розвиток правосвідомості майбутніх фахівців-юристів в загальному вигляді можна визначити так:

- усвідомлення в необхідності вести професійну боротьбу з правопорушеннями та злочинністю і додержуватися належного правопорядку;

- вміння визначити та засудити протиправну поведінку, не бути байдужим до порушень не лише на роботі, а й в життєвих ситуаціях;

- переконаність у необхідності дотримуватися справедливості у свободі та правах громадян країни:

- усвідомлення необхідності дотримання законності під час службових обов'язків та професійні знання законодавчої бази країни¹⁵.

Для рівня розвитку правосвідомості майбутнього фахівця-юриста особливе значення набуває ставлення його до злочинності та знання механізмів боротьби з нею. Можна виокремити деякі особливості розвитку правосвідомості фахівця у цьому напрямку:

- неухильне додержання законності та недопустимість порушень правових принципів і норм;

- неприйняття та негативна реакція на злочинність;

- переконаність у необхідності активної та професійної боротьби зі злочинністю та орієнтація та жорсткість покарання;

- високий рівень внутрішньої правосвідомості та забезпечення правопорядку і законності;

- розуміння необхідності вести боротьбу з правопорушеннями та посягання на цінності як державні, так і кожного громадянина країни;

- особистісне узгодження понять вірно та невірно з державними правовими цінностями.

---

¹⁴ Сливка С.С. Правове виховання працівників органів внутрішніх справ в сучасних умовах. – Львів, 1991. – 163 с.

¹⁵ Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові української держави // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24, 25.

Професійність майбутнього фахівця-юриста передбачає глибоке знання законодавства та права, переконаність у необхідності додержання прав громадян країни, вміння використовувати наданні знання та досвід під час виконання службових обов'язків у майбутньому.

Можна визначити такі особливі якості фахівця-юриста, як: широкий кругозір, розвинений інтелект, творче мислення, кмітливість та працездатність, аналітичний склад розуму, вміння прогнозувати та виділяти головне у справі, розвинена інтуїція та уявлення, здатність до досягнення угод на різних етапах роботи, вміння знайти компроміс у спілкуванні, почуття гумору та адекватна самооцінка, самоконтроль над емоціями та поведінкою, а також – високий рівень професійної правової свідомості, чесність, мужність, совісність, принциповість, дисциплінованість, обов'язковість та ретельність у роботі, здатність адекватно реагувати на різні події¹⁶.

Можна погодитися з О. В. Косаревською, яка розглядає особливості розвитку правосвідомості майбутніх фахівців-юристів, що формуються в період навчання у вищих навчальних закладах України і становлять різнобічну підготовку:

1) загальна правова підготовка (одержання фундаментальних правових знань);

2) спеціальна правова підготовка — навчання майбутній професії (оперативно-розшукова підготовка, підготовка слідчого та ін.);

3) загальна фізична підготовка та ін.¹⁷.

У процесі освіти юристів суб'єкти набувають необхідних теоретичних знань у сфері права, отримують перший досвід їх практичного використання.

Під час професійної юридичної діяльності формується вміння користуватися юридичним інструментарієм, розвивається юридичне мислення, правові знання переростають у відповідні переконання, формуються й удосконалюються професійні навички, звички, традиції, розвивається так звана правова інтуїція.

---

¹⁶ Сливка С.С. Інформаційна культура юриста. – Івано-Франківськ, 1996. – 156 с.

¹⁷ Косаревська О.В. Формування проф.правової свідомості курсантів на початковому етапі підготовки у вузі МВС : Дис... канд.пед.н. : 13.00.04 . – О ., 2003. – 211 с.

Ознаки якості формування професійної свідомості можна визначити наступні: правові знання, повсякденне переконання, навички, почуття та їх співвідношення.

Для правосвідомості майбутніх юристів особливе значення набуває ставлення до злочинності і заходів боротьби з нею. У зв'язку з цим, розглянемо особливості формування правосвідомості за певними правилами:

1) мати тверду точку зору на злочинну поведінку суб'єктів та осуд посягань на цінності, які охороняються законом;

2) недопустимість порушень соціальних принципів та правових норм;

3) суворе і неухильне знання та додержання законності, високий рівень оцінки правопорядку і законності;

4) негативну реакцію на злочинність, неприйняття її, переконаність у необхідності активної боротьби з нею;

5) більш високий рівень вимог до санкцій за правопорушення порівняно з іншими законослухняними громадянами: орієнтація на жорсткість покарання;

6) більш високу оцінку власної діяльності і діяльності свого відомства, ніж інших.

З цього витікає, що необхідно більше приділяти увагу на систему вимог у навчанні, які висуваються до випускника юриста вищих навчальних закладів:

1) морально-етична (засвоєння гуманістичних принципів моралі, уміння ними керуватися на практиці);

2) політична (знання політичної стратегії та тактики держави, провідних політичних партій і рухів, уміння користуватися інструментарієм політичної діяльності і бути політично активним);

3) психологічна (знання психічного складу особи, уміння користуватися психодіагностикою у ході вирішення юридичної справи);

4) естетична (виражається в службовому етикеті, мові спілкування, зовнішньому вигляді юриста, естетичному вигляді оформлюваних ним документів та ін.).

Блок спеціальних дисциплін авіаційної галузі для викладання юристам має системний аспект, тому пропонуємо сфокусувати увагу на одному важливому моменті діяльності авіації – це діяльність екіпажів повітряних цивільних суден в умовах ризику та небезпеки.

Системна підготовка майбутніх юристів в авіаційній сфері має передбачати вироблення стандартів процедур прийняття рішень щодо розслідування авіаційних подій та визначення умов відшкодування збитків за завдану шкоду

Основними напрямками підготовки юристів в авіаційній сфері є: перше – технічне направлення – відпрацювання технічних елементів роботи в авіаційній сфері; друге – психологічний напрям, тобто відпрацювання психічних рефлексів і вироблення антистресових програм при спілкуванні із родичами загиблих, суб'єктами страхування та інше; третє – юридичний напрям, тобто ознайомлення майбутніх юристів із специфікою розслідування авіаційних інцидентів; четвертий напрям – міжнародний, тобто ознайомлення майбутніх фахівців-юристів із загальними навичками пілотування за стандартами ІКАО.

Такий напрям у своєму поєднанні ми пропонуємо назвати авіаційна юридична ризикологія.

Ми пропонуємо таке визначення *«авіаційної юридичної ризикології»* як: комплексної галузі дослідження в рамках досліджень проблем транспорту та авіації зокрема, що включає дослідження і вивчення специфіки феномену юридичного ризику в авіаційній сфері, тобто ризику в діяльності екіпажів цивільних повітряних суден та членів екіпажу цивільного повітряного судна і пасажирів та визначення меж негативного впливу такої діяльності на виконання льотного завдання, збереження льотної придатності цивільного повітряного судна, а також збереження життя і здоров'я всіх членів екіпажу та пасажирів, і фактичної правової оцінки такої діяльності.

Завдання авіаційної юридичної ризикології, ми вбачаємо у вивченні проблеми юридичних ризиків в авіації та практичній транспортній діяльності як комплексного поняття і феномену цивільної авіації, який існує поруч з іншими складовими транспортної науки і виступає його невід'ємним компонентом¹⁸.

Комплексність досліджень означає, що вивчення впливу прийнятих рішень в різноманітних ситуаціях, що виникають на борту цивільного повітряного судна в призмі можливості настання несприятливих наслідків від впровадження цих рішень на стан льотної придатності повітряного судна та відповідно на стан

---

¹⁸ Корчемний П.А. Психология летного обучения, М.: Воениздат, 1986, 136 с.

здоров'я екіпажу цивільного повітряного судна і членів екіпажу та відповідної правової оцінки такої діяльності професіоналом експертом в авіаційній галузі.

Мета авіаційної юридичної ризикології пролягає в двох пластах транспортної науки:

– на теоретичному рівні – це розширення меж пізнання транспортної науки як невід'ємної частини авіаційної діяльності та виконання завдань екіпажами цивільних повітряних суден в умовах відхилення від стандартних процедур під час прийняття рішень в умовах загроз і небезпек та відповідної юридичної оцінки;

– на практичному рівні – надання правових рекомендацій, розробка механізмів, методик, шляхів зниження ризиків (як ймовірних негативних наслідків) впливу рішень командирів екіпажу цивільного повітряного судна на виконання льотного завдання, в тому числі на стан льотної придатності повітряного судна, та зниження ймовірностей виникнення ймовірності авіаційних інцидентів та катастроф, базисом яких виступають юридичні, психологічні та психічні аспекти прийняття рішень командирами екіпажів повітряних суден, адекватності реагування на ситуації загроз і небезпек цивільному повітряному судну, формальності процедур реагування та ризик ймовірності настання негативних наслідків від впровадження прийнятих рішень.

Будь-який напрям досліджень, особливо в сфері авіації, повинен пройти процес впровадження в науку і апробацію на протязі часу. Ми вважаємо, що впровадження авіаційної юридичної ризикології – це процес визначення місця і ролі даного направлення в транспортній науці, обґрунтування перспектив його становлення і розвитку на сучасному етапі розвитку цивільної авіації та правової науки¹⁹.

Потім в процесі впровадження повинен відбутися процес інтеграції нових отриманих знань в уже набуті знання в галузі авіації. Під інтеграцією авіаційної юридичної ризикології в інші транспортні науки ми маємо на увазі, що це процес визнання і врахування існування ризику як об'єктивної категорії авіаційної діяльності та визначення місця і ролі в конкретних транспортних науках або навчальних дисциплінах для підготовки фахівців-

---

¹⁹ Педагогика: Методические указания по изучению дисциплины и выполнению контрольных работ. Кирилкин В.С., Школин А.Ф., Козлачкова Л.И. Университет ГА. С.-Петербург, 2012.

юристів, визначення його впливу на загальну авіаційну діяльність в аспекті гармонізації розвитку міжнародної цивільної авіації.

Практичне визнання ризику як категорії авіації з позиції педагогіки дозволить під іншим кутом поглянути на процеси прийняття і впровадження управлінських рішень юридичними службами та відділами авіаційних компаній при розслідуванні авіаційних катастроф та в повсякденній діяльності, що пов'язана із економічними, соціальними та суспільними оцінками²⁰.

В системі ІКАО питання ризику частково розглядається з позиції підготовки льотного складу щодо готовності дій в умовах невизначеності²¹. Тому категоріальне тлумачення ризикології можливо як комплексної педагогічної науки, завданням якої є підготовка та дослідження дій екіпажів цивільних повітряних суден в умовах невизначеності.

Аналіз поняття «ризик» в рамках авіаційної юридичної ризикології дозволить вирішити наступні перехідні задачі в аспектах педагогічної науки та підготовки фахівців-юристів:

а) визначити загальні тенденції об'єктивних умов виникнення юридичного ризику;

б) дослідити роль, частку та ступінь суб'єктивного в ризику прийняття рішень;

в) розрахувати можливості та варіанти розвитку, настання небажаних подій;

г) ймовірності уникнення несприятливих наслідків та страхових наслідків;

д) прорахувати і виробити єдиний (універсальний) механізм зниження рівня ризиків та «ризиконосійності» окремих прийнятих рішень при виконанні конкретних службових завдань фахівцем-юристом.

Система авіаційної юридичної ризикології – це фактична внутрішня будова даного напряму дослідження як окремої (автономної) гілки розвитку в рамках педагогічної науки та стосовно підготовки фахівців-юристів в авіаційній галузі. Запропонована нами до розгляду система авіаційної юридичної ризикології максимально наближена до структур педагогічних

---

²⁰ Курс учебно-летней подготовки на самолете Як-18Т для курсантов высших летных училищ гражданской авиации Лебедев А.М, 1981

²¹ Приложение 6 к Конвенции о международной гражданской авиации: Эксплуатация воздушных судов (Часть 1) ИКАО, 2010

галузей дослідження, але з врахуванням особливостей цивільної авіації, підготовки юристів.

Основними напрямками наукових розробок в авіаційній юридичній ризикології потрібно виділити в двох основних напрямках:

а) прикладної теоретичної частини, в якій потрібно визначити загальні умови, тенденції та моделі ситуації, за якої виникає юридичний ризик в цивільній авіації, дослідить предмет, метод, об'єкт і суб'єкт ризику при моделюванні різноманітних ситуацій, що можуть виникнути в ході реалізації «ризиконосійних» рішень в юридичній діяльності;

б) практична частина зумовить врахування специфіки ризиків всіх членів екіпажу цивільного повітряного судна у відповідності до їх компетенції, дослідить специфіку взаємодії основних компонентів виконання плану польоту або льотного завдання екіпажами цивільних повітряних суден в практичних умовах, визначення діяльності екіпажів цивільних повітряних суден та визначить умови і механізми зниження ступенів ризику в повсякденній діяльності всіх суб'єктів виконання льотного завдання та конкретного плану польоту цивільного судна та правової оцінки такої діяльності відповідним спеціалістом у сфері права.

Методи досліджень в сфері авіаційної юридичної ризикології повинні мати практичне спрямування, і основними серед них є: на теоретичному рівні – це емпіричний метод (проблеми визначення психологічного та психічного аспекту реагування на ситуації ризиків і загроз, підготовка та апробація конкретизованих пропозицій для уникнення помилкових або емоційних рішень), метод моделювання (формування професійних навичок майбутніх юристів та удосконалення психологічної і психічної стійкості) та логічний метод дослідження (вироблення формалізованих правил та процедур, вдосконалення існуючих правил щодо правової оцінки в авіаційній сфері); на практичному рівні – це статистично-математичний метод (розрахунки ймовірностей прийняття помилкового рішення та невірною застосування норм права, встановлення елементів прорахунку ймовірних наслідків стосовно реалізації негативного сценарію впровадження ризикового рішення), метод опитування шляхом анкетування. Методи повинні враховувати орієнтацію даного дослідження на основну мету – вироблення практичних рекомендацій щодо зниження рівня ризиків

як при виконанні конкретних льотних завдань екіпажами цивільних повітряних суден, в тому числі в ситуаціях, так і для суспільства взагалі.

На нашу думку, авіаційна юридична ризикологія має три основних шляхи розвитку і інтеграції в систему транспортних наук:

1) як комплексна галузь дослідження – тобто повністю самостійна гілка досліджень в рамках всієї транспортної науки;

2) як інтегрована галузь досліджень – це дослідження юридичних ризиків в рамках окремих видів авіаційної діяльності (педагогічні, психологічні, психічні та інтегровані аспекти вивчення ризику в прийнятті рішень командирами екіпажів повітряних суден);

3) оптимальне поєднання перших двох напрямів, що полягатиме в дослідженнях ризиків, ситуацій ризику, механізмів зниження ризиків на теоретичному рівні (загальному), а потім запровадження і впровадження отриманих результатів в конкретні сфери авіаційної діяльності на практичному (діяльність юридичних служб авіаційних компаній) і теоретичному рівні, з одночасним дослідженням ефективності від впровадження запропонованих рекомендацій та удосконалення їх в режимі «реального часу».

Найоптимальнішим з вищезазначених шляхів, як ми вважаємо, є третій варіант, але при цьому кожен з цих варіантів має право на існування і прийнятно допустимим. Головне, що сутність досліджень не зміниться, напрямок на досягнення практичних результатів залишається пріоритетним в запропонованих нами варіантах розвитку авіаційної юридичної ризикології.

Вивчення авіаційної юридичної ризикології повинно знайти своє відображення в навчальному процесі вищих навчальних закладів України через те, що майбутні юристів авіаційної сфери повинні усвідомлювати наявність ризику в своїй діяльності, а також не тільки вміти їх розпізнати, а прийняти заходи по їх попередженню та усуненню. Тому введення спеціального курсу «Авіаційне юридичне ризикознавство» на юридичних та технічних факультетах у вищих навчальних закладах транспортного профілю буде, на наш погляд, своєчасним і доречним.

Таким чином робимо висновок, що специфіка підготовки фахівців-юристів в авіаційній сфері являє собою поєднання психологічних, спеціально-юридичних та педагогічних елементів,

які в сукупності дають можливість сформувати професіонала юриста в авіаційній сфері.

1.3. Юрист майбутнього – студентська науково-дослідна робота як фактор впливу на професійну підготовку

В наш час все більше людей вдається до передбачень власного майбутнього. Це пов'язано, насамперед, з невпевненістю у завтрашньому дні і дуже швидкими змінами у суспільстві, які вимагають відходити від звичного розміреного життя і досить часто приймати кардинальні для нас рішення, в тому числі і ті, які стосуються професійної діяльності. Сучасний світ потребує фахівця нової якості, який однозначно має бути іншим, адже на нього будуть покладатися надважливі складні завдання, які можна буде виконувати лише володіючи відповідним інструментарієм і звичайно ж знаннями. Така ситуація стосується всіх сфер суспільного життя. Що ж потрібно сьогодні робити, щоб максимально уникнути помилок та прорахунків на своєму життєвому шляху, або хоча б бути готовим до них. Для того щоб бути затребуваним фахівцем, потрібно як мінімум на найближчий час прогнозувати, які виклики для професійної діяльності готує мінлива економіка й суспільство, що постійно розвивається та змінює свої потреби. Тоді можна швидко адаптувати формат своєї діяльності та себе як професіонала і залишитись у виграші. Звичайно, передбачити абсолютно всі зміни, події та перспективи розвитку галузі або професії неможливо, але сформувати певну стратегію, відштовхуючись від аналізу сьогодення, можна спробувати. Ну що ж, спробуємо у цьому контексті порозмірковувати про майбутнє юридичної професії і з'ясувати для себе - чи на правильному ми шляху і що ще потрібно зробити, щоб йти в ногу з часом і готувати юриста-фахівця нової формації.

Звернемося до інформації, яка опублікована у доповіді асоціації соліситорів Англії та Уельсу (The Law Society), присвяченій майбутньому юридичної професії. Висновки, наведені в доповіді, організація зробила на основі огляду й аналізу професійної літератури, круглих столів, конференцій, симпозіумів та інших заходів на відповідну тематику, а також інтерв'ю з експертами

галузі та репортажів зроблених після відвідування юридичних фірм. Отже, згідно з результатами дослідження про майбутнє юридичної професії, є 5 основних факторів, що здійснюватимуть вплив на юридичну професію через 4-5 років: світове та національне бізнес-середовище, глобалізація; спосіб придбання клієнтами юридичних послуг; технічний прогрес та інновації, що будуть використовуватися ринком; нові гравці на ринку та нові види конкуренції; політичні рішення і програми, що регулюють рівень доступу до правосуддя²². Всі ці фактори, згідно з даними дослідження, не є ізольованими одне від одного, а працюють взаємопов'язано і впливатимуть на майбутнє юридичного ринку консолідовано.

Найбільш відчутно на роботі юристів, на думку авторів дослідження, вплине технічний прогрес, що розвивається надзвичайно стрімко. Пощастить тим, хто зможе його наздогнати чи навіть «йти в ногу». Інформаційні технології, а також тотальна автоматизація юридичного ринку підуть на користь і юридичним фірмам, і їхнім клієнтам. Англійські дослідники відзначають, що завдяки новітнім технологіям, серед яких big data, автоматизоване складення документів, онлайн-правосуддя, штучний інтелект, вартість юридичних послуг зменшиться.

В цьому контексті, хотілося б з'ясувати яка ж роль буде відведена науці, зокрема, студентській науково-дослідній роботі. Чи не втратить вона свого значення, чи як і раніше буде впливати на якісну підготовку юристів?

Наукова та творча робота студентів завжди була складовою частиною навчального процесу і сприяла удосконаленню професійної підготовки, виявленню найбільш обдарованої молоді. Такого виду діяльність здійснюється з метою реалізації інтелектуального потенціалу студентів, підвищення студентської творчої ініціативи для покращення підготовки кадрів нового покоління. Специфіка навчання у вищих навчальних закладах вимагає продуманої організації самостійної роботи студентів, яка б забезпечувала успішне оволодіння не тільки програмовим матеріалом, а й навичками дослідження, творчої діяльності. Провідні науковці і викладачі XIX-XX століття вважали за

---

²² І до ворожки не ходи: майбутнє юридичної професії Юридична газета. Онлайн. 13 вересня 2016 // <http://jur-gazeta.com/publications/actual/i-d>

необхідне впроваджувати в навчально-виховний процес вищої школи такі форми науково-дослідної роботи, які б стимулювали розвиток інтелектуального творчого мислення студентів: «елементи бесіди», «короткі диспути», «діалоги на лекціях», «повторення з розмірковуванням», «порпання в наукових книгах», «репетиції», «співбесіди», «наукові бесіди» тощо. У «правилах» університету Св. Володимира від 1844р. (тепер – Київського національного університету імені Тараса Шевченка) вказувалось на обов'язкове написання студентами наукових творів (курсівих, дисертацій), починаючи з першого курсу. Завдання студентської науково-дослідної роботи полягали у «формуванні вмій вільно висловлювати думки латинською мовою», в «оволодінні ґрунтовними знаннями з основ наук»²³. Таким чином, цілісна система організації науково-дослідної роботи студентів формувалась поступово, на ґрунті інтенсивного розвитку наукової роботи у вищих навчальних закладах, виконувала частково функцію удосконалення навчального процесу, виховувала риси дослідника, підвищувала якість професійної підготовки фахівців.

Студентська науково-дослідна робота у ЗВО базується на ряді концептуальних положень Конституції України, Законів України «Про вищу освіту», «Про освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність». Сучасні дослідження проблем науково-дослідної роботи ґрунтуються на цілому ряді досліджень, в яких вивчаються різні аспекти організації наукової роботи в університеті, а також розкривається роль, що відіграє наука в процесі професійної підготовки майбутніх фахівців у різних сферах суспільного життя. Так, наукові пошуки Г. Кловак, О. Мартиненко, О. Микитюка, Н. Пузирьової та ін. присвячені історичним аспектам становлення університетської науки. У роботах науковців, таких як Н. Гловин, П. Горкуненко, М. Князян, Є. Кулик, В. Кулешова, О. Миргородська, Т. Мишковська, І. Сенча, Л. Султанова, О. Рогозіна, Н. Уйсімбаєва, М. Фалько, С. Щербина та ін. розкриваються різні аспекти проблеми професійного становлення майбутнього дослідника.

---

²³ В. Б. Череватюк Методологічні засади організації студентської наукової діяльності в контексті професійної підготовки правників/ В. Б. Череватюк, О. М. Макеєва // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». 36. Наук. Пр. –К.:НАУ, 2010. –№2(15)–С.92

Соціальна реальність українського суспільства трансформується під впливом процесів, що ґрунтуються на нових знаннях, тому подальший розвиток вищої освіти можливий за умови розвитку фундаментальних і прикладних наукових досліджень в університетах. Саме їхня здатність творити і робить навчальний заклад університетом. Одночасно, якість підготовки фахівців та можливість реалізувати себе в усіх сферах економіки і суспільства безпосередньо залежить від наявності та ефективної реалізації наукового потенціалу університетів, інтеграції навчального процесу та наукових здобутків. Обов'язковим стає не тільки використання в навчальному процесі нових наукових знань, але й включення творчого пошуку в освітню діяльність. Вирішення цих завдань вимагає: створення дієвої системи підтримки обдарованої студентської молоді; розвиток різноманітних форм науково-дослідної діяльності студентства, орієнтованих на перспективні науково-технічні напрями; становлення ефективної молодіжної науки. З метою посилення ролі науки в університеті необхідно: по-перше, виробити механізми, які забезпечать підготовку висококваліфікованих фахівців з вищою освітою виключно через творчу науково-дослідну роботу. Кожен викладач повинен володіти методологією наукових досліджень і вже на цій основі виступати носієм знань з відповідної навчальної дисципліни. По-друге, необхідно створити систему мотивації наукової та науково-методичної діяльності викладачів шляхом диференційованого підходу до визначення обсягу їхнього навчального навантаження та заохочення за отримані наукові результати. Для цього необхідно запровадити в практику діяльності університету, крім визначених відповідним наказом міністерства норм часу на навчальну роботу, норми на наукову діяльність. Доцільно розробити реальну систему обліку результатів наукової роботи, керуючись якою можна буде диференціювати навчальне навантаження викладачів. І як результат буде визначено дві категорії доцентів і професорів - ті, що дійсно займаються наукою, та ті, які науці не приділяють належної уваги. Відтак у адміністрації університетів буде обґрунтована підстава вимагати отримання вагомих наукових результатів²⁴.

---

²⁴ Сопілко І. М. Участь у конференціях, науково-практичних семінарах, круглих столах як дієва форма наукової роботи / І.М. Сопілко, В.Б Череватюк// Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». 36. Наук. Пр.-К.:НАУ, 2012. -№4 (25). – С. 150-154

Роль освітніх установ у вирішенні питань формування науковця, вченого залишається беззаперечною. Хоча у цьому аспекті теж спостерігається дискусійність у сучасній науковій літературі та українській освітній практиці. Проблема науково-дослідної роботи студентів у ЗВО належить до тих проблем, які мають міждисциплінарний контекст дослідження. Наукова розробка питання виховання як соціального феномена спирається на роботи соціологічного, психолого-педагогічного, а також філософського напрямку.

Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» - вищий навчальний заклад - окремий вид установи, яка є юридичною особою приватного або публічного права, діє згідно з виданою ліцензією на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти, проводить наукову, науково-технічну, інноваційну та/або методичну діяльність, забезпечує організацію освітнього процесу і здобуття особами вищої освіти, паралельної освіти з урахуванням їхніх покликань, інтересів і здібностей. А університет – це багатогалузевий (класичний, технічний) або галузевий (профільний, технологічний, педагогічний, фізичного виховання і спорту, гуманітарний, богословський/теологічний, медичний, економічний, юридичний, фармацевтичний, аграрний, мистецький, культурологічний тощо) вищий навчальний заклад, що провадить інноваційну освітню діяльність за різними ступенями вищої освіти (у тому числі доктора філософії), проводить фундаментальні та/або прикладні наукові дослідження, є провідним науковим і методичним центром, має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів, сприяє поширенню наукових знань та провадить культурно-просвітницьку діяльність. Основними завданнями вищого навчального закладу, зокрема університету є: провадження наукової діяльності шляхом проведення наукових досліджень і забезпечення творчої діяльності учасників освітнього процесу, підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації і використання отриманих результатів в освітньому процесі²⁵.

Національний авіаційний університет приділяє велику увагу виявленню та стимулюванню творчих можливостей студентів,

---

²⁵ Про вищу освіту: Закон України від 01 липня 2014 р. № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37-38. – Ст. 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

інтенсивному розвитку їх інтелектуальних здібностей, формуванню у майбутніх фахівців здатності до інноваційної діяльності. За останні роки структура наукової діяльності університету набула більш виражених та чітких характеристик, базовими напрямками стали: розробка науково-дослідних проєктів; створення галузевих та міжгалузевих лабораторій і центрів; участь у пріоритетних наукових програмах; проведення загально-університетських наукових заходів; підготовка наукових кадрів найвищої кваліфікації.

Реалізуючи актуалізацію наукових досліджень, в університетах змінюється роль кафедр. Кафедра є не лише формальним об'єднанням викладачів певних дисциплін, а функціонує як навчально-науковий підрозділ, де навчання і наукові дослідження – взаємопов'язані складові. Кафедра - це базовий структурний підрозділ вищого навчального закладу державної (комунальної) форми власності (його філій, інститутів, факультетів), що провадить освітню, методичну та/або наукову діяльність за певною спеціальністю (спеціалізацією) чи міжгалузевою групою спеціальностей, до складу якого входить не менше п'яти науково-педагогічних працівників, для яких кафедра є основним місцем роботи, і не менш як три з них мають науковий ступінь або вчене (почесне) звання. Аксиоматично - наукова діяльність є основою для забезпечення освітнього процесу у вищих навчальних закладах та має безпосередній вплив на професійний рівень професорсько-викладацького складу, матеріально-технічне та методичне забезпечення дослідницьких університетів. Посилення ролі університетської науки можливе лише за умови зміцнення кафедр як первинних ланок наукової ієрархії університету. Кафедра є науковим осередком, професор, викладач - дослідником, а студент - виконавцем наукових досліджень. А саме головне, що варто відзначити - це посилення ролі кафедри у науковому процесі.

На наше переконання, актуалізація взаємовпливу науки і освіти вимагає виконання основних стратегічних завдань, а саме:

– забезпечення проведення прикладних досліджень, які повинні стати базою і змістом навчання, джерелом і складовою інноваційних процесів;

– вдосконалення методів, засобів і форм тематичного планування та конкурсного відбору проєктів студентських наукових

досліджень, механізмів втілення й використання наукових досягнень у навчальному процесі;

– забезпечення підтримки існуючих та створення нових наукових шкіл;

– вирішення проблем оновлення та модернізації матеріально-технічної бази наукових досліджень та розробок;

– стимулювання наукових досліджень молодих науковців, студентів шляхом подання пропозицій Вченій раді Інституту, Вченій раді Університету, Ректорату на отримання іменних стипендій і премій, тощо.

З врахуванням характеру навчального процесу у вузах науково-дослідна робота студентів може здійснюватись в різних формах. Широкий діапазон форм організації має велике значення для створення у вузі атмосфери творчості та широкого залучення студентської молоді до наукових досліджень. Форми і методи залучення студентів до наукової творчості умовно поділяються на науково-дослідну роботу, що включається в навчальний процес, проводиться в навчальний час у відповідності з навчальними планами і, таким чином, є одним з обов'язкових елементів всієї системи підготовки спеціалістів, та науково-дослідну роботу, що виконується студентами в позанавчальний час.

Прагнення української вищої школи до європейських стандартів зобов'язує університети здійснювати таку професійну підготовку студентів, при якій максимально забезпечено їх залучення до дослідницької діяльності в процесі навчання. Узагальнивши основні дослідження по даній проблематиці можна виділити основні напрями інтеграції науки й освіти: підвищення якості професійної підготовки майбутніх юристів, а також науково-педагогічних кадрів, які володіють сучасними знаннями на рівні новітніх досягнень науки й практичним досвідом участі в наукових дослідженнях у процесі навчання; залучення й закріплення талановитої молоді в науці та освіті; залучення вчених до навчальної діяльності; підвищення ефективності використання кадрових, інформаційних і матеріально-технічних ресурсів університетів при проведенні фундаментальних і прикладних досліджень, а також підготовці майбутніх фахівців у сфері права;

активізація процесів комерціалізації результатів наукових досліджень²⁶.

Відповідно до європейських стандартів, як відзначається в Болонській декларації, науково-дослідна робота є найважливішою складовою функціонування сучасного університету²⁷. У «Великій хартії університетів» і основних положеннях Європейської Асоціації університетів наголошується, що університетам необхідно не тільки зберігати нерозривний зв'язок із дослідницькою діяльністю, а ще й навчати студентів методам організації й проведення досліджень, надавати їм навички науково-педагогічного мислення²⁸. Ефективна реалізація таких вимог можлива при застосуванні в практиці університетської підготовки принципу творчо-професійного та особистісно-орієнтованого наукового керівництва, що реалізується через організацію взаємодії в системі стосунків «викладач-студент».

Дослідники зазначають, що для наукової творчості потрібні сприятлива атмосфера, стимулююче середовище, відповідні зовнішні й внутрішні умови. Студент, залучений до науково-дослідної діяльності, входить до своєрідного наукового середовища, співтовариства вчених. Беззаперечним і доведеним є те, що тільки поєднання досвіду відомих вчених з ентузіазмом і нестандартними підходами до вирішення завдань молодих науковців, дасть відповідний результат: значні наукові досягнення, проривні вирішення проблем, принципово нові розробки, оригінальні інноваційні проекти.

У системі університетської підготовки традиційно склалося, що керівництво науково-дослідною роботою студентів здійснюється викладачами, співробітниками наукових структурних підрозділів, докторантами й аспірантами ЗВО. Гарний науковий керівник, зацікавлений в якісному залученні студентів до наукової роботи, знайомить їх з методикою проведення, надає організаційну й моральну підтримку, несе відповідальність за наукову поведінку

---

²⁶ Сопілко І. М. Залучення наукових товариств у процес врядування вищою освітою/І.М. Сопілко, В.Б. Череватюк // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». 36. Наук. Пр.-К.:НАУ, 2014. - №3.= С.150-155

²⁷ Болонська декларація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ic.dgtu.donetsk.ua/russian/ovs/bologna.html>

²⁸ Велика Хартія університетів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euroosvita.net/?category=17&id=1049>

молодих учених, а також передає їм свій стиль і манеру мислення, підхід до проблеми, що вирішується, відчуття перспективності подальшого дослідження та ін. Як наголошується в Європейській хартії досліджень, молодий вчений у процесі навчання повинен установити регулярні відносини зі своїм науковим керівником (облік прогресу в роботі, обговорення проміжних результатів, формування зворотного зв'язку в дискусіях і на семінарах, робота відповідно до узгодженого плану, графіка, звітів і результатів тощо).

У цьому сенсі першорядне значення відводиться особистості наукового керівника, який є своєрідним наочним прикладом, орієнтиром у професійному розвитку студента. Професійно-педагогічні й особистісні якості викладача сприймаються студентами, перш за все, через призму його моральних якостей і вимог майбутньої професійної діяльності. Саме спілкування з науковим керівником дозволяє засвоїти його погляди на світ, роль, характер і рівень наукового дослідження. Виділяють якості наукового керівника, що виступають своєрідною умовою успішного формування креативності майбутніх вчителів: ерудиція, контактність, переконливість думок, мовна й особистісна емоційність, володіння педагогічною майстерністю та ін. Як правило, талановитий науковий керівник об'єднує навколо себе (наукової проблеми), декілька учнів. Створюється своєрідна наукова атмосфера змагання, що сприяє активному формуванню в студентів навичок науково-дослідної діяльності²⁹.

Разом з тим, в організації науково-дослідної роботи студентів (НДРС) співпраця «викладач-студент» не завжди виявляється результативною. Деякі викладачі, особливо молоді, вимагають від студентів оригінального вирішення проблеми або підготовки власної творчої роботи, що має наукову новизну. Власний досвід організації НДРС у процесі університетської підготовки майбутніх фахівців у сфері права дають підстави стверджувати – створити принципове нове, без попереднього навчання студентів проведенню науково-дослідної роботи, практично неможливо. Особливо це виявляється проблематичним, якщо студентів не вчили організації й

---

²⁹ Сопілко І. М. Залучення наукових товариств у процес врядування вищою освітою/ І.М. Сопілко, В.Б. Череватюк // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». Зб. Наук. Пр.-К.:НАУ, 2014. -№3 С.150-155

проведенню дослідження, цілеспрямовано не розвивали в них дослідницькі здібності, необхідні в майбутній діяльності.

Вважаємо, що основними чинниками, що сприяють зародженню наукової співпраці між викладачем і студентами є такі: первинна єдність наукових поглядів; індивідуально-особистісні чинники єдності. Спілкуючись із науковим керівником, студенти навчаються науковій лексиці, стилю поведінки, що прийнятий у науковому співтоваристві. У них з'являється бажання розширювати власні інтелектуальні здібності. Можна виокремити два аспекти впливу наукового керівника на наукову діяльність студентів. Перший аспект пов'язаний з дією статусно-ролевих характеристик керівника на наукову кар'єру молодого вченого. Відоме ім'я, високий статус і репутація керівника в науковому співтоваристві дає спочатку його учням певні вигоди. Другий аспект відображає вплив наукового керівника, його авторитету особистісно значущої людини, носія й передавача так званого «особистісного» наукового знання й зразків поведінки в середовищі вчених.

Узагальнюючи можемо підсумувати, що при організації НДРС кожний науковий керівник повинен мати чітке уявлення про її форми, застосовувати їх з урахуванням специфіки спеціальності студентів, бачити чіткий зв'язок наукової роботи з навчальним процесом. Усе це вимагає системного підходу до організації НДРС у процесі університетської підготовки майбутніх фахівців.

Ще один аспект проблеми, на який варто звернути увагу – це вплив науково-дослідної роботи студентів на соціалізацію студентської молоді. Модернізації всіх сфер життя, що відбувається сьогодні в Україні вимагає від нашої молоді активної життєвої позиції. В цьому контексті дуже важливо, як проявить себе наша молодь, і як вона може вплинути на ключові загальнодержавні процеси та на результат тих реформ, які так важко розпочинаються. Останнім часом дуже багато говоримо про розвиток у молодого покоління проєвропейських і ліберальних поглядів, мотивацію молоді до змін, реформ та активного громадянського життя. При цьому розуміємо, що будь-який шлях змін дуже непростий, спочатку має визріти розуміння проблематики, тоді воно має трансформуватися у позитивний розвиток країни. Якщо ж у даній проєкції подивитися на молодіжну політику нашої держави, то тут виникає багато думок і запитань стосовно того як відповідні урядові структури справляються з покладеними на них завданнями. Світова

практика яскраво свідчить, що лише доказова молодіжна політика має зміст. Простіше те, що доведено чи показує позитивні результати має існувати і розширюватися можливостями держави. А у нас, по-суті, молодь живе своїм життям, час від часу стикається із державними структурами, які мають у своїй назві слово «молодь», проте вони явно не є середовищем, що консолідує чи направляє молодіжний розвиток. Цікавою з цієї точки зору є стаття Івана Крулько в «Українській правді» - «Жодних рішень про молодь без молоді», у якій зроблена спроба дати відповідь на актуальне питання, як забезпечити реальну участь молоді у процесі оновлення країни, удосконалити підходи до управління процесом соціалізації молоді, яка являє собою процес становлення особистості, поступове засвоєння нею вимог суспільства, придбання соціально значимих характеристик свідомості і поведінки, які регулюють її взаємини із суспільством³⁰. У процесі соціалізації формуються соціальні якості, знання, вміння, відповідні навички, що дає людині змогу стати дієздатним учасником соціальних відносин.

Студентська молодь складає особливу соціальну категорію молодих людей. Ні для кого сьогодні не секрет, що для того, щоб підготувати не тільки висококваліфікованого фахівця, а й особистість з високою громадянською позицією, потрібні серйозні зміни у самому студентському середовищі у ЗВО. Вже з першого курсу студенти мають привчатися до того, що вони самі можуть керувати своїм життям, в даному випадку навчанням, особистим часом, дозвіллям, нести відповідальність не тільки за своє майбутнє, а й майбутнє країни. Проте спостерігаємо зовсім іншу картину. Перейшовши після школи у новий життєвий етап – студентство, молодь часто намагається якомога скоріше подорослішати. Дійсно, подалі від батьків, вилетівши із сімейного гніздечка, часом навіть найзразковіші вчорашні школярі соціалізуються з великими труднощами. І тут, на наш погляд, уже вищий навчальний заклад має створити належні умови для виявлення та розвитку здібностей кожного з тих молодих людей, що вступили на навчання. Саме у цій царині Навчально–науковий юридичний інститут Національного авіаційного університету (ННЮІ НАУ) має позитивний досвід, зокрема у проведенні заходів,

---

³⁰ Крулько І. Жодних рішень про молодь без молоді/І.Крулько//Українська правда. – 27 червня 2015 [Електронний ресурс]/ Режим доступу:<http://www.pravda.com.ua/columns/2015/06/27/7072>

які допомагають вчорашнім школярам адаптуватися до нових умов. Так вже десятий рік поспіль Студентська рада ННЮІ, за підтримки первинного профспілкового комітету та дирекції організовує інтелектуальне змагання між першокурсниками, з метою виявлення серед них найбільш ерудованих, допитливих і обізнаних студентів. Крім того, традиційними стали також «Дебют першокурсника», де кожен з новачків може продемонструвати і розкрити свій таланти. Задля формування духовності майбутніх юристів, розвиток їх естетичних вподобань, виховання у кращих традиціях національної культури, наставники разом із студентами щомісяця відвідують музеї, театри, виставки тощо. І тут, звичайно ж, неможливо заперечити роль студентських самоврядних структур та педагогів-наставників, які активно працюють по виявленню талантів та здібностей молодих людей, що приходять навчатися у вищій навчальній заклад. Намагаються дати можливість кожному проявити себе в тій сфері, де він буде почувати себе комфортно і отримає можливість всесторонньо розвиватися.

Одним з видів діяльності студента під час навчання, як уже зазначалося, є наукова робота. Безумовно, не кожна людина має творчі та наукові здібності. Головне – бажання і воля. Сьогодні в ННЮІ НАУ студентам вже з першого курсу пропонують різноманітні наукові заходи, такі як конференції, семінари, конкурси, тренінги, симпозиуми, читання, правничі школи, відвідуючи які, бодай у якості слухача, студент може виявити для себе певні цікаві моменти, які в подальшому будуть слугувати поштовхом для нових досліджень і відкриттів. Безперечно, думати, осмислювати, доходити до певних висновків та викладати свої погляди – важка, системна та наполеглива праця, але як же приємно тримати у руках збірник, в якому надрукована твоя особиста наукова робота! А починається все з розуміння того, що будь-яке навіть найменше наукове дослідження бере свої витoki з ідеї та інтересу до певної теми. З часом приходить розуміння закономірності у досліджуваних процесах, текстах, статистичних даних або, навпаки, студент знаходить помилку у твердженнях і категорично не погоджується з тезами якогось автора. Ідея може з'явитися з будь-чого та бути будь-якою. Але починаючи науковий пошук, краще зосередитися на шматочку конкретної теми, пропрацювати його якісно, аби потім не загубитися в багатошаровій тематиці та не надати поверхневий аналіз. Тут звичайно ж на

допомогу молодому науковцю приходить викладач, так як без наукового керівника дуже важко довести почату наукову розробку до завершення. В ННЮІ НАУ працюють досвідчені науково-педагогічні працівники, які можуть порекомендувати відповідну літературу, вказати на методи, доцільні для ефективного дослідження. Власне тому, за п'ять років навчання у кращих студентів Інституту є суттєвий науковий доробок.

Процес соціалізації студентства підтримує на належному рівні спілкування та співпраця молодих вчених із студентами, яка відбувається у ході проведення спільних наукових заходів і породжує нові та прогресивні думки, які так необхідні нашій країні в період здійснення глобальних реформ. Особливо це стосується сфери юриспруденції, позаяк виявлення та дослідження хоча б на теоретичному рівні нагальних проблем правової дійсності закладає підвалини для подальшої праці у напрямку вдосконалення як окремих інститутів, так і правової системи в цілому³¹.

Звичайно ж саме студентська молодь, зацікавлена у науковому житті, здатна виправдати сподівання мільйонів співгромадян на достойне життя. І в першу чергу – студенти-правники, адже в подальшому зі студентської лави вони підуть у найважливіші державні структури, робота в яких потребує неабиякого рівня професійної майстерності. Звичайно, цей рівень формується роками, але основи закладаються ще в студентському віці. Тому, існування в межах ННЮІ НАУ такого структурного підрозділу як Наукове товариство студентів і аспірантів (НТСА ННЮІ) є важливим елементом у системі заходів з підвищення рівня правової освіти громадян.

У своєму програмному документі - Положенні НТСА ННЮІ (створене за безпосередньої участі Навчального центру проблем повітряного і космічного права) - це самоврядне об'єднання окреслило для себе такі основні завдання, як: розкриття та розвиток здібностей студентів у різних напрямках наукової діяльності; закріплення у студентів теоретичних та практичних знань; сприяння розвитку творчого мислення та досягнення синергічного ефекту в освоєнні навчальних дисциплін; а також здійснення науково-

---

³¹ Череватюк В.Б. Соціалізація студентської молоді: небайдужий погляд на проблему / В. Череватюк, Д. Бондаренко // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». Зб. Наук. Пр. –К.:НАУ, 2015. –№3(36) – С.163-168

практичної діяльності, шляхом залучення студентів на добровільних засадах, до самостійної або колективної науково-дослідної та громадської організаційної роботи. Якщо проаналізувати результативність роботи цієї самоврядної студентської структури, то її роль в організації та проведенні різного роду наукових заходів в ННЮІ є беззаперечною. Так, протягом кожного навчального року більше 300 студентів ННЮІ приймають участь у наукових заходах, які проводяться, як в університеті, так і поза його межами. Тільки в ННЮІ НАУ щороку відбуваються 4 науково-практичні конференції та більше 10 круглих столів за участю відомих вчених з України та зарубіжжя, також стали традиційними заходи, організовані за сприяння Координаційної ради молодих юристів при Міністерстві юстиції України (Всеукраїнський правовий VIP-турнір з правознавства, правничі школи тощо). Щодо конференцій в інших країнах та вищих навчальних закладах України, то наші студенти також активно долучаються до обговорення актуальних проблем в сфері державо- і правотворення. Студенти ННЮІ, насамперед члени НТСА, підтверджують високе звання обраного напряму «Право», демонструючи набуті знання у відкритих дискусіях з найактуальніших питань правової дійсності, про що свідчать численні нагороди, отримані протягом навчального року студентами різних курсів.

Особливу увагу керівництво НТСА ННЮІ приділяє розширенню кола партнерських зв'язків із представниками студентської науки з інших юридичних вищих навчальних закладів. Своїми здобутками студенти підтримують гідну репутацію власної Альма-матер і сприяють піднесенню її авторитету як на всеукраїнському, так і на міжнародному рівні.

Сучасна українська молодь живе в епоху докорінних соціально-економічних та політичних перетворень. З урахуванням цього конкретно-історичного моменту, потреб держави, економіки та перспектив розвитку здійснюється реформування системи вищої освіти. Важливою рисою таких реформ є зміна ролі студентства, яке завжди потенційно являло собою одну із найголовніших рушійних сил розвитку новітньої української державності.

Невід'ємною рисою демократичного суспільства, до побудови якого так прагне Україна, є наявність та ефективне функціонування громадського самоврядування – гарантованого державою права і

реальної здатності громадян самостійно вирішувати питання внутрішнього керівництва в межах, визначених законодавством. В Законі України «Про вищу освіту» цьому питанню приділяється значна увага. Насамперед, це стосується студентських самоврядних структур (ст.ст. 40, 41)³². Вони наділяються доволі широким спектром повноважень, що, в свою чергу, значним чином може впливати на процес прийняття важливих для долі вищого навчального закладу управлінських рішень. Зокрема, йдеться про участь органів студентського самоврядування в обговоренні та вирішенні питань удосконалення освітнього процесу, науково-дослідної роботи, призначення стипендій, організації дозвілля, оздоровлення, побуту та харчування. Необхідно звернути увагу і на підвищення важливості ролі наукових товариств студентів (курсантів, слухачів), аспірантів, докторантів і молодих вчених. В новому законі вони наділяються правом представляти інтереси студентів (курсантів, слухачів), аспірантів, докторантів і молодих вчених перед адміністрацією вищого навчального закладу та іншими організаціями з питань наукової роботи та розвитку академічної кар'єри. Зважаючи на останнє, на наш погляд, особливо важливим завданням є налагодження реальних механізмів взаємодії НТ із Національною академією наук України та національними галузевими академіями наук, науковими та науково-дослідними установами в контексті апробації наукових досліджень.

Крім того, при вмілому сприянні НТСА, студенти ННЮІ постійно підтверджують тезу про те, що вплив правників на всі політичні та соціально-економічні процеси держави є незаперечним, що саме представники юридичної професії активно сприяють руху України на шляху побудови демократичної держави європейського типу, утверджують і забезпечують права і свободи людини, верховенство права. Свідченням цього є чисельні нагороди, отримані за високі досягнення, як, наприклад, «Кращого доповідача секції» чи «Кращої доповіді» за підсумками проведення чималої кількості конференцій. А такі наукові заходи, як міжуніверситетські круглі столи «Трипатризм та соціальний діалог у ВНЗ», «Освічена молодь-сильна країна», круглого столу на тему «Студентське самоврядування: роль, місце та значення в контексті розвитку

---

³² Про вищу освіту: Закон України від 01 липня 2014 р. № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37-38. – Ст. 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

муніципального управління», які безпосередньо організовувалися і проводилися НТСА, є яскравим підтвердженням ефективності студентської наукової діяльності через організаційну роботу таких самоврядних структур. Ще один із видів діяльності НТСА в ННЮІ – це виявлення здібних до наукової роботи студентів. Так, для налагодження кращої співпраці з студентами, голова і члени НТСА щоразу на початку навчального року проводять збори по ознайомленню першокурсників з діяльністю НТСА ННЮІ та з основними напрямками роботи цієї самоврядної структури. Під час цього заходу здійснюється анкетування серед студентів, мета якого виявити рівень підготовки першокурсників до ведення наукової роботи та з'ясувати їх наукові вподобання і організаційні здібності. Такий підхід дозволяє залучити до наукової роботи дійсно творчих і обдарованих молодих людей, а також, в майбутньому, поповнити ними самоврядні структури, зокрема, і НТСА. Важливо, що ще одним напрямом діяльності НТСА є розширення кола партнерських зв'язків і підписання меморандумів із представниками студентської науки з інших ВНЗ України та зарубіжних країн. Під час зустрічей молодих науковців піднімалися питання формування правничих наукових шкіл та участі в цьому студентів та аспірантів. Завдяки такому співробітництву, збагачується навчальний та науковий потенціал на підставі переймання та використання світового досвіду, в тому числі студентського самоврядування, залучається на навчання здібна молодь із-за кордону, популяризуються у світі досягнення України в галузі науки і освіти.

Основною структурною одиницею студентського наукового товариства вищого навчального закладу є наукові гуртки, які працюють при кожній кафедрі.

Для належної їх роботи в ННЮІ прийняте Положення про студентський науковий гурток. Метою наукового гуртка є залучення до роботи студентів, які виявляють інтерес до науково-дослідної роботи; організація науково-дослідної роботи студентів за напрямками діяльності кафедри; опанування новими принципами та методами наукових досліджень; поглиблене вивчення студентами тематичного матеріалу з обраної дисципліни; вироблення рекомендацій для впровадження у практику кращих наукових результатів, отриманих студентами. Під час роботи наукового гуртка раз на місяць проводяться пленарні засідання з обговоренням результатів наукових робіт, реферативних повідомлень, тощо;

формуються секції для глибокого дослідження вузької, спеціальної проблематики; організовуються міжкафедральні наукові конференції та круглі столи. Учасники гуртків працюють над науковими роботами, особливістю яких є те, що в процесі їх підготовки та захисту мають досягатися як науково-дослідні, так і навчальні цілі та фахові завдання. Виконуючи наукові роботи, студенти із застосуванням сучасних наукових методів самостійно досліджують певні проблеми, вивчають нормативні та правозастосовчі документи, набувають навичок їх правильного розуміння та тлумачення, вчать аналізувати наукову та навчальну літературу, критично оцінювати її, полемізувати з авторами статей, висловлювати власні думки, робити правильні наукові, теоретичні та практичні висновки. Письмові роботи, які виконуються студентами, носять дослідницький характер, який полягає у використанні нормативних, наукових та навчально-методичних джерел, узагальненні юридичної практики, а також власних спостережень, досліджень емпіричних фактів, результатів експериментів, висунення власних гіпотез та ін. Такі роботи, як правило, містять теоретичну частину, аналіз та узагальнення наукових даних та висновки. Крім того, студенти з допомогою викладачів повинні навчитися користуватися науковою, довідковою, методичною літературою, володіти методикою реферування тексту, навичками комп'ютерної обробки даних; методами інформаційного пошуку (також і в системі Інтернет).

Система професійної підготовки повинна бути спрямована на підготовку правника-дослідника нового типу мислення, якому притаманний високий динамізм, для якого головним є культ пошуку пізнання, а не лише культ знань. Зміст готовності до виконання науково-дослідницької роботи мають складати такі елементи, як знання, уміння, творчість, бажання. Викладач має право здійснювати диференційований підхід у науковому керівництві, приділяючи більшу увагу студентам, котрі прагнуть наукового розвитку. Це здійснюється, як правило, з урахуванням психологічних особливостей студента. Особливо важливим є залучення до наукової діяльності першокурсників, що в кінцевому результаті допомагає скоординувати всі компоненти професійної підготовки, спрямувати потребно-мотиваційне прагнення студента на дослідницький пошук, сформувати особистісно-діяльнісний підхід до навчання. Як наслідок, підвищення ролі студентської

науки в системі фахової освіти повинно сформувати універсально підготовленого випускника, адаптованого до ринку праці, з новим типом мислення, якому притаманний високий динамізм, пошук не лише знань, а й пізнання. Кафедри НАУ впроваджують в навчально-виховний процес різні види науково-дослідної роботи, які стимулюють розвиток інтелектуального, творчого мислення студентів, такі як - виконання наукових робіт, участь у студентських наукових конференціях, круглих столах, дискусіях, олімпіадах, конкурсах та публікація результатів досліджень у наукових виданнях. Важливу роль у належній організації наукової діяльності та її проведенні відіграють скоординовані навчальні плани спеціальності, реалізація положень про систему науково-дослідної роботи студентів в Національному авіаційному університеті та ННЮІ, орієнтація на виконання науково-методичного забезпечення самостійної роботи студентів.

Освіта молоді, яка вже зі студентських лав починає формувати ядро української інтелігенції, потребує особливої уваги. Плекання майбутньої національної еліти, сприяння збагаченню й оновленню інтелектуального генофонду країни – ось завдання, які нині стоять перед вищими навчальними закладами на рівні з підготовкою висококваліфікованих фахівців.

Міжнародний досвід доводить, що завдяки самоврядуванню (як громадському в цілому, так і студентському, зокрема і створенню наукових самоврядних структур) можна створити певну життєздатну систему, яка могла б працювати на майбутнє суспільства. Тож будемо сподіватись, що задекларовані в Законі «Про вищу освіту» положення матимуть реальне втілення в українській дійсності, що сприятиме підвищенню рівня правової свідомості та культури, починаючи вже зі студентських лав. Потребує удосконалення і законодавство, так як молоді люди повинні мати зрозумілий і комплексний механізм у вигляді закону, який розширює їх можливості та залучає до громадсько-політичного життя, відкриває нові горизонти в наукових дослідженнях. Важливо, звичайно ж, щоб всі ці ідеї були реалізовані, а не залишились на папері.

Науково-дослідна робота студентів ЗВО – це в тому числі і система певних наукових заходів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості та висококваліфі-

кованого фахівця, який і в майбутньому завжди буде затребуваним на глобалізованому ринку праці.

Особлива роль у організації науково-дослідної діяльності покладається на органи студентського самоврядування, зокрема НТСА, серед основних завдань яких є підвищення ефективності навчально-виховного процесу, забезпечення підготовки висококваліфікованого фахівця та дослідника у сфері права.

Доведено, що лише за умов належної організації науково-дослідної роботи студентів, можлива підготовка професійно й національно орієнтованої особистості, яка відрізняється здатністю до професійної, інтелектуальної та соціальної творчості, усвідомленням необхідності навчання та самовдосконалення протягом усього життя. Основними завданнями науково-дослідної роботи у ЗВО є: створення відповідного наукового середовища; формування кадрового потенціалу, належна підготовка наукових керівників, формування наукових шкіл; розробка теоретичних засад та практичних заходів, що забезпечують наступність у підготовці наукових досліджень та в досягненні цілей сучасної системи освіти.

Урізноманітнення форм і методів наукової роботи студентів допоможуть майбутнім юристам у подальшій професійній практичній діяльності. Таким чином, юридична наука, як і вся інша наука, розвивається завдяки її поповненню її молодими ученими, які привносять нові ідеї. Тому система освіти будується так, щоб разом з підготовкою практичних юристів виявляти і рости з числа обдарованих студентів осіб, здібних до наукової діяльності, допомагати їм у здійсненні їх творчих можливостей. Наука перебуває у тісному зв'язку з практикою, оскільки через неї відбувається впровадження і перевірка досвідом теоретичних розробок: виявляються прогалини в законодавстві, стан діючого права істотним чином залежить від стану науки. Механізм взаємодії юридичної науки, освіти та практики визначається тим, що наукові дослідження повинні задовольняти потреби практики і піднімати рівень освіти, а освіта повинна забезпечувати практиці висококваліфіковані кадри. Без розвитку юридичної науки, що перевірена практичним досвідом, професіоналів підготувати неможливо.

1.4. Сучасні методи викладання у вищих навчальних закладах як необхідна складова підготовки фахівців та вироблення авторських методик викладання

Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті закріпила положення про те, що підготовка конкурентоспроможних фахівців є центральним завданням модернізації освіти, провідним принципом державної освітньої політики. Бурхливий розвиток економічних відносин в Україні, який призводить до структурних та системних змін нормативного регулювання правовідносин господарської та фінансової сфер. Підготовка юристів, готових працювати в цій сфері є важливим завданням сучасної правової освіти, що потребує нові підходи та методичні засади.

Сучасні умови підготовки спеціалістів правової сфери вимагають нових підходів у плануванні та здійсненні навчання зазначених фахівців. Стають важливим важелем у цьому процесі методичні прийоми, що застосовуються при викладанні правових дисциплін у вищих навчальних закладах, зокрема фінансово-правового напрямку. Застосування нових авторських методик не може не ґрунтуватися на тих методах, що виправдали себе часом і дають реальні результати на практиці. Огляд окремої підручничкової, монографічної та журнальної літератури дає змогу простежити тенденції розвитку та деякі спроби класифікацій методів навчання у вищих навчальних закладах за останнє двадцятиріччя. При цілісному підході до цього питання насамперед потрібно відмітити розподіл методів навчання на дві групи, які називаємо традиційними та нетрадиційними.

Ще відомим науковцем Дяченко-Богун М. виділялися три великі підгрупи методів навчання, які ми відносимо до традиційних. Зауважимо тільки, що більшість традиційних методів навчання стосуються школи взагалі, але мають місце й у практиці педагогіки вищої школи також³³.

У відповідності з характером пізнавальної діяльності студентів по засвоєнню змісту освіти виділяють такі методи, як пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, проблемного викладу, частково-пошукові та дослідницькі. Мова йде про класифікацію методів навчання на основі їх внутрішньої психологічної сторони,

---

³³ Дяченко - Богун М. Активні методи навчання у вищому навчальному закладі / М. Дяченко - Богун // Витоки педагогічної майстерності. - 2014. - Випуск 14-74. - с.56.

домінуюче місце в якій займає концепція Лернера І. Я. та Скаткіна М. М.³⁴ Підкреслимо, що внутрішня психологічна сторона методу навчання є складним психолого-педагогічним синтезом різних психологічних процесів (відчуття і сприймання, пам'яті і мислення, емоцій, уваги і волі суб'єкта тощо) з метою і змістом навчання.

Аспект передачі та сприймання навчальної інформації лежить в основі класифікації методів навчання Перовського С. І., Голанта Є. Я. Науковці поділяють методи навчання на словесні (розповідь-пояснення, бесіда, лекція), наочні (ілюстрація, демонстрація) та практичні (досліди, вправи, лабораторні роботи, реферати тощо).

У залежності від основних дидактичних завдань, які вирішуються на конкретному етапі навчання, класифікацію методів здійснюють відповідно до етапів процесу навчання Вітвицька С. С.³⁵

Поряд з класифікаціями методів навчання, які відображають певну окрему сторону чи завдання навчально-виховного процесу, існують бінарні класифікації, які розглядаються Ярмаченком М. Д., Галузинським В. М., Євтухом М. Б. та ін. «Класифікація» методів навчання, що ґрунтується на двох істотних ознаках як обов'язкових структурних властивостях методів» була обґрунтована Алексюком А. М.³⁶

Важливим аспектом професійної діяльності кожного фахівця є постійне поповнення й оновлення знань. Обсяг інформації, необхідний для плідної роботи за фахом, невпинно зростає. Вивчений матеріал швидко втрачає актуальність і потребує оновлення. Тому навчання, орієнтоване лише на запам'ятовування, не може задовольнити сучасні вимоги до фахівця. Першочерговою є проблема формування таких якостей людини, які дають можливість самостійно засвоювати нову інформацію, розвивати вміння та навички, необхідні для виконання діяльності на високому професійному рівні. Тому вітчизняна модель професійної підготовки, яка була спрямована в основному на передачу молодому спеціалістові необхідних знань, умінь і навичок, втрачає

---

³⁴ Класифікація методів навчання у вищій школі // [Електрон.ресурс] - Режим доступу: https://pidruchniki.com/11570718/pedagogika/klasifikatsiya_metodiv_navchannya_vischij_shkoli

³⁵ Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи / С. С. Вітвицька. - К., 2003. - с.78.

³⁶ Алексюк А. М. Педагогіка вищої школи: курс лекцій: модульне навчання / А. М. Алексюк. - К., 1998. - с.62.

свою значущість. Сьогодні при викладанні кожної навчальної дисципліни, у тому числі й правових, у ВНЗ України широко використовуються як традиційні, так і нетрадиційні методи навчання. Жодним чином не відмовляючись від традиційних методів навчання у вищій школі, все частіше стали використовувати нетрадиційні методи, оскільки вони більше активізують студентів, розвивають їхні індивідуальні здібності, ерудицію й уяву, сприяють діалогові між викладачем і студентами, виявленню часом суперечливих проблем. Аналіз попередніх досліджень показує зростання уваги до використання нетрадиційних методів навчання у вищій школі. Деякі аспекти застосування нетрадиційних, зокрема інтерактивних, методів навчання розглянуто у працях Л. Ананьєвої, І. Драгомірецького, А. Матюшкіна, Л. Міхєєвої, О. Штепи, П. Щербаня, Л. Якубовської та інших³⁷. Однак комплексне використання нетрадиційних методів навчання, зокрема семінарських занять, для підготовки майбутніх психологів з урахуванням засад особистісно орієнтованого навчання ще не дістало належного розгляду.

Крім традиційних, у практиці педагогіки вищої школи за останні двадцять років великого розповсюдження та застосування набули й інші методи навчання, які ми називаємо нетрадиційними. Серед них певної уваги заслуговують так звані «активні» методи навчання. Особливістю є спонукання студента та викладача до активності, обов'язкову взаємодію в процесі навчання студентів між собою чи з іншими суб'єктами НВП.

Литвиненко Є. А. та Рибальський В. І. виділяють сім основних методів активного навчання: ділова гра, розігрування ролей, аналіз конкретних ситуацій, активне програмове навчання, ігрове проектування, стажування та проблемна лекція. Методи активного навчання використовуються для тренування та розвитку творчого мислення студентів, формування в них відповідних практичних умінь та навичок³⁸. Вони стимулюють і підвищують інтерес до занять, активізують та загострюють сприймання навчального матеріалу.

---

³⁷ Вербицький А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход / А. А. Вербицкий. - М. : Высш. школа, 2001. - с.83.

³⁸ Вербицький А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход / А. А. Вербицкий. - М.: Высш. школа, 2001. - с.67.

Ділова гра включає наявність ігрового моделювання та розподіл ролей між учасниками гри; наявність загальної мети всього ігрового колективу, досягнення якої забезпечується взаємодією учасників гри, підкоренням їх різнобічних інтересів цій загальній меті.

Розігрування ролей є простішим методом порівняно з діловою грою, що потребує менших затрат часу та засобів на розробку та впровадження. Взаємодія учасників ігрового заняття може здійснюватися, зокрема, у вигляді дискусій.

Аналізу конкретних ситуацій як нетрадиційного методу навчання властиві: наявність складної задачі чи проблеми, формулювання викладачем контрольних запитань з даної проблеми, обговорення можливих варіантів її вирішення.

Метод активного програмового навчання характеризується однією специфічною рисою – поінформованістю викладача у правильному чи найоптимальнішому вирішенні поставленої перед студентами проблеми.

«В принципі методи активного програмового навчання та ігрового проектування можуть розглядатися як різновидності методу аналізу ситуацій. Їх виділення пов'язане з суттєвими відмінностями призначення, областей використання та масштабу ситуацій, що розглядаються».

Що стосується методу ігрового проектування, то при його використанні відсутнє наперед відоме вирішення поставленої перед студентами задачі. На відміну від методу аналізу ситуацій для даного методу, процес проектно-конструкторського вироблення варіантів вирішення, їх захисту та обговорення може тривати кілька тижнів³⁹.

Стажування як метод навчання полягає в тому, щоб студент у ролі стажиста займав певну посаду. Хоча і під контролем, він повинен самостійно діяти, тобто приймати рішення, взаємодіяти з іншими посадовими особами.

Проблемною є така лекція, що містить у собі проблемні, дискусійні твердження, варіанти вирішення яких досягаються обов'язковим обговоренням їх між усіма присутніми. Цьому передують монологи викладача, в якому він вводить слухачів у проблему, вказує на можливі підходи до її аналізу на матеріалі

---

³⁹ Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: [навч. посіб.] / І.М. Дичківська – К.: Академвидав, 2004. - с.158.

співставлення різних факторів та теорій і знайомить з деякими умовами та прецедентами її розв'язання, створюючи тим самим ґрунт для проблематизації зовнішнього діалогу.

Як наслідок вдосконалення професійної підготовки майбутніх педагогів було створено педагогічну студію. Щуркова Н. Е. та Залекер О. П., які займалися методикою організації педагогічної студії, зосереджують свою увагу на трьох основних методах навчання: ілюстративному, методу «повсякденної аналогії» та на вправах, покликаних формувати необхідні педагогічні вміння⁴⁰.

Ляудіс В. Я. пропонує виділити серед сучасних активних методів навчання три групи, які використовуються «з метою спрямованого формування різних видів пізнавальної діяльності та форм мислення»⁴¹.

Ними є такі: методи програмованого навчання, методи проблемного навчання, методи інтерактивного (комунікативного) навчання. Ляудіс В. Я. наголошує, що кожний з методів виникав як «спроба подолання обмеженості традиційних методів навчання, а також і тих обмежень, які породжувалися активним методом». Вона виділяє також «інструментарій дій», які, на її думку, виражають сутність даного методу та окреслюють межі його впливу як засобу управління процесом розвитку пізнавальної діяльності студентів. Так, метод програмованого навчання характеризується дозованим кроком програми, алгоритмом; проблемного навчання – проблемною ситуацією, типами проблемних ситуацій, евристичною програмою; методам інтерактивного навчання властиві колективні дискусії, навчально-ділові ігри, сценарії та партитури діалогів та полілогів у процесі колективного вирішення проблем⁴².

Методи навчання і методи учіння мають свої специфічні особливості, вони відносно самостійні, але розглядаються в єдності.

З поняттям «метод навчання» тісно пов'язане поняття «прийом навчання» - деталь методу, часткове поняття щодо загального поняття «метод».

---

⁴⁰ Там само, с. 160.

⁴¹ Формирование учебной деятельности студентов / под ред. В. Я. Ляудис. - М. : Изд-во МГУ, 2002. - с.257.

⁴² Формирование учебной деятельности студентов / под ред. В. Я. Ляудис. - М. : Изд-во МГУ, 2002. - с.245.

Ефективність навчально-пізнавальної діяльності студентів значною мірою залежить від уміння викладачів вдало обирати і застосовувати методи і прийоми навчання.

У дидактиці існують різні підходи щодо класифікації методів навчання:

– за джерелами передавання і характером сприймання інформації виокремлюють словесні, наочні та практичні (С. Петровський, Е. Талант);

– за основними дидактичними завданнями виділяють методи оволодіння знаннями, методи формування умінь і навичок, застосування здобутих знань, умінь і навичок (М. Данилов, Б. Єсіпов);

– за характером пізнавальної діяльності виокремлюють пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, проблемного викладу, частково-пошукові, дослідницькі (М. Скаткін, І. Лернер);

– за бінарною класифікацією виділяють методи виладання: інформаційно-повідомлювальний, пояснювальний, інструктивно-практичний, пояснювально-спонукальний; методи учіння: виконавський, репродуктивний, продуктивно-практичний, частково-пошуковий, пошуковий (М. Махмутов)⁴³.

Дослідник педагогіки Ю. Бабанський пропонує власну класифікацію:

а) методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності (пояснення, інструктаж, розповідь, лекція, бесіда, робота з підручником; ілюстрування, демонстрування, самостійне спостереження вправ, лабораторні, практичні і дослідні роботи);

б) методи стимулювання навчальної діяльності (навчальна дискусія, забезпечення успіху в навчанні, пізнавальні ігри, створення ситуації інтересу у процесі викладення, створення ситуації новизни, опора на життєвий досвід студента; стимулювання обов'язку і відповідальності в навчанні);

в) методи контролю і самоконтролю у навчанні (усний, письмовий, тестовий, графічний, програмований, самоконтроль і самооцінка у навчанні)⁴⁴.

---

⁴³ Каплінський В.В. Методика викладання у вищій школі: Навчальний посібник /В. В. Каплінський. – Вінниця: ТОВ «Ніланд ЛТД», 2015 – с.178.

⁴⁴ Ягупов В.В. Педагогіка – Класифікація методів навчання за Бабанським. Проблема класифікації методів навчання// [Електрон.ресурс]-Режим доступу:http://eduknigi.com/ped_view.php?id=179.

Хоча остання класифікація, як і попередні, недосконала, бо не враховує того факту, що в практиці навчання кожен метод застосовується не ізольовано, а в єдності з іншими методами і прийомами, проте вона найпослідовніша й найзручніша.

Словесні методи навчання. До них належать пояснення, інструктаж, розповідь, бесіда, навчальна дискусія та ін.

Пояснення. Це словесне тлумачення понять, явищ, принципів дій приладів, наочних посібників, слів, термінів тощо. Використовують переважно під час викладання нового матеріалу, а також у процесі закріплення, особливо тоді, коли викладач відчуває, що студенти чогось не зрозуміли. Пояснення часто супроводжується різними засобами унаочнення, спостереженням, дослідями. Успіх пояснення залежить від його доказовості, логічності, чіткості мовлення, образності мови.

Інструктаж. Як метод навчання він має інформативний локальний характер, близький до розпорядження алгоритмічного типу. Його застосовують на лабораторних, практичних заняттях, а також під час підготовки до самостійної роботи.

За змістом розрізняють вступний, поточний і підсумковий інструктажі. Під час вступного інструктажу ознайомлюють студентів із змістом майбутньої роботи і засобами її виконання, пояснюють правила і послідовність виконання роботи загалом і окремих її частин, прийоми виконання роботи, вказують на можливі помилки; ознайомлюють з правилами техніки безпеки, організацією робочого місця тощо. Поточний інструктаж здійснюють переважно індивідуально у процесі виконання студентами роботи. Зміст його залежить від швидкості виконання студентами завдань, допущених помилок. Підсумковий інструктаж проводиться у формі бесіди за результатами виконаної студентами роботи і передбачає аналіз цих результатів та їх оцінювання.

Розповідь. Це монологічна форма викладання. Застосовують її за необхідності викласти навчальний матеріал системно, послідовно. Елементами розповіді є точний опис, оповідь, логічне обґрунтування фактів. Розповіді поділяють на художні, науково-популярні, описові. Художня розповідь – це образний переказ фактів, вчинків дійових осіб (наприклад, розповіді про географічні відкриття, створення мистецьких шедеврів тощо). Науково-популярна розповідь передбачає теоретичний аналіз певних явищ. Описова розповідь є послідовним викладенням ознак, особливостей

предметів і явищ навколишньої дійсності (опис чинного процесу оскарження рішення держаного органу влади, тощо).

Кожен тип розповіді має забезпечувати виховний ефект навчання, ґрунтуватися на достовірних наукових фактах, акцентувати на основній думці, бути доступним і емоційним, містити висновки і зауваження⁴⁵.

Бесіда. Це метод навчання, за якого викладач за допомогою запитань спонукає студентів до відтворення набутих знань, формування самостійних висновків і узагальнень на основі засвоєного матеріалу⁴⁶.

За призначенням у навчальному процесі розрізняють: вступну бесіду (проводиться під час підготовки до семінарського заняття, екскурсії, вивчення нового матеріалу); бесіду-повідомлення (ґрунтується переважно на спостереженнях, організованих викладачем на заняттях за допомогою наочних посібників, а також на матеріалах текстів літературних творів, документів); бесіду-повторення (використовують для закріплення навчального матеріалу); контрольну бесіду (вдаються до неї при перевірці засвоєних знань)⁴⁷.

За характером діяльності студентів виокремлюють: репродуктивну бесіду (спрямована на відтворення засвоєного матеріалу); евристичну, або сократівську (викладач запитаннями спонукає студентів до формулювання нових понять, висновків, правил, використовуючи набуті ними знання, спостереження); катехізисну (спрямована на відтворення тверджень, що потребують дослівного запам'ятовування)⁴⁸.

Ефективність будь-якого виду бесіди залежить від змілого формулювання запитань, а також від якості відповідей, тобто їх повноти, чіткості, аргументованості.

---

⁴⁵ Класифікація методів навчання у вищій школі // [Електрон.ресурс]-Режим доступу: https://pidruchniki.com/11570718/pedagogika/klasifikatsiya_metodiv_navchannya_vischij_shkoli.

⁴⁶ Астахова В. І. Нові тенденції в соціально - економічному розвитку української вищої школи і завдання управлінської політики / В.І. Астахова // Педагогіка і психологія. - 2002.- № 3. - С. 16.

⁴⁷ Гурч Л. М. Впровадження інноваційних педагогічних технологій: вимоги сучасності / Л.М. Гурч // Проб. і персп. розв. фін. системи України. — 2003. - Вип. 9. - С. 151.

⁴⁸ Астахова В. І. Нові тенденції в соціально - економічному розвитку української вищої школи і завдання управлінської політики / В.І. Астахова // Педагогіка і психологія. - 2002.- № 3. - С. 17.

Навчальна дискусія. Дискусія є публічним обговоренням важливого питання і передбачає обмін думками між студентами або викладачами і студентами. Вона розвиває самостійне мислення, вміння відстоювати власні погляди, аналізувати й аргументувати твердження, критично оцінювати чужі і власні судження. Під час навчальної дискусії обговорюють наукові висновки, дані, що потребують підготовки за джерелами, які містять ширшу інформацію, ніж підручник. Дискусія спрямована не лише на засвоєння нових знань, а й на створення емоційно насиченої атмосфери, яка б сприяла глибокому проникненню в істину⁴⁹.

Виходячи з педагогічної системи, обґрунтованої В. Беспалько, яку було удосконалено Р. Жуковим та Ю. Кузнецовим, де розглядаються п'ять рівнів навчання, що дають змогу оволодіти знаннями в тій чи іншій області, пропонується класифікація методів навчання на основі цих рівнів навчання. Класифікація допускає як використання традиційних і нетрадиційних методів навчання, так і перехід до більш імпонуючих⁵⁰.

Серед методів навчання, що застосовуються на практичних заняттях, в сучасних умовах постійно та виправдано використовуються виключно наступні:

– мозкового штурму – являє собою методику спільної одноразової роботи групи студентів, спрямованої на творчий пошук, як правило, нетрадиційних, креативних підходів до вирішення проблем. Є організованою системою висловів студентів про проблему при забороні критики висловів колег.

– гіпотетичний метод – зводиться до висунення, обґрунтування і доказу гіпотез. Метод зводиться для «обстрілу» проблеми якомога більшою кількістю питань, які потребують відповіді.

– евристичний метод – полягає в організації активного пошуку розв'язання висунутих викладачем (чи самостійно сформульованих) пізнавальних завдань або під керівництвом викладача, або на основі евристичних програм і вказівок.

– метод проблемного викладення – використовується викладачем перед викладенням нового матеріалу шляхом

---

⁴⁹ Класифікація методів навчання у вищій школі // [Електрон.ресурс]-Режим доступу:https://pidruchniki.com/11570718/pedagogika/klasifikatsiya_metodiv_navchannya_vischij_shkoli.

⁵⁰ Класифікація методів навчання у вищій школі // [Електрон.ресурс]-Режим доступу:https://pidruchniki.com/11570718/pedagogika/klasifikatsiya_metodiv_navchannya_vischij_shkoli.

постановки проблеми, формулювання пізнавального завдання, а потім, розкриваючи систему доведень, порівнюючи погляди, різні підходи, показує спосіб розв'язання поставленого завдання⁵¹.

«Будь-який вищий навчальний заклад повинен навчитись так вчити свого підопічного, щоб знання його були не просто цінним вантажем, а методом пізнання, способом освоєння будь-якої нової ситуації»⁵². Ця теза вважається ключовою при викладанні фінансово-правового блоку.

Отже, чинна безпосередньо педагогічна та юридична педагогічна науки створили, узагальнили та охарактеризували значний пласт різноманітних методів та методик викладання у вищій школі. Зрозуміло, що вони значно відрізняються від тих, що застосовуються в середній школі через психологічні, інтелектуальні та інші вікові можливості студентів. Традиційні методи, лекції, практичні заняття, широко використовуються при підготовці юриста, але специфіка дисциплін юридичного напрямку, а саме фінансово-правового циклу, потребує інші методи та підходи.

На фоні значної кількості різноманітних традиційних методів, що застосовуються при викладанні фінансово-правових дисциплін в Навчально-науковому Юридичному інституті Національного авіаційного університету, застосовуються нетрадиційні методи, які дозволяють говорити, про наявність власної методики викладача.

1.5. Модернізація юридичної освіти в Україні в контексті євроінтеграції

Однією з важливих умов формування позитивного іміджу України серед високорозвинених світових держав та успішної реалізації її євроінтеграційних намірів є забезпечення належного рівня освіти в країні, що відповідає світовим стандартам та євроінтеграційним прагненням України. Відповідно, одним з основних пріоритетів Кабінету Міністрів на 2017-2020 роки є підвищення якості вищої освіти, яка дасть можливість якісно розвивати інші сфери діяльності в державі. Реформування системи

---

⁵¹ Макеєва И. В. Роль семинарского занятия в подготовке специалиста и методика управления дискуссией / И. В. Макеєва. - М.: Просвещение, 2003. - 161 с.

⁵² Босенко В.А. Воспитать воспитателя / В. А. Босенко. – К.: Лыбидь, 1990. – 322 с.

освіти пов'язано із прийняттям Законів України «Про вищу освіту» та «Про освіту», що відповідно змінило підходи до системи освіти, яка стає орієнтованою на розвиток таких навичок, як уміння працювати в команді, критичне мислення, розвиток емоційного інтелекту, громадянська компетентність тощо. Реформа системи вищої освіти – основний критерій для подальшої реформи країни, адже вона дає можливість якісно змінити систему освіти в цілому, рівень підготовки майбутніх фахівців, ментальність майбутніх професіоналів, які в подальшому будуть здійснювати реформи і в інших галузях народного господарства.

Крім того, одним із завдань, що стоять сьогодні перед вищою освітою, є підготовка молодих фахівців до життя в інформаційному суспільстві, яке одночасно спрощує і ускладнює як процес освітньої діяльності так і подальшого працевлаштування для студентів і викладачів. Всі відчувають, що в освіті необхідні зміни. Проте, в Україні і досі існують суперечки щодо головної мети освіти: дати структуровані фундаментальні знання чи навчити вільно мислити та самостійно навчатися із використанням доступних можливостей. Застарілість інформації, відсутність навичок, низьке фінансування системи освіти, відсутність чіткої стратегії реформування початкової та вищої освіти у їх взаємозв'язку і впливі, тощо. Усі ці потреби вказують на необхідність розроблення цілісної системи реформування освіти, яка базується на національних традиціях, досвіді і ментальності із врахуванням кращих європейських практик, вдосконалення системи підготовки викладачів та педагогів в університетах із врахуванням нових тенденцій в освітній діяльності⁵³.

Загальними викликами освіти, в тому числі і юридичної освіти є твердження, що «українська система освіти не відповідає вимогам суспільства щодо якості та ефективності управління. Мають місце корупція та інші зловживання в діяльності освітніх закладів та органів управління освітою». На думку фахівців освітньої галузі сучасний стан підготовки фахівців є недосконалим, а система освіти вважається давно застарілою і на практиці виявляється мало застосовуваною. Так, наприклад, за даними Міжнародного дослідницького центру кадрового порталу HeadHunter Україна,

---

⁵³ Sopilko Iryna. Development of education in the epoch of information society formation /I. Sopilko// European scientific.– Scientific journal.- N 3 (2018) - P.8-11.

проведеного наприкінці 2014 року, 44% українців працюють не за професією, і лише 36% – за фахом. Дослідження цієї ж компанії встановили, що кожен третій випускник влаштовується на роботу «по знайомству». Ще один невтішний результат опитування – в нашій країні думки про переїзд навідують 93% офісних співробітників⁵⁴.

Сьогочасний стан вищої юридичної освіти позначається суперечливими характеристиками: кількість вищих навчальних закладів, що випускають правників, в Україні нині сягає майже 300, тоді як у Польщі їх налічується лише 25 (із яких 10 – приватні), у Німеччині – 42, у Великій Британії – 97 і навіть у Сполучених Штатах Америки – менше 200. Водночас до рейтингу вищих юридичних шкіл України «Компас-2010» було включено 90 навчальних закладів і лише 7 із них отримали від випускників, роботодавців та експертів понад 10 балів за 100-бальною системою⁵⁵.

Юридична освіта як елемент національної правової системи нашої держави має важливе значення у цивілізаційному виборі України і розвитку суспільних відносин. Будучи багатогранним явищем, вона становить сукупність різноманітних заходів (організаційно-правових, освітньо-виховних, інформаційних та інших), спрямованих на комплексну, системну, послідовну підготовку конкурентоздатних, фахових спеціалістів у галузі права, діяльність яких спрямована на вирішення практичних завдань суспільства і держави, забезпечення реалізації інтересів громадськості й окремої особистості. Вважаємо, що саме юридична освіта є тим базисом для результативного реформування правової системи України, котрий забезпечить побудову нашої держави як правової й соціально сприятливої, інтегрованої у світовий та європейський простір, закладе надійну основу для успішної професійної реалізації фахівців юристів, стане чинником позитивної трансформації правової свідомості та правової культури наших громадян⁵⁶.

---

⁵⁴ Реформа освіти і науки як засіб проти кризи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/46908/>

⁵⁵ Стан юридичної освіти і науки в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.osce.org/uk/ukraine/108309?download=true>

⁵⁶ Тимкович І.І. Юридична освіта як елемент правової системи України / І. І. Тимкович [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2016/statji_n4_41_2016/11.pdf

Після відновлення незалежності Української держави систему юридичної освіти не було реформовано відповідно до зміни політичних, правових і соціально-економічних пріоритетів а ні формально, а ні змістовно. Навпаки, система стала «переобтяженою» внаслідок лібералізації суспільних та економічних відносин, організаційно-правового різноманіття форм власності, комерціалізації, браку чітких критеріїв, вимог і стандартів щодо професії юриста, соціального попиту на фах і неналежного державного регулювання освіти загалом і юридичної освіти зокрема. Право як фах і як єдина та цілісна царина знань, яку належить вивчати у ВНЗ, щоб виховувати висококваліфікованих спеціалістів, фактично перебуває на межі знищення. В Україні відкинута історично сформовану та визнану в світі практику здобуття юридичної освіти в класичних університетах. Тільки декілька навчальних закладів України спроможні виховати так званого «універсального» юриста, який потенційно здатний реалізувати себе в сферах судочинства, адвокатури, прокуратури, нотаріату, юридичних консультацій тощо, завершивши навчання на одному (юридичному) факультеті. Натомість, більшість ВНЗ і їх факультети (інститути, відділення) є вузькоспеціалізованими. Таким чином, впродовж останнього десятиліття нівельовано поняття «університет» та завдано непоправної шкоди статусу університету в його класичному розумінні.

Побудова освітнього процесу у юристів не змінювалась вже десятиліттями: як давно повелося, майбутніх юристів змушують вчити теорію і знати добре норми права. Але раніше юрист — це спеціаліст середньої ланки, який обслуговував підприємство, в якому чи з яким працював. Зараз же функція юриста докорінно змінилася. В сучасному світі юрист на підприємстві — це топ-менеджер, працівник, який входить до складу ради директорів і впливає на розвиток компанії безпосередньо. Від сучасного юриста вимагається стратегічне мислення, фінансова освіченість, розуміння того, як влаштовані бізнес-процеси, що таке маркетинг, бізнес-стратегії тощо⁵⁷.

Огляд наукових публікацій свідчить, що серед головних проблем юридичної освіти в умовах трансформації сучасної

---

⁵⁷ Михайленко І. П'ять помилок юридичної освіти в Україні / І. Михайленко [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://biz.nv.ua/ukr/experts/mukhyilenko_i/p-jat-pomilok-juridichnoji-osviti-v-ukrajini-2078120.html

правової системи України фахівці виділяють наступні: невідповідність системи юридичної освіти реальним потребам суспільства і держави; велика кількість юридичних вузів і факультетів у нашій країні; дискусійність і невизначеність питання щодо змісту галузевого стандарту юридичної освіти; нагальна необхідність підвищення її якості; складні процеси інтернаціоналізації та інтеграції вищої юридичної освіти в Європейський і світовий освітній простори; зниження рівня правової культури і правової освіченості абітурієнтів; успадкування і деякою мірою консервування радянської системи теоретичної і практичної підготовки юристів, що полягає у спотвореній корпоративності професії юриста, орієнтації майбутніх фахівців на збереження та розвиток саме примусово-заборонних правових норм, існування, окрім «писаного», ще й «телефонного» права, відсутності реальної публічності в правових відносинах взагалі та в захисті прав людини і громадянина зокрема⁵⁸.

З метою вдосконалення освіти і подолання зазначених вище проблем Міністерством освіти і науки України спільно з Міністерством юстиції та за участі керівників профільних вишів і народних депутатів була створена робоча група, яка розпочала роботу над «Концепцією вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії» (далі – *Концепція*). В її основу лягли численні рекомендації Комітету міністрів Ради Європи, спільна декларація про Європейський простір вищої освіти, прийнята в Болоньї 19 червня 1999 р., доповідь Венеційської комісії «Європейські стандарти незалежної судової системи. Частина I: незалежність суддів» CDL-AD (2010)004, а також результати національних досліджень⁵⁹.

Відповідно, протягом 2016 – 2017 рр. було напрацьовано Концепцію реформування юридичної освіти в Україні, на основі якої було розроблено, а 28 вересня 2017 р. внесено до Верховної Ради проект закону «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії». Концепція вдосконалення правничої

---

⁵⁸ Стецюк Л. О. Проблеми вищої юридичної освіти та шляхи їх вирішення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv

⁵⁹ Лыченко О. Про необхідність реформування вищої юридичної освіти в Україні / О. Лыченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eprav.ua/ukr/mass_medias/view/oneobhodnosti-reformirovaniya-vysshego-yuridicheskogo-obrazovaniya

(юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії побудована на визнанні того факту, що подальший розвиток юридичної освіти має бути спрямований на підготовку правника відповідно до його фундаментальної ролі — утвердження верховенства права через захист прав і свобод людини. Відповідно, в документі визначено завдання та окреслено шляхи досягнення цієї мети. А саме: утвердження розуміння фаху правника як професії, спрямованої на захист прав і свобод людини; визначення стандарту правничої освіти; гарантування якості правничої освіти; гарантування незалежного та прозорого механізму доступу до правничої професії; гарантування якості правничої науки; розвиток фінансової, організаційної, академічної та кадрової автономії правничих шкіл та університетів в цілому⁶⁰.

У проекті Концепції йдеться, що стандарт правничої освіти має забезпечувати у здобувачів правничої освіти формування інтегральної, загальних і спеціальних компетентностей. Загальні компетентності, зокрема, охоплюють здатність до абстрактного, логічного та критичного мислення, творчого мислення і генерування нових ідей, аналізу і синтезу; вміння планувати, організовувати і контролювати свою діяльність; знання і розуміння природи етичних стандартів, у тому числі етичних стандартів правничої професії та здатність діяти на їх основі; знання державної мови та однієї з офіційних мов Ради Європи на рівні, що забезпечує можливість як усного, так і письмового їх застосування, зокрема у професійній сфері; вміння грамотно і точно формулювати та висловлювати свої позиції, належним чином їх обґрунтувати; прагнення до утвердження академічної доброчесності⁶¹.

Окремий пункт проекту Концепції присвячений новим методикам викладання у правничих школах. Зокрема, йдеться про обмеження методики постатейного відтворення нормативно-правових актів як такої, що негативно впливає на набуття студентами правничих аналітичних навичок, а натомість — упровадження мережевих освітніх технологій та елементів

---

⁶⁰ Орлюк О. Юридична освіта: якою вона має бути? / О. Орлюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yvu.com.ua/yurydychna-osvita-yakouy-vona-maye-buty/>

⁶¹ Шулікін Д. Модернізація правничої освіти. Перші кроки / Д. Шулікін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pedpresa.ua/169121-modernizatsiya-pravnychoyi-osvity-pershi-kroky.html>

методики навчання для дорослих (постановка навчальних цілей, робота в малих групах з використанням кейсів, обговорення практичних аспектів застосування набутих знань під час навчання). Навчальні заняття з професійно-орієнтованих дисциплін освітньої програми підготовки правника, як зауважують автори документа, повинні містити розв'язання практичних завдань, розгляд судової практики, підготовку письмових робіт (зокрема, процесуальних документів). Практичній складовій у підготовці правника у концепції приділено особливу увагу. Автори зазначають, що її слід здійснювати не лише під час безпосереднього проходження практики – правничі школи повинні забезпечити набуття студентами практичних навичок шляхом запровадження нових методик викладання, як-от: юридична клініка, лабораторія, імітація судового процесу тощо. Одна з ключових новацій, що пропонується в Концепції, – відмовитися від практики складання державних іспитів у межах правничих шкіл і запровадити єдиний державний кваліфікаційний іспит зі спеціальності «Право». А його адміністрування пропонується здійснювати державній правничій екзаменаційній комісії, сформованій як незалежний колегіальний орган.

Завданнями Концепції⁶², відповідно до її мети, є:

- пропонування цілеспрямованої, науково обґрунтованої методологічної основи розвитку правничої освіти в Україні;
- визначення шляхів удосконалення законодавства, що покращуватиме якість правничої освіти;
- усунення негативних тенденцій, що виникають в результаті неналежного регулювання правничої освіти;
- забезпечення участі у регулюванні правничої освіти поряд з Міністерством освіти і науки Міністерства юстиції, органів самоврядування правничих професій та органам самоврядування правничих шкіл;
- утвердження розуміння правничої професії як професійно незалежної, спрямованої на захист і прав людини і підтримання правосуддя;
- забезпечення якісної правничої освіти;

---

⁶² Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konceptsiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>

- забезпечення якісного та прозорого оцінювання рівня кваліфікації випускників правничих шкіл;
- забезпечення якісних наукових досліджень у сфері права;
- сприяння у становленні фінансової, організаційної, академічної та кадрової автономії правничих шкіл та університетів в цілому.

Подальший розвиток правничої освіти має бути спрямований на підготовку правника відповідно до його фундаментальної ролі – утверджувати верховенство права через захист прав і свобод людини. Такий розвиток має здійснюватися шляхом:

- утвердження розуміння фаху правника як професії спрямованої на захист прав і свобод людини;
- визначення стандарту правничої освіти як необхідного обсягу знань про доктрини, принципи та інститути, а також необхідного обсягу юридичних навичок, компетентностей, обізнаності щодо питань етики та прав людини, якими повинен оволодіти студент;
- гарантування якості правничої освіти;
- гарантування незалежного та прозорого механізму доступу до правничої професії;
- гарантування якості правничої науки;
- розвитку фінансової, організаційної, академічної та кадрової автономії правничих шкіл та університетів в цілому;
- реформування юридичних інститутів спрямованих на гарантування, утвердження і захист прав людини або забезпечення ефективного публічного обвинувачення, таких як суд, адвокатура, прокуратура, нотаріат, зокрема, шляхом оновлення законодавства та приведення його у відповідність до європейських стандартів.

Ефективне функціонування цих інститутів однаковою мірою залежить від якості законодавства та від якості фахівців, що забезпечують діяльність цих інститутів. Усі особи, що отримують доступ до професії судді, адвоката, прокурора є випускниками українських правничих шкіл. Водночас, зміст юридичних дисциплін, що їх викладають у правничих школах України, методика їх викладання, юридична наука, а також адміністрування цих шкіл та університетів в цілому повільно зазнають якісних змін та залишаються успадкуванням радянської системи юридичної освіти, відповідно до якої юрист сприймається, як особа, покликана служити державі, а не гарантувати, утверджувати і захищати права людини або забезпечувати ефективно публічне обвинувачення.

Таким чином, формуючи законодавче поле для діяльності юридичних інститутів відповідно до європейських стандартів держава не отримує фахівців, спроможних впроваджувати нові закони заради утвердження та захисту прав людини.

Основним завданням правника є утвердження верховенства права через гарантування, утвердження і захист прав і свобод людини або забезпечення ефективного публічного обвинувачення.

Професія правника є професійно незалежною та самоврядною. Незалежність професії правника обумовлена основною метою діяльності – захистом прав та свобод людини, у тому числі у стосунках з органами державної влади і місцевого самоврядування. Незалежність професійної діяльності правника гарантується функціонуванням незалежних інститутів, які формуються за участі самоврядних професійних організацій, та забезпечують якість підготовки правника, доступ до правничої професії, та дотримання професійних стандартів діяльності. Самоврядність професії правника передбачає участь як безпосередньо, так і через самоврядні професійні органи у: визначенні професійних стандартів правничої професії; визначенні етичних стандартів правничої професії; прийнятті рішень щодо доступу до правничої професії; притягненні до дисциплінарної відповідальності за порушення професійних чи етичних стандартів правничої професії; формуванні стандартів правничої освіти; акредитації правничих шкіл та в оцінці якості їхніх освітніх послуг.

Правничими професіями згідно вказаної Концепції планують визнати: суддя; адвокат; прокурор; нотаріус. Доступ до професій судді, адвоката, прокурора і нотаріуса можуть отримати особи, які успішно склали єдиний державний кваліфікаційний іспит зі спеціальності «Право» та пройшли процедури добору, встановлені відповідними законами. Успішне складання єдиного державного кваліфікаційного іспиту зі спеціальності «Право» є необхідною умовою доступу до посад в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, кваліфікаційні вимоги яких передбачають наявність вищої юридичної освіти.

Професійною діяльністю в сфері права, окрім діяльності правничих професій, є проходження державної служби чи служби в органах місцевого самоврядування на посадах керівників та заступників керівників юридичних служб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також на посадах,

пов'язаних з представництвом в суді таких органів; проходження державної служби в Міністерстві юстиції України та його територіальних підрозділах, із застосуванням стандартів професійної діяльності в сфері права; робота на посадах, пов'язаних з наданням безоплатної правничої допомоги в органах (установах), уповноважених законом на надання такої допомоги; робота на посадах помічника судді, помічника адвоката, помічника прокурора, помічника нотаріуса; робота на посадах керівників юридичних служб в юридичних особах приватного права, а також на посадах, пов'язаних з представництвом в суді таких юридичних осіб; робота на посадах юриста (юрисконсульта) в юридичних особах, основним видом діяльності яких є діяльність у сфері права; науково-викладацька робота (для посад судді Верховного Суду та Конституційного Суду України).

Доступ до правничої освіти та правничої професії не може бути обмежений на підставі статі, сексуальної орієнтації, раси, кольору шкіри, релігії, політичних чи особистих переконань, етнічного чи соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану тощо. Визначення концептуальних положень стосовно перспектив розвитку системи вищої освіти загалом та юридичної зокрема, підготовки висококваліфікованих кадрів є пріоритетним завданням держави та її стратегічним напрямом, що додатково підтверджується розробкою та ухваленням відповідних законодавчих актів та ряду документів.

Крім вищевикладеного є ще окремі позиції державних чиновників, щодо способів та форм розвитку юридичної освіти. Так, наприклад, міністр юстиції Павло Петренко виступає за повну заборону заочної форми навчання для майбутніх юристів⁶³, що має бути передбачено в відповідних нормативно-правових актах. Крім того, «законопроект «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» пропонує низку кроків, які мають на меті змінити цю ситуацію, насамперед: запровадження «наскрізної» моделі здобуття юридичної освіти; запровадження Стандарту юридичної освіти та Стандарту освітньої діяльності для правничих шкіл; збільшення ролі практичної підготовки під час здобуття юридичної освіти; створення системи оцінювання правничих шкіл;

---

⁶³ Майбутній юрист щонайменше чотири роки повинен провчитися стаціонарно, - Петренко пропонує реформувати юридичну освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.censor.net.ua/news/451132>

визначення принципів правничої професії та доступу до неї; запровадження єдиного державного кваліфікаційного іспиту зі спеціальності «Право»; започаткування самоврядування правничих шкіл»⁶⁴.

Правничі школи повинні дбати про внутрішнє забезпечення якості освітніх послуг. Правничі школи повинні розробити та застосовувати внутрішні процедури для забезпечення якості їхніх програм навчальних дисциплін, зокрема відповідність таких програм стандарту правничої освіти, та викладацького складу. Правнича школа повинна гарантувати, що ресурси, які забезпечують навчальний процес є достатніми і відповідають змісту програм навчальних дисциплін. Інформація правничих шкіл про зміст програм навчальних дисциплін, викладацький склад та ресурси для забезпечення навчального процесу повинна бути публічною⁶⁵.

Разом із тим у проекті Концепції, на думку Орлюк О., залишається низка ключових питань, стосовно яких консенсус допоки не досягнутий (це стосується доречності залишення заочної форми навчання, наскрізної магістерської програми, організації та наповнення єдиного державного кваліфікаційного іспиту з права для отримання ступеню магістра та доступу до професії тощо), або які в цілому викликали відкрити незгоду.

По-перше, щодо розуміння фаху правника. Правничими професіями визначено виключно суддів, адвокатів, прокурорів та нотаріусів. Саме представники цих професій, виходячи з Концепції, покликані утверджувати верховенство прав через захист прав і свобод людини. Також у Концепції перелічуються види професійної діяльності у сфері права, що не відносяться до правничих професій. Тут закріплений урізаний підхід щодо того, яка діяльність і посади можуть вважатися юридичною професійною діяльністю. Якщо вийти за межі державної служби та місцевого самоврядування, системи Мін'юсту чи помічників правничих професій та надання безоплатної правової допомоги, Концепція залишає роботу на посадах керівників юридичних служб в юридичних особах

---

⁶⁴ Городиський І. «Освіта Феміди»: реформування вищої юридичної освіти в Україні / І. Городиський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA010872

⁶⁵ Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konceptsiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>

приватного права, а також на посадах, пов'язаних із представництвом у суді таких юридичних осіб; робота на посадах юриста (юрисконсульта) в юридичних особах, основним видом діяльності яких є діяльність у сфері права. Якщо буквально тлумачити викладені норми, то значна частина юристів, які нині працюють, залишаються поза межами професійної діяльності. Автори законопроекту застосували незрозумілі «логічні» підходи щодо обрання певних осіб, які все-таки визнаються такими, що поки здійснюють професійну діяльність. Проте в ньому раптом пропало право на юридичну допомогу, що забезпечується юрисконсультами, хоча слід згадати «Принципи та керівні положення ООН, що стосуються доступу до юридичної допомоги», в яких адвокат визначений лише як один із представників юрисконсультів.

По-друге, щодо стандарту правничої освіти. Не можна погодитися з аргументом, що наскрізна магістратура з права потрібна тому, що в нас низька якість підготовки бакалаврів (що, наприклад, засвідчили результати цьогорічного ЗНО). Однак хіба 5 років навчання в магістратурі щось кардинально змінять, якщо 4 роки студенти навчалися погано? Може питання в тому, як організовується безпосередньо навчання? Хто зараз заважає викладачам, кафедрам, факультетам, університетам організувати якісне навчання, за наявності нових ліцензій, які ми всі отримали? Якщо б ми самі фахово забезпечували той зміст та компетенції, які прописуємо в дипломах наших магістрів (відповідно до цих ліцензій), то могли б випускати правників, які відповідатимуть стандартам, що викладені в документі. А наскрізна магістратура як єдиний варіант — це мінус можливості, які визначені європейською практикою та нашим законом про вищу освіту. До підготовки правника слід ставитися надзвичайно відповідально — я цілком стою на цій позиції. Але коли ми намагаємося штучно обмежити можливість в отриманні юридичної освіти і вважаємо, що окремий закон реально вплине на якість підготовки, то, на мій погляд, ми самі створюємо додаткові бар'єри для юридичної допомоги⁶⁶.

Паралельно, слід додати, що протягом квітня-травня 2018 року відбулася презентація проекту Типового навчального плану

---

⁶⁶ Орлюк О. Юридична освіта: якою вона має бути? / О. Орлюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yv.u.com.ua/yurydychna-osvita-yakoyu-vona-maye-buty/>

підготовки правника в Україні на базі освітньої платформи «Legal High School». Раніше Програма розробила проект на запит Мін'юсту і презентувала його керівництву провідних правничих шкіл України. Під час цього провідні роботодавці, включаючи партнерів юридичних фірм-лідерів ринку, обговорять проект та нададуть свої відгуки й рекомендації щодо модернізації змісту правничої освіти та її розвитку задля задоволення потреб ринку праці⁶⁷.

Під час цієї презентації були викладені позиції науковців і практиків, які в цілому не в повній мірі відповідають розробленій програмі.

Проте, на думку М. П. Кучерявенка, виникають певні непорозуміння щодо включення до блоку «Приватного права» низки модулів та компонентів:

а) 10106 – «Делікти» — здається враження, що в цій ситуації має йтися про родову конструкцію аналізу відносин, що породжують несприятливі наслідки для учасників правовідносин, але за змістом виходить, що це дуже локальна сфера, яка пов'язується, перш за все, з зобов'язанням. В той же час, низка деліктних відносин (адміністративно-правового, господарсько-правового, фінансово-правового характеру і т.н.) залишається поза увагою;

б) 10206 – «Господарське право» — передбачає за такою пропозицією повну перебудову господарсько-правового регулювання, що виключає публічне упорядкування відносин між учасниками. По-перше, на мій погляд, це не співпадає із об'єктивними суспільними відносинами, що потребують такого правового регулювання та, по-друге, це породжує конфлікт або пряме співпадіння цивільного та господарського права;

в) 10211 – «Фінансові послуги (банківська діяльність, страхування)» — розміщено в блоці приватно-правового регулювання, в той же час автори включають сюди регулювання ринку цінних паперів, пенсійні фонди та багато того, що обумовлює публічно-правові засоби впливу. Наприклад, коли йдеться про ринок цінних паперів, навряд чи має сенс регулювати публічні цінні папери (наприклад, облігації державної внутрішньої позики)

---

⁶⁷ Публічна презентація проекту типового навчального плану вивчення права в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://newjustice.org.ua/uk/events/publicna-prezentatsiya-proektu-tipovogo-navchalnogo-planu-vivchennya-prava-v-ukrayini/>

засобами приватного права, да це і неможливо взагалі. Така ж логіка стосується і пенсійного страхування.

Також виникають непорозуміння і стосовно блоку «Публічного права»: 20204 – «Право соціального забезпечення» — складно віднести відносини, які мають регулюватись в цій сфері до виключно публічних і таке інше.⁶⁸

Відповідаючи на запити ринку праці, автори Типового навчального плану вважають, що майбутньому правнику знадобиться ґрунтовне знання договірного права (саме цьому приділено значну увагу в плані), корпоративного права та вивчення курсів з доказів та доказування. До обов'язкових пропонується віднести також дисципліни, спрямовані на створення та закріплення правничих навичок, зокрема, юридичне обґрунтування, юридичне дослідження, аналіз та письмо, а також іноземна мова. Як бачимо, автори навчального плану намагалися врахувати потреби сьогодення.

До переліку навчальних курсів увійшли не усі дисципліни, які, на думку певної частини академічної спільноти, є бажаними. Зокрема, для прикладу, зазначалося аграрне право, яке є важливим для України як аграрної держави. Безумовно, питання обов'язковості вивчення одних дисциплін на противагу іншим турбує як студентів, так і викладачів. Ускладнює ситуацію також те, що ті дисципліни, які на думку одних є неважливими, потрібні іншим. Наприклад, здобувач правничої освіти, який бачить своє майбутнє у компанії, яка спеціалізується на фінансових послугах, обере податкове, фінансове та корпоративне право та вивчатиме ці дисципліни з більшою вмотивованістю, адже знатиме, для чого обрав саме їх.

У процесі дискусії, яка відбувалася в рамках обговорення проекту Типового навчального плану, автори неодноразово зазначали, що презентований навчальний план не має на меті обмежити заклади вищої освіти, а, навпаки, надає змогу розширювати зміст плану з урахуванням специфіки кожної правничої школи. Тому перелік пропонованих дисциплін можна вважати невичерпним та таким, що може бути доповненим. Крім того, поділ усіх навчальних курсів на обов'язкові та рекомендовані

---

⁶⁸ Кучерявенко В.П. Реформування юридичної освіти: крок вперед чи назавжди назад? / В.П. Кучерявенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://afl.org.ua/news/reformuvannya-yuridichnoyi-osviti-krok-vpered-chi-nazavzhdi-nazad/>

у співвідношенні 60% до 40% є умовним і може корегуватися закладами вищої освіти відповідно до Закону України «Про вищу освіту» (не менше 25% вибіркових дисциплін)⁶⁹.

Ми спробували представити різні точки зору з досліджуваної тематики і сподіваємось, що в процесі дискусії, в тому числі і на сторінках цієї монографії буде сформульовано однозначну і прийнятну для всіх Концепцію реформування та відповідний Типовий навчальний план підготовки правника в Україні, який відповідатиме сучасним викликам.

Заслужують уваги результати дослідження щодо стану юридичної освіти та науки в Україні проведені Національним університетом Києво-Могилянська академія, а саме положення, що у вищій школі продовжують викладати дисципліни, успадковані з радянської системи вищої школи, які за своєю природою не притаманні для вищої гуманітарної освіти. Щоб удосконалити підготовку правників, які б відповідали сучасним вимогам до юридичної професії, потрібно переглянути зміст таких дисциплін: «Теорія держави і права»; «Конституційне право», які належить розглядати не як одну з низки галузей права, що їх викладають у вищій школі, а радше як осердя юридичної освіти; «Адміністративне право»; «Кримінальне право»; «Кримінальний процес». Ввести у навчальні програми такі дисципліни: «Адміністративний процес»; «Права людини»; «Методика правничих досліджень, аналізу та письма».

Необхідно запроваджувати новітні методики викладання у правничій школі та відмовитися від постатейного переказу національного законодавства. Необхідно підвищувати рівень наукової якості дисертаційних робіт, зокрема шляхом:

- забезпечення автономії університетів та децентралізації регулювання та контролю за якістю дисертаційних робіт;
- зміни вимог до формування викладацького складу у вищих навчальних закладах.

Відсутнє нормативно-правове регулювання, яке б однозначно й чітко встановлювало систему оцінювання, тому нагальною залишається потреба у обґрунтованих і прозорих критеріях

---

⁶⁹ Власюк В. Юридична освіта в Україні: орієнтиром для змін є потреба ринку праці / В. Власюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sud.ua/ru/news/blog/118747-yuridichna-osvita-v-ukrayini-oriyentirov-dlya-zmin-ye-potrebi-rinku-pratsi>

оцінювання та виведення семестрової оцінки, а також державної атестації.

З метою покращення навчально-методичного забезпечення необхідне формування конкурентного середовища на ринку підручників і навчально-методичних матеріалів, зокрема шляхом відмови від державного регулювання видання навчальної літератури для ВНЗ⁷⁰.

Крім того в юридичній освіті набувають популярності різноманітні курси, школи та майстер-класи, присвячені правовій тематиці, що також являється новелою та викликом сучасної юридичної освіти. Так, на одному з веб-ресурсів було знайдено 42 пропозиції на запит «Курси з права та юриспруденції». Здебільшого вони орієнтовані на вивчення окремих питань, які мають актуальність в бізнес-середовищі або галузях права, де законодавство несистематизоване або дуже складне.

Найпопулярнішими серед них є курси з ІТ та медіаправа, захисту бізнесу, спорів за участю банків, судової комунікації, корпоративного права, з процесуального законодавства тощо. Сильною стороною цих шкіл є те, що вони точно реагують на потреби слухачів, даючи їм ту інформацію, яка є необхідною та бажаною зараз. При цьому тренерами та спікерами на цих курсах в основному є досвідчені юристи-практики як з приватного сектора, так і з органів влади.

Паралельно слід зауважити, що крім галузевої реформи освіти в юридичній сфері в Україні проходить реформа освіти взагалі. Так, крім Концепції, що стосується юридичної освіти розроблена і презентована протягом травня 2018 року в багатьох наукових середовищах Концепція розвитку освіти України на 2015-2025 роки, яка спрямована на приведення структури освіти у відповідність до потреб сучасної економіки та інтеграції України в європейський економічний та культурний простір.

Автори документу наголошують, що проект Концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 років – відкритий документ, призначений для вільної дискусії за участю всіх зацікавлених осіб та інституцій. Це не директива, а запрошення до обговорення.

---

⁷⁰ Стан юридичної освіти і науки в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.osce.org/uk/ukraine/108309?download=true>

Після громадського обговорення й доопрацювання проекту експертною групою Концепція має стати основою для Дорожньої карти освітньої реформи. Ця Дорожня карта становитиме детальний план реалізації основних положень Концепції – з чітко визначеними індикаторами, описом очікуваних результатів, аналізом ризиків, підрахунками часових і фінансових витрат⁷¹.

Одним з пріоритетів Концепції розвитку освіти є забезпечення рівного доступу до якісної освіти усім громадянам України та перетворення освіти на соціальний ліфт. Тож упродовж 2015-2020 років пропонується запровадити комплекс заходів, спрямованих на системне заохочення наукової та професійної активності викладачів, їх міжнародної та внутрішньої академічної мобільності, розширення практик творчих відпусток та стажування. Увага приділяється необхідності проведення реформи оплати праці педагогічних працівників. Разом з тим, концепцією передбачено створення національної системи якості освіти та запровадження єдиної системи статистики і параметрів вимірювання якості освіти. Після громадського обговорення Концепція має стати вагомим документом для подальшого впровадження в університетському середовищі.

Законом України «Про освіту» від 05.09.2017 р. вперше запроваджується інститут уповноваженого із захисту прав учасників навчального процесу на загальнодержавному рівні – освітній омбудсмен, як важлива складова розвитку освітнього та навчально-виховного процесу. Так, в ст. 73 визначено, що освітній омбудсмен є посадовою особою, на яку Кабінетом Міністрів України покладається виконання завдань щодо захисту прав у сфері освіти. Звідси, метою діяльності освітнього омбудсмена є забезпечення належних умов для реалізації права особи на освіту⁷². Посадова особа призначається Кабінетом Міністрів України строком на п'ять років без права повторного призначення. Також цією ж статтею передбачено затвердження Кабінетом Міністрів України положення про освітнього омбудсмена, порядку та умов звернення до освітнього омбудсмена та створення служби освітнього омбудсмена. Відповідно, Міністерство освіти і науки

---

⁷¹ Проект Концепції розвитку освіти України на період 2015-2025 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/ua/pr-viddil/1312/1390288033/1414672797/>

⁷² Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 38-39. – рет. 380

України у грудні 2017 року запропонувало до громадського обговорення проекти актів Кабінету Міністрів України «Деякі питання освітнього омбудсмена»⁷³.

Згідно до положень, зазначені нормативно правові акти встановлять новий механізм забезпечення права особи на здобуття якісної та доступної освіти в системі освіти, заходи для забезпечення належних умов для рівного доступу до здобуття освіти, заходи щодо відновлення порушених прав здобувачів освіти та їх батьків, законних представників, педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників, порядок звернення та розгляду освітнім омбудсменом скарг про порушення прав у сфері освіти та додержання законодавства України про освіту в межах наданих повноважень освітнім омбудсменом.

Уповноважений із захисту прав учасників навчально-виховного процесу повинен не тільки знати права, обов'язки і відповідальність всіх його учасників, а й застосовувати нормативно-правове забезпечення у своїй діяльності. Роль освітнього омбудсмена в навчальних закладах має полягати не лише в інформуванні про існування в учнів чи студентів прав як учасників навчального процесу, а в роз'ясненні реальних способів реалізації та власної відповідальності за їх здійснення.

В XXI столітті в університетській освіті, яка бурхливо міняється під впливом глобалізаційних процесів неможливо зробити кардинальні зміни за один день. Проте, під впливом вищезазначених чинників застарілі методики надання знань самі з часом замінюються новим, що проявляється у використанні нових методів у навчанні, підвищенні рівня інформаційної грамотності як викладачів так і студентів та і інших фахівців у вузі, інші форми модернізації навчального процесу, адже реалізація інноваційних освітніх технологій в системі університетської освіти є життєво необхідною умовою, що гарантує стійкий розвиток вузу в системі освіти.

Для того, аби принаймні вивести країну із кризи необхідна суттєва модернізація сфер освіти та науки. Забезпечення розвитку

---

⁷³ Деякі питання освітнього омбудсмена: Проект акту Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/news/ministerstvo-osviti-i-nauki-ukrayini-proponuye-do-gromadskogo-obgovorennya-proekti-aktiv-kabinetu-ministriv-ukrayini-deyaki-pitannya-osvitnogo-ombudsmana-ta-deyaki-pitannya-utvorenniya-ta-oplati-praci-pracivnikiv-sluzhbi-osvitnogo-ombudsmana>

людського та соціального капіталу, запровадження засад відкритої та справедливої конкуренції, демонополізація дозволять стати на шлях виведення країни у лідери. Країна має опанувати методами високотехнологічного способу впливу на дійсність, прогресивної організації суспільства та інститутів держави за рахунок вивільнення потенціалу громадян. Успіх цього значною мірою залежить від освіти та науки. Вони забезпечують еволюцію суспільства, культури та людини через соціалізацію та індивідуалізацію, розвиток свідомості, ускладнення поведінки, урізноманітнення способів діяльності та форм існування, запуск соціальних ліфтів⁷⁴.

1.6. Сучасні тенденції розвитку юридичної освіти та науки в умовах інтенсивного розвитку міжнародних відносин

Глобалізація й інтенсивний розвиток міжнародного освітнього простору зумовлюють кардинальні зміни у сфері вищої освіти. Пріоритетним напрямом кадрової політики держави, повинна стати саме юридична освіта, яка посідає особливо важливе місце в системі освіти України. Це об'єктивно обумовлено її соціальною роллю та завданням щодо формування кваліфікованого юридичного корпусу, що є умовою забезпечення прогресивного розвитку української державності, розбудови громадянського суспільства, утвердження прав і свобод людини, створення соціально орієнтованої та конкурентної ринкової економіки. Суспільні потреби України у професійній підготовці юристів, адаптованих до міжнародного ринку праці, здатних взаємодіяти з представниками різних культур, на основі полікультурного мислення вирішувати проблеми, які виходять за межі національних інтересів, передбачають інтернаціоналізацію освіти та науки на всіх рівнях.

Нинішнє розуміння юридичної професії обумовлене історичними чинниками, зокрема радянською системою юстиції, у якій кримінальна складова була панівною. Однак прийняття нової Конституції України у 1996 році, приєднання до міжнародних

---

⁷⁴ Реформа освіти та науки як засіб проти кризи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/46908/>

договорів, передусім до Статуту Ради Європи та до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, удосконалення національного законодавства та приведення його у відповідність до європейських стандартів вимагають розуміння юридичної професії у такий спосіб так як це прийнято у європейському просторі.

Реформування юридичної освіти в Україні є однією з передумов сталості реформ не лише у сфері правосуддя, але й у більш глобальному державному вимірі. Правнича професія – це професія підвищеної суспільної довіри, яка вимагає належної підготовки студентів, формування якісних знань, цінностей, розвинутих практичних навичок.

Для сталості реформ потрібне розуміння, що верховенство права – це більше, ніж правова доктрина. Це дуже практичний набір принципів, які є основою справедливого суспільства та повинні бути основою організації держави. Правники східної Європи були тривалий час позбавлені доступу до освіти на основі гуманістичних цінностей ліберальних демократій. Україна є гарним прикладом того, як сліпе копіювання законодавства не призводить до змін пострадянської системи цінностей та ставлення. Юридичні цінності не мають сенсу, якщо юристи не мають навичок і знань про те, як їх реалізовувати в повсякденній практиці. Протягом останніх трьох років, незважаючи на складну економічну та політичну ситуацію, Україна зробила стрибок у своєму розвитку. Здійснюються суттєві спроби зробити верховенство права функціональним елементом системи правосуддя, однак, існує величезна проблема, яка є основною перешкодою для реформ: брак правників, підготованих не лише виконувати закони, а робити інституції життєздатними⁷⁵.

Необхідно зауважити, що сьогочасний стан вищої юридичної освіти позначається суперечливими характеристиками: кількість суб'єктів освітньої діяльності, що випускають правників, в Україні сягає 299⁷⁶, тоді, як у Польщі їх налічується лише 25 (із яких 10 – приватні), у Німеччині – 42, у Великій Британії – 97, у Королівстві Нідерланди – 10, у Австрії - 5 і навіть у Сполучених Штатах Америки – менше 200. У цій ситуації кількість не означає якість.

Капітальний ремонт системи правничої освіти має першочергове значення для успішного проведення реформ в

---

⁷⁵ Стан юридичної освіти в Україні. Аналітичне дослідження за результатами освітніх вимірювань. К.: Baite, 2018. – 168 с.

⁷⁶ <https://www.infoeurs.gov.ua/reestr/?ut=1>

Україні. На додаток до всіх необхідних юридичних навичок та знань, сучасний правник повинен розуміти природу права та філософію прав людини, роль бюрократії, глибоке усвідомлення механізму розподілу державної влади, а також знання соціології, психології та етики. Більше того, українські правники мають розуміти принципи та функції верховенства права, а також знати шляхи розвитку держави та її переходу від держави, що розвивається, до розвиненої.

Серед 299 ЗВО, включених до реєстру, 116 є коледжами. З назв 79 коледжів випливає, що вони входять до університетів чи інститутів, які також включено до цього переліку. Наприклад: Правничий коледж Львівського національного університету імені Івана Франка, Коледж Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича тощо. 37 коледжів мають назви, що не містять в собі назв включених до реєстру університетів чи інститутів.

Аналізуючи перелік 299 ЗВО можна узагальнити інформацію:

- 13 ЗВО з 299 містять в назві «відокремлений підрозділ», інші 13 є відділенням чи філіалом;

- 19 ЗВО є частиною ПАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»;

- 18 ЗВО є частиною Вищого навчального закладу «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»;

- 11 ЗВО входять до Навчально-наукового інституту заочного та дистанційного навчання;

- 11 ЗВО є частиною Приватного вищого навчального закладу «Університет сучасних знань»;

- невелика кількість освітніх інституцій присутня в Реєстрі трьома чи двома своїми частинами. Наприклад, три ЗВО з реєстру є частиною Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет».

Дослідження веб-сайтів, включених до реєстру ЗВО показує, що помітна кількість з цих ЗВО мають ліцензії, отримані після 2013 року, тобто станом на початок 2018 року ці ЗВО ще жодного разу не випускали бакалаврів права. Значна кількість зі згаданих у реєстрі ЗВО не містять інформації про спеціальність «Право» чи «Правознавство» в переліку набору до бакалаврату на своїх веб-сайтах, тобто маючи ліцензовані об'єми, не ведуть освітню роботу

за цією спеціальністю. Частина ЗВО маючи ліцензії не має акредитації.

Відповідь на запитання про реальну кількість ЗВО в Україні, чії випускники вже отримували дипломи бакалавра права неможливо отримати, аналізуючи публічний реєстр ДП «Інформесурс». Восени 2017 року ДП «Інфоресурс» надало статистичний звіт щодо осіб, які отримали дипломи бакалаврів права у 2017 році. У цьому звіті присутні 130 ЗВО. Аналіз даних ЄФВВ свідчить про більшу кількість правничих шкіл, чії випускники взяли участь в ЄФВВ⁷⁷.

Наведене мало б втішати, враховуючи державні та суспільні потреби у формуванні потужного юридичного корпусу, оскільки, на наш погляд, розширення правової допомоги та доступність юридичних послуг для населення є запорукою розвитку суспільства і держави.

Але внаслідок гонитви за доступністю вищої освіти для кожного в умовах вільного ринку спрацював природний закон переходу кількісних ознак в якісні: на тлі загального зростання мережі ЗВО, що готують юристів, і валового контингенту їх випускників, чимдалі гостріше відчувається дефіцит кваліфікованих правознавців.

Питання фахової підготовки неминуче зводиться до проблеми формування освітніх стандартів (навчальних планів, змісту навчальних дисциплін, методик викладання й оцінювання) та контролю за їх дотриманням. Важливим для української вищої юридичної освіти є вивчення позитивного теоретичного та практичного досвіду вищої освіти ЄС. Доцільність наукового опрацювання теоретичних, нормативних, організаційних, процесуальних засад інтернаціоналізації змісту освіти в університетах Європи підсилюється наявними суперечностями: між зростаючими вимогами сучасного глобалізованого суспільства до надання вищій освіті міжнародного виміру та недостатнім рівнем готовності вітчизняної системи вищої освіти до відповідних змін; між необхідністю адаптації випускників вітчизняних ЗВО до роботи в умовах полікультурного середовища та недостатнім рівнем розвитку їх полікультурних компетентностей; між потребою вдосконалення змісту вищої освіти в умовах інтернаціоналізації

---

⁷⁷ Стан юридичної освіти в Україні. Аналітичне дослідження за результатами освітніх вимірювань. К.: Ваіте, 2018. – 168 с.

ринку праці та традиційними підходами до розробки навчальних програм.

Нові умови спричиняють кардинальне підвищення ролі освіти й науки в житті суспільства. Віднині вони є основою і водночас головною рушійною силою прогресу. Тільки ті нації, які вчасно усвідомили всю значимість цих глибинних змін і відреагували на нові виклики, мають шанс на успіх.

Отже, питання інтеграції Української держави в європейське співтовариство пов'язано не лише з єдиним економічним простором. Важливе місце у цій шерензі мають посідати наука та освіта.

Орієнтація на право ЄС та норми міжнародного права, стає істотним чинником розвитку законодавства інших країн, у тому числі й України. З огляду на це, демократичні зміни потребують гармонійного розвитку економічної, політичної та правової систем. У зв'язку з цим, стали актуальними проблеми перебудови існуючої системи підготовки юристів, озброєних сучасними знаннями, культурою, високим рівнем громадянської та соціальної свідомості. Відповідно до основних принципів ООН щодо суспільної ролі і місця правника визначено, що юрист – це відкрита та доступна для клієнта особа, що на засадах здобутої кваліфікації та дотримання високих стандартів моральності та професійної етики здійснює свою діяльність із захисту прав та законних інтересів клієнта з урахуванням публічного порядку держави. Звідси основними завданнями вищої юридичної освіти є надання належної професійної кваліфікації (знання правового порядку держави та уміння застосовувати законодавство при вирішенні справ) у поєднанні із вихованням професійних ідеалів та поваги до морального обов'язку, прав та свобод людини, а також постійне підвищення професійних навичок юристів, підвищення гарантованості індивідуальних та колективних прав людини відповідно до Рекомендацій Ради Європи щодо свободи здійснення юридичної професії.

Виходячи з вищевикладеного, необхідно зазначити, що з метою отримання університетом додаткових можливостей щодо прискореного розвитку в рамках Болонського процесу і європейської інтеграції, міжнародна діяльність ЗВО повинна бути спрямована на забезпечення її інтеграції до міжнародної

університетської спільноти та інтернаціоналізації юридичної освіти та науки.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, необхідно терміново реформувати сферу вищої юридичної освіти, а саме:

- Розробити новітній галузевий стандарт вищої освіти з права, з метою підвищення якості юридичної освіти та низку інших актуальних питань, пов'язаних з удосконаленням вищої юридичної освіти.

- На рівні держави, затвердити вичерпний перелік правничих професій:

- суддя;
- адвокат;
- прокурор;
- нотаріус;

- юридичний радник (особа уповноважена фізичними або юридичними особами представляти їхні права та інтереси на підставі трудового чи цивільно-правового договору).

- Запровадити складання випускного кваліфікаційного іспиту на загальний доступ до правничої професії, що може бути вимогою для отримання доступу до посад в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. (Необхідно зауважити, що іспит повинен складатися незалежному органу, а не в ЗВО). Особа повинна отримувати диплом магістра за напрямом підготовки «право», для складання іспиту на доступ до правничої професії.

- Адміністрування єдиного державного кваліфікаційного іспиту на загальний доступ до правничої професії повинна здійснювати державна правнича екзаменаційна комісія, сформована як незалежний колегіальний орган. Зважаючи на те, що метою єдиного державного кваліфікаційного іспиту на загальний доступ до правничої професії є забезпечення справедливості та прозорості процедури доступу до правничої професії, кваліфікаційні вимоги до члена державної екзаменаційної комісії повинні гарантувати його незалежність і неупередженість.

- Підготовка та захист магістерської роботи на здобуття освітнього рівня «магістр права» повинна бути складовою Державного стандарту юридичної освіти.

- Зважаючи на значення якісної підготовки правника для суспільства таку підготовку необхідно здійснювати в рамках освітнього рівня «магістр» та в межах денної форми навчання.

Ступінь магістра права здобувається на основі повної загальної середньої освіти і присуджується в результаті успішного засвоєння відповідної освітньої програми, обсяг якої становить не менше 320-360 кредитів ЄКТС (*Це означає, що відбудеться ліквідація освітньо-кваліфікаційного рівня «молодший бакалавр» для юристів*).

- Правничі школи можуть надавати освітні послуги з підготовки правників в межах *вечірньої та заочної форми навчання лише для осіб, які вже здобули вищу освіту за іншими спеціальностями*. (Навчання на заочній формі буде відбуватися також протягом 6 років).

- Підготовку правника в Україні мають здійснювати правничі школи, які мають статус науково-дослідницьких (класичні університети, профільні університети, приватні вищі навчальні заклади). Силові ЗВО не повинні здійснювати підготовку правника.

З огляду на природу правничої професії як вільної та самоврядної, здійснювати зовнішню оцінку якості освітніх послуг, які надають правничі школи повинен окремий незалежний колегіальний орган з якості юридичної освіти. Незалежний колегіальний орган з якості юридичної освіти повинен бути сформований із числа представників правничої професії, представників правничих шкіл, Міністерства юстиції та Міністерства освіти і науки України. Органи самоврядування правничих професій та органи самоврядування правничих шкіл повинні обирати своїх представників до незалежного колегіального органу з якості правничої освіти. Кваліфікаційні вимоги до члена незалежного колегіального органу з якості юридичної освіти повинні гарантувати його незалежність і неупередженість. (*Питання акредитації та ліцензування відходить від МОН України*).

Висновки. Процес інтернаціоналізації вищої освіти у XXI ст. набуває нових рис і зазнає змін. До таких змін належать: зміна мотивів інтернаціоналізації – від культурних і освітніх до економічних; розвиток і зміцнення конкурентного міжнародного ринку освітніх послуг; на вищу освіту впливає процес глобалізації економіки; змінюється й роль уряду в регулюванні вищої освіти; змінюються профіль і вік студентів.

Зазначені тенденції та особливості глобалізації світового освітнього простору мають істотний вплив на інтернаціоналізацію

вищої освіти, її форми та прояви. Кількість спільних міжнародних проектів, зростання студентської та викладацької мобільності, уніфікація програм навчання і транснаціоналізація вищих навчальних закладів є особливостями розвитку вищої освіти в умовах глобалізації світового освітнього простору.

1.7. Особливості викладання історико-правових та загальнотеоретичних дисциплін в контексті вдосконалення правничої (юридичної) освіти

Модернізація юридичної освіти є одним з найбільш важливих завдань українського суспільства на сучасному етапі. Адже якісна юридична освіта є запорукою професіоналізму правників та юристів, насамперед, суддів, адвокатів та прокурорів. Підвищення якості освіти та наукових досліджень має посилити роль університетів та, в кінцевому підсумку, має сприяти сталому розвитку українського суспільства загалом. Засобом досягнення цієї стратегічної мети є приведення у відповідність цілей національної системи освіти до цілей Болонського процесу та гармонізація критеріїв професійної підготовки правника з європейськими та світовими стандартами, оскільки університети, готуючи освічених особистостей, формують нові стандарти якості життя, систему цінностей, поведінкові установки, сприяють підвищенню рівня та поширенню культури.

В умовах глобалізації особливого значення набуває конкурентоспроможність не лише корпоративних юристів, які мають знати національне право країн-партнерів та міжнародне право. Професійна підготовка українських правоохоронців, суддів, прокурорів, адвокатів, працівників виконавчої служби та ін. має бути не тільки не слабшою, але навпаки, потужнішою, зважаючи на прагнення українського суспільства інтегруватися у європейський простір.

Основою реформування юридичної (правничої) освіти мають стати спеціальні закони, проекти яких вже зареєстровані у Верховній Раді⁷⁸. Проте, обидва містять значні недоліки та

---

⁷⁸ Проект Закону про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії. Ініціатор(и) законопроекту: Сироїд О.І. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?

піддаються критиці як з боку науково-викладацької спільноти, так і з боку юристів-практиків⁷⁹.

Поряд з тим розроблено проект Концепції вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії⁸⁰. Цей проект створений на основі рекомендацій Агентства США з міжнародного розвитку USAID, яке бере активну участь у формуванні національної стратегії реформування юридичної (правничої) освіти.

На основі положень Концепції, а також норм Законів України «Про вищу освіту», «Про освіту», за активної участі уряду, Міносвіти і науки України, наукових установ, університетів та наукової громадськості формуються спільні пропозиції щодо забезпечення якості університетської юридичної освіти; незалежного інституційного оцінювання якості юридичної освіти; щодо змісту автономії закладів вищої освіти та шкіл права; щодо змісту освітньої програми та навчального плану вивчення права та ін.

Проте, зміст проекту типового навчального плану вивчення права, прийнятого на базі співпраці та за участі Агентства USAID не позбавлений недоліків. Зокрема, для здобуття освіти за спеціальністю «Приватне право», «Публічне право», «Кримінальне право», «Правничі навички» навіть у переліку рекомендованих курсів не передбачено вивчення історії держави і права, теорії держави і права, філософії права, соціології права, римського права, релігійного права, юридичної конфліктології та ін. Лише підготовка

---

pf3511=62613 (дата звернення: 05.05.2018); Проект Закону про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію. Ініціатор(и) законопроекту: Ківалов С.В. та ін. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62728 (дата звернення: 05.05.2018)

⁷⁹ Правова спільнота обговорила законопроект про юридичну освіту. Офіційний сайт Всеукраїнської громадської організації «Асоціація правників України» URL: <http://uba.ua/ukr/news/5283/print/> (дата звернення: 05.05.2018); Пашковська Т. Юридична освіта по-новому, або багато галасу з нічого URL: <http://yur-gazeta.com/publications/actual/yuridichna-osvita-ponovomu-abo-bagato-galasu-z-nichogo.html> (дата звернення: 05.05.2018) та ін.

⁸⁰ Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії. Офіційний портал Міністерства освіти й науки України URL: [http://mon.gov.ua/activity/education/vishha/konzeptsziya-vdoskonalennya-pravnichoyi-\(yuridichnoyi\)-osviti-dlya-faxovoyi-pidgotovki-pravnika-vidpovidno-do-evropejskix-standartiv-vishhoji-osviti.html](http://mon.gov.ua/activity/education/vishha/konzeptsziya-vdoskonalennya-pravnichoyi-(yuridichnoyi)-osviti-dlya-faxovoyi-pidgotovki-pravnika-vidpovidno-do-evropejskix-standartiv-vishhoji-osviti.html) (дата звернення: 05.05.2018)

за спеціальністю «Основи права» включає, крім інших, курс «Теорія права», «Загальний курс з етики» та «Основи правознавства».

Й хоча типовий навчальний план має рекомендаційний характер та визначає лише загальний напрям, а університет розробляє та формує власний, варто наголосити на необхідності обов'язкового впровадження для вдосконалення системи юридичної освіти міждисциплінарних курсів, що поєднують підходи кількох наук, оскільки, згідно з проектом Концепції, метою правничої освіти є формування *компетентностей*, необхідних для розуміння природи і функцій права, змісту основних юридичних інститутів, застосування права, а також меж юридичного регулювання різних суспільних відносин. Й далі: «здобувачі правничої освіти повинні бути *готові до служіння суспільству*, будучи відданими принципам людської та професійної гідності, справедливості, неупередженості, співпереживання та дотримання високих етичних стандартів». Тож доречним виглядає включення до навчальної програми студентів-правників таких курсів, як «Юридична конфліктологія», а також «Правотворча діяльність», «Юридична техніка», «Громадянське суспільство в юридичній діяльності» та ін. поряд з поглибленим вивченням курсів «Філософія права», «Соціологія права», «Релігійне право», «Методологія та організація юридичних досліджень» та ін.

Такі курси не обмежуються вивченням права, оскільки для підготовки юриста чи правника для роботи в сучасному світі вузькофахова підготовка є недостатньою. Сьогодні є необхідним компетентне володіння суміжними видами діяльності, прагнення до самонавчання, самореалізації і професійного зростання⁸¹.

Міждисциплінарний підхід має бути присутнім у юридичній освіті з метою адаптації її змісту до нових умов побудови громадянського суспільства та правової держави, ринкового господарювання і до вимог сучасного виробництва з урахуванням підвищеного рівня інформатизації, інтелектуалізації та соціалізації праці майбутніх фахівців. Впровадження міждисциплінарного підходу у навчальний процес підготовки юриста має передбачати розширення у структурі навчальних програм із спеціальних дисциплін міждисциплінарного компонента. Зокрема, присутності

---

⁸¹ Покудіна Л.С. Міждисциплінарні зв'язки як засіб ефективного викладання фінансово-економічних дисциплін URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?..

компонента соціального при викладанні дисциплін «Кримінальне право», «Цивільне право», «Судова медицина та психіатрія», «Правотворча діяльність» та багато ін. Так само, як присутності компонента філософського при викладанні «Теорії та історії права», галузевих юридичних дисциплін тощо.

Окремо варто відзначити необхідність викладання «Історії держави і права України» та Історії держави і права зарубіжних країн», адже цей курс передбачає вивчення не лише процесів зародження й еволюції конкретних державних утворень та інститутів, систем права та його галузей, але й розкриття основних закономірностей формування сучасних політичних і правових структур. В історії права основна увага приділяється джерелам, кодифікаціям, особливостям виникнення й розвитку різних галузей права (передусім кримінального, цивільного, процесуального), аналізуються зміст і структура найбільш значних правових норм і найважливіших (з погляду державотворення) правових актів.

Знання історії сприяє усвідомленню складних, багатогранних, суперечливих процесів розвитку нації, що продовжуються. Вони дають можливість зрозуміти специфіку державно-правових явищ сучасності, визначити тенденції розвитку певних державно-правових інститутів, а також права та держави в цілому.

Для підготовки вузькопрофільних юристів рівня бакалавра, адаптованим варіантом викладання історії права та держави та/або теорії права та держави може бути запровадження цих курсів у межах інших дисциплін: цивільне право, кримінальне право, адміністративне право, трудове право та ін., але у змісті першого модуля.

В той же час, для підготовки правників рівня магістра, викладання курсів філософсько-гуманітарного профілю варто передбачити тими університетами, які можуть забезпечити їх високий рівень та дотримати стандарт якості свого випускника, знаного у країні та світі. Норми чинного законодавства передбачають можливість створення власного стандарту кваліфікаційного рівня освітніх ступенів кожним університетом⁸². Зокрема, встановлено широку автономію закладу освіти у прийнятті

---

⁸² Закон України «Про освіту» URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/page?text=%EA%EE%F0%F3%EF%F6>; Закон України «Про вищу освіту» URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page?text=%EA%EE%F0%F3%EF%F6> (дата звернення: 05.05.2018)

рішень щодо академічних (освітніх), організаційних, фінансових, кадрових та інших питань його діяльності, що включає формування такого стандарту для викладача, студента та випускника. Такою є практика провідних університетів світу та має бути напрям реформування вищої освіти, за свідченням самих представників Міносвіти і науки, які працюють над оновленням Національної рамки кваліфікацій.

Водночас реформування саме університетської освіти має передбачати впровадження спеціалізованих курсів для підготовки фахівців у певних галузях – медичне право, освітнє право, інформаційне право та ін. – переважно для студентів старших курсів.

Відповідно до положень вже згаданої Концепції, реформування юридичної (правничої) освіти має включати застосування мережевих освітніх технологій та елементів методики навчання для дорослих: постановку навчальних цілей, роботу в малих групах із використанням кейсів, обговорення практичних аспектів застосування набутих знань під час навчання. Навчальні заняття з професійно-орієнтованих дисциплін освітньої програми підготовки правника повинні включати розв'язання практичних завдань, розгляд судової практики, підготовку письмових робіт (в тому числі, процесуальних документів). Але окремо варто наголосити на важливості набуття навичок проведення наукової роботи та оформлення її результатів.

Зважаючи на поширення останнім часом випадків порушення норм академічної доброчесності, потребує вдосконалення підхід до опанування студентами навичок наукової роботи – вивчення письмових джерел різних періодів, написання правничих досліджень, аналізу наукової літератури, відпрацювання стилю наукового викладу матеріалу, коректного оформлення посилань та ін. Адже проблема плагіату є не тільки проблемою недобросовісності науковця, але й проблемою відсутності навичок коректного формулювання власної думки, викладення матеріалу.

Навчанням принципам організації та проведення наукової роботи студентами-правниками присвячений курс «Основи наукових досліджень» або «Методологія та організація юридичних досліджень». Такий курс не тільки знайомить студентів з основами теорії пізнання, з поняттям та особливостями наукової роботи, значенням сучасних досліджень у сфері права та для науково-

технічного прогресу загалом. Студенти мають засвоїти правила організації та проведення наукової роботи, ведення бібліографічного пошуку, зокрема і з використанням сучасних електронних баз даних. Такий теоретичний курс знайомить студентів-правників з вимогами до оформлення наукових робіт, зокрема, курсових, кваліфікаційних і дипломних; допомагає навчитись формулювати тему дослідження, його мету, завдання, об'єкт, предмет; формувати робочу гіпотезу, визначати актуальність, наукову новизну. Для юридичних досліджень ці традиційні складові наукової роботи потребують специфічного підходу, який формується на усвідомленні сутності юридичної науки, її логіки та методології, розумінні застосування кожного з методів.

Необхідним для майбутнього правника є засвоєння підходу до організації самостійної роботи з навчальною, науковою, методичною літературою. Не менш важливим за коректне складання бібліографічного опису для списків літератури і джерел є дотримання правил наведення цитат і бібліографічних посилань у текстах наукових робіт та дотримання відповідності обсягу тексту цитат до загального обсягу роботи. Цитати можуть бути формою підтвердження думки автора, які наводяться або при співставленні наукових положень різних авторів або як необхідний доказ окремих положень роботи. Проте, особливої уваги заслуговує вміння коректно застосувати цитати, уникаючи відриву від оригінального контексту, викривлень, перекручень, підміни понять.

Незважаючи на високу інтенсивність використання інформаційних ресурсів сучасним поколінням студентів, необхідним також є навчання правилам пошуку інформації у процесі наукової роботи, зокрема, правилам та можливостям електронного пошуку наукової, статистичної інформації, використання періодики, інформації з соціальних мереж тощо.

При написанні наукових робіт студентами традиційно викликає складність використання методології, розуміння природи і сутності філософських, загальнонаукових та спеціальнонаукових правових методів проведення наукових досліджень. Тим більше, що останнім часом традиційні методи юридичної науки збагатились статистичними, трансцендентними, феноменологічними, екзистенційними, синергетичним методами. Їх засвоєння та вміння

застосовувати є невід'ємною складовою кваліфікації сучасного правника, а отже, має бути передбачене навчальною програмою.

Стилістика наукової роботи, вміння формулювати думку потребують так само спеціальної уваги під час навчання. Науковий стиль, юридичний зокрема, відрізняється використанням спеціальних термінів, стриманістю, точністю, офіційністю, логічною послідовністю, високим рівнем стандартизації. Основною стильовою ознакою юридичної наукової мови є об'єктивність викладення, яка впливає зі специфіки наукового пізнання. Застосування у тексті наукових робіт вступних слів і словосполучень, має бути доречним та вчасним. Завдяки таким словам той чи інший факт можна представити як достовірний, як передбачений, як можливий. Вмінням використовувати весь арсенал стилістичних юридичних засобів також має володіти сучасний правник, оскільки це допомагає у складанні офіційних юридичних паперів (заяв, позовів, скарг тощо), та при написанні фахових наукових робіт – наукових публікацій (статей), тез виступів.

Отже, необхідно підвищити роль письмових робіт під час навчання фундаментальним правничим дисциплінам та на етапі їх оцінювання, поглибити рівень викладання курсів про організацію наукової роботи студента.

Зважаючи на зміни освітньої системи України та активізацію впровадження принципу «освіта протягом життя», доречно також наголосити на необхідності посилення та вдосконалення комбінованої форми навчання для осіб, які вже здобули вищу освіту за іншими спеціальностями, а також для юристів, що практикують. Йдеться зокрема, про систему стажування, в тому числі закордонного. Незважаючи на своєрідність правової системи України, вітчизняні юристи, що практикують у різних сферах права, через стажування, участь у конференціях, державних програмах офіційного обміну могли б синтезувати здобуті знання та власний досвід роботи. Таке поєднання має сприяти появі нових ідей та рішень щодо реформування вітчизняної системи права або впровадження нових способів вирішення практичних ситуацій у межах чинного законодавства. Закордонне стажування є важливим не тільки для «чистих» правничих професій, але й для державних службовців органів місцевого самоврядування на посадах

керівників та заступників керівників юридичних служб органів державної влади та органів місцевого самоврядування та ін.

Проте, у цьому зв'язку знов постає питання формування компетентностей юриста, здібностей до творчого підходу в аналізі інформації, що була отримана, та застосування її у практичних ситуаціях. Але ж творчого підходу до вирішення правових ситуацій із залученням знань, або навіть вражень, здобутих під час стажування теж потрібно навчати.

Таким чином, сьогодні потреба вдосконалення правничої (юридичної) освіти вимагає якісних змін у системі підготовки юриста й правника в Україні. Нормами чинного законодавства встановлено широку автономію закладу освіти, яка може бути реалізована й для створення власного високого стандарту кваліфікаційного рівня освітніх ступенів. А викладання дисциплін історико-правового, загальнотеоретичного, філософсько-світоглядного характеру має бути передбачене для правника рівня магістра, оскільки сприятиме досягненню такого стандарту.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПРАВОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ В НАЦІОНАЛЬНОМУ АВІАЦІЙНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

2.1. Особливості формування національної свідомості студентів Навчально-наукового юридичного інституту Національного авіаційного університету

Питання національної свідомості часто дискутується в суспільстві, ним оперують політики і громадські діячі, вчені, але дуже часто ці виступи та заяви не мають відповідного наповнення, а звучать виключно як відповідь на суспільний запит в умовах військової агресії. Ми вважаємо, що категорія національна свідомість повинна бути не показовою, а змістовно наповненою, а її формування починається з молодого віку, що ставить особливі виклики в освітянському середовищі. Особливо, актуальним є питання формування свідомих громадян в університетському середовищі, адже не секрет, що відтік студентської молоді з України просто катастрофічний, що є вже загрозою для існування всієї країни.

Отже, усе вищевикладене свідчить про те, що незважаючи на пафосні гасла і заяви у молодіжному середовищі існують певні проблеми з усвідомленням себе як патріота і громадянина своєї країни. Безумовно важливу частину такої поведінки молоді пов'язують з економічним становищем в державі, але ми вважаємо, що належний рівень виховної роботи в університетському середовищі сприятиме утвердженню патріотизму та національної свідомості молодих українців. Відповідно, ми в цій статті спробуємо з'ясувати особливості формування національної свідомості майбутніх юристів.

Проте, незважаючи на велику актуальність даної теми до цього часу в суспільстві існує ідейно-ціннісний вакуум щодо розуміння спільної мети і спільного бачення майбутнього, відсутня чітко окреслена ідея загальнонаціонального масштабу, умови і принципи співжиття із європейськими сусідами, повага до національних традицій, підходи до потреби суспільного примирення, тощо.

Спершу варто розібратися, що ж таке національна ідея. Точного визначення цього поняття немає. Проте відомо, що національна ідея містить концентрований вираз національних інтересів, почуттів та прагнень. Це також форма духовного самоусвідомлення, показник того, як народ бачить себе, свою роль та місце у світі. Деякі держави і народи живуть без артикульованої національної ідеї. Інших саме ця ідея змушує фактично протиставляти себе усьому світові. Для прикладу, панславізм у формі імперії (Москва – Третій Рим) і досі бентежить неспокійну російську душу прагненням стати центром «руського міра». При чому, бажано не лише для Євразії чи планети Земля, але й для усього Всесвіту. Натомість низка країн саме завдяки національній ідеї долають занепад та переходять до поступального розвитку⁸³ Відповідно, Україна повинна мати свою національну ідею, як основу для національної свідомості, що базується на тисячолітніх традиціях українського народу. Дослідження процесів, які відбуваються в середовищі молоді є особливо актуальним, оскільки молодь є найбільш мобільним елементом суспільства, від якого залежить не тільки процес відтворення населення країни, але й збереження культурних традицій.

Національна доктрина розвитку освіти поставила за мету виховання особистості, морально досконалої людини, яка могла б розв'язати складні проблеми, що постали перед нашою державою, адже сьогодні – це період, коли змінюються суспільні відносини, загострюються соціальні проблеми, порушуються установлені норми і правила. І найбільше страждає від цього молодь. За Національною програмою виховання дітей та учнівської молоді в Україні метою виховання є становлення громадянина України, патріота своєї країни здатного виявляти національну гідність, знати свої обов'язки і права, бути конкурентноспроможним, успішно самореалізовуватися в соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал, носій культури. Загалом, розбудова української держави неможлива без пробудження національної свідомості народу, молоді. Тому, особливе занепокоєння сьогодні викликає брак у багатьох молодих людей усвідомлення себе як частини народу, співвіднесення своєї діяльності з інтересами нації. Кожен

---

⁸³ Пелих Ю. Яка національна ідея потрібна Україні. Електронний ресурс. Режим доступу: http://vgolos.com.ua/articles/yaka-natsionalna-ideya-potribna-ukrayini_266667.html

громадянин суверенної України повинен мати власну національну свідомість, в якій повинні бути відображені інтереси нації і держави.

Зазначимо, що першими ідею національного виховання обґрунтували О. Духнович і К. Ушинський. Головним джерелом життя народу, на думку класиків педагогіки, є виховання, яке зміцнює і розвиває в людині народність, розвиваючи водночас її розум і самосвідомість, могутньо сприяє розвитку народної самосвідомості взагалі, воно вносить світло свідомості у тайники народного характеру і робить сильний і благотворний вплив на розвиток суспільства, його мови, його літератури, його законів... словом на всю його історію⁸⁴.

Головним інтегруючим чинником нації є національна свідомість. Утворена нація існує насамперед завдяки самосвідомості людей, їх самоотождоженню з національною культурою. Національна самосвідомість лежить в основі національного характеру, національної психології.

За допомогою знання історії свого народу (історична пам'ять), ставлення до національних традицій, символів, свят і звичаїв, особливо до мови свого етносу, почуття національної гідності визначають рівень національної свідомості. Головним інтегруючим чинником є ідея національної держави, що узгоджуються з системою ідеологічно-політичних цінностей. Ідеологічно-політичний компонент національної свідомості на відміну від інших не виникає стихійно на побутовому рівні, а є результатом, виробленим національною інтелігенцією. Національна ідея на ґрунті національної культури в термінах політико-правових, ідеологічних доповнює зміст етнічної свідомості.

Взаємодоповнення категорії – «національна свідомість» і «національна самосвідомість», «свідомість» і «самосвідомість» з філософської, історичної, психологічної, педагогічної точок зору підкреслюють українські вчені І. Багрянний, М. Вегеш, В. Жмир, О. Майборода, В. Москалець, Ю. Римаренко, В. Сарбей, Б. Ступарик та ін.

Розглянемо зміст понять «свідомість» і «самосвідомість». Психологи визначають свідомість як вищу форму психічного

---

⁸⁴ Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні: Вибрані педагогічні твори. У 2-х т. / К. Д. Ушинський. – К.: Рад. Школа. – Т. 1. – 1983. – С.43-103.

відображення об'єктивної дійсності і саморегуляції, притаманну лише людині як суспільно-історичній істоті. Виділяють структурні елементи свідомості: мислення, відчуття, емоції, воля, самосвідомість, інтуїція. Як відображення матерії свідомість виявляється не безпосередньо, а опосередковано; це означає, що змінює, перетворює природу не свідомість сама по собі, а людина, якій властива свідомість. З допомогою мислення людина відкриває закони природи, пізнає їх, використовує в своїй практичній діяльності. Свідомість людини знаходить свій вияв у знаннях, переживаннях, а найповніше у її вчинках, діяльності. Свідомість людини є історично змінною категорією, вона змінюється під впливом трудової діяльності і практики пізнання. Філософи вважають, що людина усвідомлює себе лише через своє зіставлення з навколишнім світом, з іншими предметами, істотами або людьми.

Самосвідомість передбачає появу назви чи самоназви людського згуртованого громадження як основного компонента у процесі становлення народу. У сприйнятті назви народу виявляється психологічна сумісність, родинна згуртованість, визнання родинного прашура. Бо ж не може бути вищого судді, ніж сама людина. Вона почуває себе українцем, тобто у такий спосіб свідомо ідентифікує себе з усім, що створив цей народ упродовж усієї попередньої історії. Це не що інше, як глибинна внутрішня настанова усвідомленої поведінки. Будь-яка штучність, агресивність у напрямку зміни самосвідомості чи визнанні самоназви народу зазнає невдачі, не має майбутнього.

Національна свідомість, на думку Головатого М., має різні рівні. Розрізняють буденний, державно-політичний і теоретичний рівні. На буденному рівні – це єдність свідомих і несвідомих, ментальних і архетипних елементів національної свідомості. Одні з них є ґрунтом формування національного характеру, менталітету, історичної пам'яті, а другі характеризують масову свідомість в її свідомих і несвідомих виявах, гаслах тощо. На державно-політичному рівні - формуються національні інтереси, політичні вимоги, державна політика. Тут концентруються лише ті ідеї, програми, вчення, концепції, які віддзеркалюють політичні, правові, державні інтереси нації⁸⁵.

---

⁸⁵ Головатий М. Національна самосвідомість як засаднича умова формування державності / М. Головатий // Персонал: журнал інтелектуальної еліти. – К.: МАУП, 2007. – № 11. – 130 с.

Проблема національної свідомості є однією із центральних при побудові та розвитку держави й нації в усій різноманітності буття – історичного, світоглядного, ціннісного, соціального, економічного. Власне, саме національна свідомість та національна ідентифікація є тим компонентом, із якого розпочинається нація, народ. Національна свідомість українства, яка включає рідну мову, історію, звичаї, віру, певний тип мислення і поведінки, стала головною підставою збереження нації в умовах бездержавності, і саме вона стала базовою підвалиною формування України як незалежної держави сучасного геополітичного простору.

Носієм національної свідомості є як окремих громадянин, так і цілий народ, і від того, яке ставлення переважає до себе як громадянина та до власної держави, у кінцевому рахунку залежить становище країни у геополітичному просторі, перспективи її розвитку у майбутньому. Загальновідомо, що майбутнім будь-якої нації є молодь, особливо студентська, яка, поряд із прагненням опанувати визначений фах проходить під час навчання у вищому навчальному закладі певну школу «інтелектуального виховання».

Теоретичний рівень національної свідомості – це науково обґрунтовані чи мистецько осмислені ідеї, концепції, програми, світоглядні орієнтації, що характеризують інтелектуальний потенціал нації, її здатність до рефлексії, до самоопанування і самоствердження.

Національне виховання має сприяти всебічному піднесенню національної самосвідомості, формуванню сукупності уявлень про історичний шлях нації та її самобутність. Лише національна свідомість робить національність свідомою рушійною силою людської, зокрема політичної діяльності. Народи з недорозвинутою національною самосвідомістю не є в повному розумінні суб'єктами історичної діяльності. Формування національної свідомості - це усвідомлення нацією, утворюючими її групами та спільнотами процесів політичного життя через призму відповідних інтересів і ціннісних орієнтацій.

Базовими, з точки зору розкриття сутності національної свідомості, є дослідження К. Г. Юнга, який у праці «Структури несвідомого розвитку» розвинув уявлення про існування у психіці людини, поряд з індивідуальним несвідомим глибинного шару,

зміст якого становлять загальнолюдські праобрази – архетипи⁸⁶. К. Г. Юнг вважав, що саме феномен архетипу засвідчує творчий характер несвідомого, ірраціонального, його здатність акумулювати й зберігати енергію національної спільноти, спрямовувати її на саморефлексію, самоопанування і самоствердження.

Різні аспекти українського національного характеру, пов'язані насамперед з розвитком української національної ідеї, досліджували найвідоміші діячі української культури – В. Антонович, М. Драгоманов, О. Потебня, І. Франко, М. Грушевський, М. Хвильовий, Д. Донцов, М. Міхновський, Ю. Липа, В. Липинський та інші. Питання визначення і характеристики національної свідомості та ментальності в наш час дискутувалось у роботах І. Бичко, А. Бичко, В. Васильєва, Л. Гамаль, Я. Гарасима, В. Дорошкевич, І. Старовойт, В. Храмової. Спільним моментом поглядів вітчизняних учених є акцентування зв'язку цього поняття з поняттям душі народу та її складовими: психічними характеристиками, волею, розумом.

Окремі аспекти розвитку української національної свідомості (філософські, історичні, політологічні, соціально-психологічні) відображені у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема В. Андрущенка, В. Антоненка, Дж. Армстронга, В. Бабкіна, О. Бабкіної, В. Горбатенка, А. Бичко, В. Буцєвицького, Е. Вільсона, Б. Гаврилишина, Е. Гелнера, Г. Грабовича, О. Забужко, Д. Міллера, Ф. Рудича, Е. Сміта, І. Усенка, В. Храмової, В. Шевченка, Т. Кузьо, М. Кеннеді, М. Шульги, Р. Шпорлюка, О. Шморгуна, І. Кресіної.

Різні сфери і вияви, форми взаємодії суб'єктів і об'єктів державотворення, розвиток окремих складових української національної свідомості стали предметом наукового аналізу в працях М. Вівчарика, С. Вовканича, М. Кармазіної, В. Кременя, І. Кураса, С. Кримського, В. Полохала, В. Смоля. Аналіз розвитку західної етнополітологічної думки здійснюють вітчизняні дослідники О. Бабкіна, О. Картунов, О. Майборода, О. Маруховська та ін.

Існує низка основних чинників впливу на формування національної свідомості. Умовно їх можна поділити на три великі групи: об'єктивні, практично-духовні, технологічні. Останні, на

---

⁸⁶ Юнг К. Г. Аналитическая философия / К. Г. Юнг. – СПб., 1994. – 132 с.

нашу думку, мають найголовніше значення для формування сучасної національно-політичної свідомості громадян.

До першої умовної групи чинників входить весь комплекс суспільно-історичних реалій, об'єктивно сформований спосіб життя тієї чи іншої нації. Вплив цієї групи факторів суттєвий, можливо й фундаментальний, але не абсолютний.

До другої групи слід зарахувати властиві нації стереотипи (традиції, звичаї, особливі риси характеру і поведінки, народні промисли, розваги, ігри тощо), історичну пам'ять, усталену символіку, національні святині. Усі вони реально впливають на формування національної свідомості, жодного не можна ігнорувати. Але технологічні чинники формування підсвідомого потребують аналізу через їх специфіку, яка актуалізується сучасним політичним життям України.

Вищими щаблями національної свідомості вважаються науково-теоретичний і державно-політичний рівні. Теоретичний рівень національної свідомості – це науково обгрунтовані чи мистецьки осмислені ідеї, концепції, програми, світоглядні орієнтації, що характеризують інтелектуальний потенціал нації, її здатність на основі рефлексії до самоопанування та самоствердження. Саме на теоретичному рівні формуються і обгрутовуються національна ідея, національний ідеал. Нарешті, державно-політичний рівень – це той рівень національної свідомості, на якому безпосередньо фіксуються і формуються національні інтереси, політичні вимоги, державна політика. Найважливішими складниками національної свідомості, таким чином, є етнічна і національна ідентичність як її вищий тип, етнічна свідомість, національна самосвідомість, подвійна етнонаціональна свідомість, історична пам'ять, національна ідея, національний менталітет і характер, національні психологічні «комплекси» тощо. Також автор розглядає такий феномен, як подвійна етнонаціональна свідомість⁸⁷.

Для сучасної України характерним є феномен нігілізму, зокрема національного, і це явище має свої історичні причини, пов'язані з історичним буттям українського народу як колонізованого етносу.

Без національної самосвідомості не може бути патріота. Але справді національно свідомою людиною не може протиставляти свою

---

⁸⁷ Кресіна, І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) : монографія / І. О. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998. – 392с.

націю всім іншим. Повага до свого, національного має поєднуватися з такою ж повагою до іншої нації і її особливостей. Український народ має пишатися тим, що на його землі вдається уникати міжетнічних конфліктів, що українці ніколи не застосовували силу для поневолення інших народів, ніколи не нищили чужої культури, що у них практично відсутні загарбницькі інстинкти.

Єдність нації можлива лише тоді, як вважав С. Шелухін, коли нація має єдину душу, єдину психологію, одну духовну культуру: «Єдина нація не має двох душ, й значить, і двох психологій, як і здорова нормальна людина, а коли дві психології – то вони вже два народи, дві нації»⁸⁸.

Ми погоджуємось із думкою В. С. Нечитайла, що існує потреба внесення уточнення щодо термінів «національна свідомість» та «національна самосвідомість». У національній самосвідомості, як відомо, важливе місце посідають уявлення про історичну долю свого народу, його традиції. У структуру національної самосвідомості входять погляди і уявлення, пов'язані із самовизначенням національної спільноти, з усвідомленням соціальних, соціально-політичних, моральних, естетичних та багатьох інших цінностей, входять психічний склад, національний характер, норми, уподобання, тобто явища, які охоплюють поняття «національна психологія». Завдяки самосвідомості нація досягає здатність до самоохорони, саморозвитку. Оскільки свідомість взагалі – це розуміння чи, точніше, усвідомлення людиною себе як суб'єкта власних дій, потреб, інтересів, почуттів, думок, мотивів поведінки й ідеалів, свого становища в природному й соціальному середовищах, то національна свідомість вказує на спільність національного походження, спільну належність до рідного краю, на неослабний інтерес у ставленні до історичного минулого й сучасності. Національна свідомість – це сукупність рис індивіда, групи або спільноти, які виникли в процесі спілкування з представниками інших національних спільнот⁸⁹.

---

⁸⁸ Юцишин О. І. Поняття національного характеру, ментальності і національної свідомості як інструмент культурологічного аналізу / О. І. Юцишин // Наука. Релігія. Суспільство: Наук. журнал. – Донецький державний інститут штучного інтелекту. – 2010. – № 3. – С. 221-227.

⁸⁹ Кресіна, І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) : монографія / І. О. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998. – 392с.

Сформована національна свідомість протистоїть завжди не лише утиску національних почуттів, зневажливому ставленню до культурних цінностей. Дозріла національна свідомість чинить опір фактам будь-якого порушення рівноправності, справедливості, людської гідності й честі. Національна свідомість формується засобами рідної мови, історії, культури, мистецтва, народними традиціями, звичками, тощо.

До вищих щяблів національної свідомості відносяться науково-теоретичний і державно-політичний рівень. Теоретичний рівень національної свідомості – це науково обгрунтовані чи мистецьки осмислені ідеї, концепції, програми, світоглядні орієнтації, що характеризують інтелектуальний потенціал нації, її здатність на основі рефлексії до самоопанування та самоствердження. Саме на теоретичному рівні формуються і обгрутовуються національна ідея, національний ідеал. Саме на цій основі має базуватися державна ідеологія, що на сьогоднішній день – відсутня. На державно-політичному рівні – формуються національні інтереси, політичні вимоги, державна політика. Тут концентруються лише ті ідеї, програми, вчення, концепції, які віддзеркалюють політичні, правові, державні інтереси нації.

Національне виховання має сприяти всебічному піднесенню національної самосвідомості, формуванню сукупності уявлень про історичний шлях нації та її самобутність. Лише національна свідомість робить етнос свідомою рушійною силою людської, зокрема політичної діяльності. Народи з недорозвинутою національною самосвідомістю не є в повному розумінні суб'єктами історичної діяльності. Формування національної свідомості - це усвідомлення нацією, утворюючими її групами та спільнотами процесів політичного життя через призму відповідних інтересів і ціннісних орієнтацій. Така свідомість може бути більшою або меншою мірою адекватним відображенням об'єктивних процесів боротьби за владу та реалізацію потреб політичного розвитку нації.

Найважливішими складовими національної свідомості є етнічна та національна ідентичність, історична пам'ять, національна мрія, національна ідея, національний менталітет і характер. Упродовж століть, не маючи власної державності, позбавлений права розмовляти рідною мовою, український народ нерідко втрачав віру у свої власні сили. Усе це формувало комплекс меншовартості, який

у масовій свідомості набув досить сталих рис⁹⁰, що свідчить про значимість нашого дослідження.

Поняття «українська ідея» першим запропонував П. Куліш. Він вкладав у нього усвідомлення, розуміння людиною належності до свого народу, його культури і віри. Пізніше цей термін використовували М. Драгоманов, С. Рудницький, інші українські мислителі, але вже у значно ширшому розумінні⁹¹.

Як основа функціонування української нації, серцевина її духовних інтересів і наріжний камінь її соціально-політичних прагнень, українська національна ідея є всеохоплюючою і означає державність, власновладність, суверенітет і соборність. Суть її полягає у віддзеркаленні прагнень українського народу до свободи, завоювання економічної, політичної і культурної незалежності та повнокровне утвердження себе у міжнародних зносинах⁹².

Історичне призначення української національної ідеї не вичерпується проголошенням незалежності України. Необхідність суспільної консолідації не втрачає своєї актуальності і нині. Навпаки, зі здобуттям Україною незалежності вона набула сили вищого імперативу. Народ, суспільство можна згуртувати тільки на ґрунті всеохоплюючої, зрозумілої і близької кожному національної ідеї.

Отже, українська національна ідея, що поєднує в собі державність, власновладність, суверенітет і соборність, виступає й сьогодні важливою духовною детермінантою подальшої консолідації сучасної української нації, розбудови демократичної держави і творення громадянського суспільства в Україні. Саме держава повинна приділяти максимум уваги формуванню державної політики, в тому числі і засобами народного хореографічного мистецтва. Адже традиційна культура є одним із важливих інструментів формування національної свідомості. Вивчаючи народну хореографічну лексику, костюм, народні традиції, звичаї, релігію на основі якої і ґрунтується народна

---

⁹⁰ Розлуцька Г. Формування національної свідомості українців у процесі державотворення / Г. Розлуцька // Науковий вісник ужгородського національного університету Серія педагогіка соціальна робота. – Ужгород. – 2009. – Вип. 16-17. – 208 с.

⁹¹ Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів / Ф. Медвідь // Політ. менеджмент – 2005. – № 1. – С. 35-43.

⁹² Культура українського народу: Навч. посібник / В. М. Русанівський, Г. Д. Верес, М. В. Гончаренко та ін. – К.: Либідь, 1994. – 272 с.

творчість ми виховуємо національно свідомих та ідеологічно загартованих громадян.

Саме національна ідея має визначити пріоритети та сфери досягнення Україною провідних позицій у світі, допомогти створити систему конкретних завдань і програму дій, зосередити на цих проривних напрямках основну суспільну енергію⁹³.

Протягом тривалого часу формувалася соціокультурна система України, в якій важлива роль відводилась патріотизму. Проте останнім часом ми спостерігаємо руйнування традиційних поглядів на патріотизм, що може призвести до втрати цільових підсистем, а згодом втрати національної самобутності та спроможності до соціокультурного відтворення. Наразі народ України зазнає серйозної трансформації — політичної, соціологічної, культурологічної, окремі представники суспільства перестають «розуміти» один одного. Політична криза, стрімкі зміни в економіці, повсякденному житті людей, радикальні зміни геополітичного простору прогнозують кризу ідентичності як особистої, так і групової, незадоволення духовних та соціальних потреб особистості⁹⁴.

Розбудова Української держави та входження її у європейський і світовий політичний, економічний та культурний простір передбачають виховання різнобічно та гармонійно розвиненої, національно свідомої, високоосвіченої, життєво компетентної особистості, здатної до саморозвитку та самовдосконалення. Це визначає основні напрями виховної роботи зі студентською молоддю та модернізації навчально-виховного процесу в Навчально-науковому Юридичному інституті Національного авіаційного університету (ННЮІ НАУ).

Пріоритетним напрямком є формування особистості, яка усвідомлює свою приналежність до українського народу, сучасної європейської цивілізації; виховання людини демократичного світогляду, яка поважає громадянські права і свободи, традиції народів і культур світу, національний, релігійний, мовний вибір кожної людини.

---

⁹³ Кресіна, І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) : монографія / І. О. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998. – 392с.

⁹⁴ Жаровська, О. П. Національна самосвідомість як складова патріотичного виховання студентів педагогічних університетів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.google.com/search?q=Жаровська

Виховання, як важливе явище суспільного життя, здавна стало провідною функцією людського суспільства. Майже всі проблеми нашої сучасної держави, що призвели її до зубожіння, мають у своїй основі причини виховного характеру.

Найкращі мислителі всіх часів і народів закликали до вирішення всіх суспільних проблем шляхом просвітництва, виховання, бо лише воно є тією силою, що безкровно змінює людей.

Для української держави та суспільства важливо, на які цінності скерована гуманітарна освіта, здійснення чи захист яких цінностей вона забезпечить і на якому рівні. Патріотизм є фундаментальною ціннісно-світоглядною і духовною категорією. Процес формування у молоді національно-патріотичної самосвідомості є надзвичайно складним, багатоаспектним і довготривалим, що вимагає від керівного, професорсько-викладацького складу високої відповідальності, забезпечення комплексного впливу всіх без винятку навчальних дисциплін. У цьому аспекті слід активно вивчати й аналізувати передовий зарубіжний досвід ВНЗ, їх раціональні ідеї і кращі зразки треба використовувати у навчально-виховному процесі. Вся система виховання повинна бути спрямована на усвідомлення кожним студентом і курсантом відповідальності за долю своєї Вітчизни, боротьбу за її авторитет на міжнародній арені, захист суверенітету і територіальної цілісності у зв'язку з агресивною антиукраїнською політикою і бойовими діями на Сході України⁹⁵.

Включившись до процесу відродження національної системи виховання національної свідомості, головною метою колективу ННЮІ НАУ є передача молодому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу, його соціального досвіду, його національної ментальності, своєрідності, світобачення і на цій основі – формування особистих рис громадянина України: духовності, моральності, правової, трудової, художньо – естетичної та релігійної культури, розвиток індивідуальних здібностей і таланту студента-юриста.

Завданнями національного виховання студентської молоді в Навчально-науковому юридичному інституті є:

---

⁹⁵ Ряшко О. В., Ряшко В. І. Формування національної самосвідомості як важливого чинника патріотизму у майбутніх працівників правоохоронних органів України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2419/vnulpurn201582466.pdf>

- підготовка свідомої високоінтелектуальної інтелігенції;
- вироблення чіткої громадянської позиції, прищеплення молодим людям віри у верховенство правового закону;
- формування позитивного образу України, дотримання і розвиток демократичних та академічних традицій Університету;
- створення необхідних умов для виявлення потенційних лідерів, організаторів та ефективного розвитку студентського самоврядування;
- забезпечення високого рівня професійності та вихованості молодшої людини;
- сприяння розвитку індивідуальних здібностей, таланту та самореалізації студентства, організація його свідомої та цілеспрямованої діяльності;
- формування у суспільній свідомості переваг здорового способу життя, культу соціально активної, фізично здорової та духовно багатой особистості.

За основу системи виховання в ННЮІ НАУ взято ідею розвитку української державності як консолідуєчий чинник розвитку суспільства й нації в цілому, формування молодшої людини як конструктивного члена суспільства, готового до реалізації активної життєвої позиції, громадянина своєї держави, патріота України, активного провідника національної ідеї, представника національної еліти.

Виховання в інституті є складовою загального виховного процесу підрастаючого покоління, головною метою якого є набуття студентською молоддю соціального досвіду, готовності до виконання громадянських і конституційних обов'язків, збереження духовних надбань українського народу, формування фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, інтелектуальної, правової, трудової, екологічної культур.

Студентська молодь виховується на прикладах історії становлення української державності: князівських часів, української козаччини, стрілецтва, героїки визвольних змагань, Другої світової війни, антитоталітарного та антиколоніального руху другої половини ХХ століття, досягнень у галузі політики, освіти, науки, культури і спорту.

Форми й методи виховання ґрунтуються на вітчизняних національних традиціях, кращих здобутках української та світової

педагогічної і психологічної наук, враховують конкретні політичні та соціально-культурні реалії.

Основними принципами організації виховної роботи в ННЮІ НАУ є:

- гуманізація виховного процесу, дотримання педагогічної етики;

- демократизація у сфері міжособистісних стосунків;

- підготовка фахівців високого професійного та культурного рівнів, виховання студентів на основі визнання пріоритетності загальнолюдських цінностей як головної методологічної передумови;

- забезпечення права свободи мислення, права студентів на власну політичну, громадянську і життєву позицію;

- визнання пріоритету самовиховання студентів, організація їх індивідуальної діяльності, спрямованої на розвиток особистісного потенціалу;

- розвиток та підтримка студентського самоврядування, роботи студентських громадських об'єднань, підтримка різних форм взаємодії між дирекцією, кафедрою, наставником і студентською академічною групою;

- зорієнтованість виховної роботи у навчальному закладі на подальшу професійну діяльність студента;

- системність, систематичність та послідовність в організації виховної роботи зі студентами.

Основним напрямками виховної діяльності, яка забезпечує формування національної свідомості в ННЮІ НАУ є:

1. Національно-патріотичне виховання, яке передбачає: формування національної свідомості і відповідальності за долю України; виховання любові до рідної землі, її історії, відновлення і збереження історичної пам'яті та традицій; виховання міжнаціональної толерантності серед студентів інституту; культивування кращих рис української ментальності (працелюбності, індивідуальної свободи, глибокого зв'язку з природою та ін.); виховання бережливого ставлення до національного багатства країни, мови, культури, традицій.

2. Інтелектуально-духовне виховання, яке передбачає: засвоєння системи знань, яка сформована на основі відповідних навчальних предметів і містить перелік смислових елементів суспільного досвіду та досвіду розвитку громадянського суспільства; розвиток

пізнавального інтересу, творчої активності, мислення; виховання потреби самостійно здобувати знання і готовності до застосування знань, умінь у юридичній діяльності; виховання здатності усвідомлювати та обстоювати особисту позицію в юридичній професії; формування особистісного світогляду, який базується на загально громадянських цінностях у суспільстві.

3. Громадянсько-правове виховання, яке передбачає: прищеплення поваги до прав і свобод людини та громадянина; виховання поваги до Конституції, законів України, державних символів; виховання громадянського обов'язку перед країною, суспільством; формування політичної культури, громадянської та правової культури; становлення етики міжнаціональних стосунків в НАУ.

4. Морально-етичне виховання, яке передбачає: формування почуття власної гідності, честі, свободи, рівності, працелюбності, самодисципліни, толерантності; формування моральної культури особистості, засвоєння моральних норм, принципів, категорій, ідеалів суспільства на рівні власних переконань.

Система заходів по становленню національної свідомості передбачає створення цілісної системи виховання студентської молоді в ННЮІ НАУ шляхом реалізації таких виховних завдань:

– забезпечення максимально сприятливих умов для самореалізації особистості відповідно до її інтересів та можливостей;

– формування правової культури, виховання поваги до Конституції України, законів України, державної символіки (Герба, Прапора, Гімну України) та історичних святинь;

– сприяння оволодінню студентством соціального досвіду, засвоєнню духовних та культурних надбань українського народу;

– формування духовних цінностей українського інтелігента: почуття патріотизму, національної свідомості, любові до українського народу, його історії, Української держави, рідної землі, родини, сім'ї, гордості за минуле і сучасне на прикладах вітчизняної історії, кращих зразків культурної спадщини;

– забезпечення умов для формування у молоді психологічної та фізичної готовності до виконання громадянського та конституційного обов'язку щодо оборони національних інтересів та незалежності держави, розвиток мотивації молоді до державної та військової служби;

– забезпечення духовної єдності поколінь, формування культури сім'ї та родини, виховання поваги до людей похилого віку, турботи про підростаюче покоління та людей з особливими потребами;

– консолідація діяльності органів державного управління та місцевого самоврядування, навчальних закладів, громадських організацій щодо національно-патріотичного виховання;

– підтримка діяльності установ, навчальних закладів, організацій, клубів та осередків громадської активності, спрямованих на патріотичне виховання молоді;

– культивування кращих рис української нації – працьовитості, толерантності, прагнення до свободи, любові до природи та мистецтва, поваги до батьків та родини;

– сприяння розвитку фізичного, психічного та духовного здоров'я;

– реалізація індивідуального підходу до виховання особистості.

Виховна робота в ННЮІ НАУ, що забезпечує формування національної свідомості, методично забезпечена розробленими науково-педагогічними працівниками диспутами, бесідами, лекціями, зустрічами з цікавими людьми, проведенням соціальних акцій, які сприяють формуванню національної свідомості у студентів.

Виховне направлення, яке витримується при проведенні занять, дискусій, конференцій, конкурсів, забезпечує формування у студентів умінь міжособистісного спілкування та набуття навичок поваги до націй, а також формування належного рівня національної свідомості.

У плануванні виховної роботи в інституті включені завдання, практична реалізація яких спрямована на формування особистісних рис громадянина України, що включають в себе національну свідомість, розвиток духовності, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, економічну культуру, які реалізуються за такими напрямками: формування національної свідомості і самосвідомості; виховання духовної культури особистості; виховання поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки; формування високої мовної культури; утвердження принципів загальнолюдської моралі; формування високої художньо-естетичної культури; формування творчої, працелюбної особистості; забезпечення високої художньо-естетичної культури особистості; формування екологічної культури

людини; розвиток індивідуальних здібностей і талантів студентів інституту.

Дослідження процесів, які відбуваються в середовищі молоді є особливо актуальним, оскільки молодь є найбільш мобільним елементом суспільства, від якого залежить не тільки процес відтворення населення країни, але й збереження культурних традицій.

Рівень національної свідомості визначають за допомогою знання історії свого народу (історична пам'ять), ставлення до національних традицій, символів, свят і звичаїв, особливо до мови свого етносу, почуття національної гідності і т.д. Головним інтегруючим чинником є ідея національної держави, що узгоджуються з системою ідеологічно-політичних цінностей. Ідеологічно-політичний компонент національної свідомості на відміну від інших не виникає стихійно на побутовому рівні, а є результатом, виробленим національною інтелігенцією. Національна ідея на ґрунті національної культури в термінах політико-правових, ідеологічних доповнює зміст етнічної свідомості.

Формування національної свідомості у молоді є пріоритетним напрямком діяльності Навчально-наукового юридичного інституту Національного авіаційного університету. Це сприяє формуванню особистості, яка усвідомлює свою приналежність до українського народу, яка поважає його традиції та культуру.

2.2. Становлення правової культури майбутніх юристів в Національному авіаційному університеті

Актуальність дослідження процесу становлення майбутніх юристів в Національному авіаційному університеті (НАУ) зумовлена тими процесами, які сьогодні відбуваються в українському суспільстві. Українська держава, обравши для себе незалежний шлях розвитку, намагається формувати оновлені суспільні інституції в системі національного права. Зазначений процес є складним, суперечливим та багатограним та висуває особливі вимоги до сучасної системи освіти щодо формування правової культури майбутніх фахівців, розвитку останньої на основі Конституції України, норм Законів України «Про вищу освіту»,

Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Національної доктрини розвитку освіти. Правова культура має стати обов'язковою складовою підготовки майбутніх фахівців.

Актуальність обраної теми підкреслюється особливим призначенням вищого навчального закладу, оскільки найбільш складний та відповідальний етап становлення правової культури майбутнього фахівця відбувається, як правило, в період навчання у ВНЗ. Саме у цей час у студента закладаються основи тих якостей спеціаліста, з якими відбуватиметься входження в нову для нього атмосферу діяльності, де продовжуватиметься його подальший розвиток як особистості. На жаль, сьогодні недостатній рівень засвоєння демократичної правової культури є однією з причин відчуження частини молоді від суспільно-політичних та правових процесів в українському суспільстві.

В контексті зазначеного особливу увагу слід приділити становленню правової культури майбутніх юристів, оскільки вимоги, які сьогодні ставить суспільство до цієї професії надзвичайно високі. Вимогою часу є потреба нового осмислення поняття «правова культура юриста», створення цілісної концепції її формування на засадах суворого дотримання прав людини, принципу верховенства права, соціальної справедливості, демократії і гуманізму.

Тому метою цього дослідження є визначення особливостей становлення правової культури майбутніх юристів в Національному авіаційному університеті.

Наукове опрацювання проблем становлення та формування правової культури проводиться вченими різних галузей знань. Теоретико-методологічні проблеми феномену правової культури розглядаються в працях вітчизняних та зарубіжних вчених С. Алексєєва, О. Аграновської, В. Баранова, Г. Балюк, А. Венгерова, В. Головченка, В. Гоймана, Н. Гранат, В. Казимирчука, В. Камінської, Д. Керімова, М. Кейзерова, М. Козюбри, В. Кудрявцева, М. Матузова, О. Скакун, В. Нерсисянца, П. Рабіновича, О. Ратинова, В. Сальникова, О. Семітко, П. Фарбера, О. Шапієвої та ін.

Різноманітні аспекти ролі і місця студентської молоді України в сучасних суспільних процесах досліджують вітчизняні науковці В. Андрущенко, В. Бабкін, М. Головатий, Є. Головаха, О. Дьоміна,

Н. Черниш, Р. Калюжний, В. Курило, В. Лісовський, В. Оксамитний, В. Ребкало та інші.

Сьогодні не буде перебільшенням зазначити, що формування правової культури є однією з найважливіших умов та передумов руху України до громадянського, демократичного суспільства. Удосконалення правової культури України - складне й багатогранне завдання: це і зростання рівня правосвідомості, правової активності, юридичних знань суспільства, громадян, посадових осіб, і підвищення ефективності правотворчої, правореалізаційної, правоохоронної діяльності, і проведення системних державно-правових реформ.

Правова культура становить складне соціальне явище, в якому акумульовані конкретно-історичні й національно-психологічні особливості правового життя суспільства. Ця невід'ємна частина загальної культури є відображенням рівня її розвитку і базується на ментальності народу. Формування правової культури не є відокремленим процесом від розвитку інших видів культури - політичної, моральної, естетичної, педагогічної. Їх поєднує спільне завдання - створення морально-правового клімату в суспільстві, що гарантує реальну свободу поведінки особи в поєднанні з відповідальністю перед суспільством, забезпечує її права, соціальну захищеність, повагу її гідності, тобто ставить людину в центр економічних, соціальних, політичних, культурних процесів.

С. С. Алексєєв вважає, що правова культура - це якісний параметр, оскільки вона завжди передбачає оцінку «якості» правового життя. За визначенням науковця, правова культура - це свого роду юридичне багатство, яке виражене в досягнутому рівні розвитку регулятивних якостей права, нагромаджених правових цінностей, особливостей права, юридичної техніки, що належать до духовної культури, до правового прогресу, адже правова культура реально виражає соціальну цінність права, правовий прогрес. Показником правового прогресу є високий рівень правової культури, яка передбачає активність суб'єктів права у правовій сфері, добровільність виконання вимог правових норм, реальності правового волевиявлення громадян, ефективність правового регулювання. Вона є показником цивілізованості суспільства взагалі, держави та особи зокрема⁹⁶.

---

⁹⁶ Дьоміна О. С. Роль правового виховання у формуванні політико-правової культури студентства (матеріали до лекцій) / О. С. Дьоміна // Науковий часопис НПУ імені М. П.

Варто погодитись з позицією О. С. Дьоміної, яка підкреслює, що саме культура утворює те поле й спосіб соціально-правового спілкування, в якому формується кожна окрема правова система зі своєю внутрішньою структурою та особливостями. А це дозволяє вбачати в правовій культурі складну, багатогранну систему механізмів і відповідно «здатність» їх активізувати, внаслідок чого стимулюється, координується, програмується й реалізується правова активність людей у суспільстві⁹⁷. Цікавим є те, що автор вбачає розуміння культури як універсальний спосіб діяльності людини, що полягає в освоєнні світу та виявленні його сутності, що вже саме собою є важливим результатом цієї діяльності.

В контексті тематики дослідження слід зазначити, що становлення та формування правової культури особистості відбувається в рамках певних вікових особливостей і вимагає відповідного рівня розумового та інтелектуального розвитку особистості, яка здобуває освіту. Йдеться про особистість, яка здатна сприймати, застосовувати й оцінювати норми права та вчинки, співпереживати, співчувати.

На думку В. Копейчикова, правова культура є системою правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу й відображають у правовій формі стан свободи особистості та інші найважливіші соціальні цінності⁹⁸. В контексті рамок, що окреслює дослідник, варто зазначити, що тут правова культура відображається ставленням однієї людини до іншої, що ґрунтується на повазі до прав та відсутності зловживання власними правами, що можуть якимось чином зашкодити іншим.

Цілком зрозуміло, що правова культура перебуває у тісному взаємозв'язку з культурою суспільства. Забезпечення високого рівня правової культури населення означає підвищення культурного рівня громадян, рівня високої організованості, гарантованості прав особи. Усе це входить у поняття культури поведінки людей і є елементом громадянського суспільства⁹⁹.

Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. - 2011. - Вип. 6. - С. 112-119.

⁹⁷ Дьоміна О. С. Роль правового виховання у формуванні політико-правової культури студентства (матеріали до лекцій) / О. С. Дьоміна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. - 2011. - Вип. 6. - С. 112-119.

⁹⁸ Загальна теорія держави і права / за ред. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 140

⁹⁹ Алексеев С. С. Право. Азбука. Теорія. Філософія. Опыт комплексного исследования. - М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА. – М., 1998. – С. 270-271

Сьогодні існує чимало підходів до розуміння правової культури. Її визначають, наприклад, як правове середовище перебування людей, сукупність текстів, будь-коли легітимізованих, як правовий механізм з їх створення, зберігання й трансляції, за допомогою якого забезпечується відповідно до досягнутого рівня правової свідомості виробництво, збереження й передача правових цінностей, інформації, традицій, що сприяють правомірній і соціально активній поведінці людей¹⁰⁰. Такі правові тексти є не лише в документах юридичних відомств, а й у науковій і художній літературі, діяльність може бути теоретична й практична, правова свідомість - наукова, емоційна, настановча, суб'єктами - все населення, групи, класи, колективи, індивіди. Всі ці підсистеми можна розглядати й аналізувати окремо, щоб глибше зануритися в суть проблеми, що постійно вдосконалює процес поступального розвитку правової дійсності, а з іншого боку - як сукупність досягнутих результатів у правовій сфері в цілому¹⁰¹. Але найбільш прийнятним в контексті обраної до вивчення проблеми вважаємо розуміння правової культури як вираження державно-правового досвіду конкретних соціальних спільнот та індивідів у матеріальних і духовних процесах, продуктах життєдіяльності, у навичках і цінностях, які впливають на їх юридично значиму поведінку¹⁰².

Таке розуміння дозволяє вбачати в правовій культурі необхідний масштаб для виміру ступеня історичної зрілості й розвитку правової системи, правової діяльності, її якісний стан, охопити й виміряти всі основні сфери правової системи, а не тільки визначені за певним критерієм правові явища. При такому підході про правову культуру можна скласти уявлення на підставі існуючих різних рівнів розвитку правових засобів, конкретних видів правової діяльності, рівня розвитку правосвідомості особи.

Формування політичної та правової культури тісно пов'язане зі способом життя. Такий зв'язок визначається, насамперед, значенням політичної та правової сторони способу життя людей. Політична і правова культура й спосіб життя мають одну спільну рису: вони відображають процес практичної життєдіяльності

---

¹⁰⁰ Федик С. І. Правова культура та її різновиди. Загально-теоретична характеристика // Право та культура: теорія і практика. – К.: М. П. «Леся», 1997. – С. 16

¹⁰¹ Кейзеров Н. М. Политическая и правовая культура: Методологические проблемы. - М.: Юрид. литература, 1983. – С. 37-38

¹⁰² Загальна теорія держави і права: Навч. посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін. - К.: Юрі-нком Інтер, 1999. - С. 13

людей, тобто є подальшою конкретизацією понять способу виробництва, суспільно-економічної формації, виробничих відносин, базису й надбудови стосовно окремих сфер і проявів суспільного життя.

Існують певні особливості вироблення культурного стилю студентської молоді. При цьому слід враховувати характерні специфічні ознаки, що формують єдину соціально-демографічну групу - студентство. Таких ознак різні автори виділяють кілька:

1. спільний вид діяльності;
2. особливе місце в житті суспільства;
3. велика, на відміну від іншої молоді, самостійність;
4. організація самоврядування, спрямованого на формування управлінських навичок;
5. наявність специфічної субкультури¹⁰³.

Вік і особливості студентства роблять період навчання у вищих навчальних закладах сенситивним для формування у молоді професійних, моральних і соціальних якостей, які характеризують сучасну українську інтелігенцію. Успішність формування цих якостей залежить від того, якою буде рівнодіюча всіх соціально-педагогічних чинників, представлених, з одного боку, нормами, цінностями, звичаями, традиціями, звичками, способом життя, з іншого – системою педагогічних впливів, яким студент піддається у процесі навчання.

Українські дослідники зазначають, що молодь, у тому числі студентська, як соціально-демографічна група є найрухомішою і найвразливішою частиною суспільства. Прискорення темпів суспільного життя (особливо в останні десятиріччя) зумовило підвищення ролі та значення молоді в усіх сферах суспільного життя. Чим швидше відбуваються соціальні зміни, тим швидше серед молодого покоління з'являються групи, правова культура яких явно відрізнятиметься від культури старших поколінь. Адже швидкі соціальні зміни сприяють пошуку молодим поколінням відповідей, адекватних вимогам нової ситуації, що, у свою чергу, перешкоджає засвоєнню правового досвіду, форм правової свідомості і поведінки старших поколінь.

---

¹⁰³ Дьоміна О. С. Правова соціалізація як засіб формування правової культури студентства / О. С. Дьоміна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. - 2010. - Вип. 12. - С. 42-48.

Варто зазначити, що саме молодь сьогодні є досить специфічною спільнотою, що зумовлено її сутнісними характеристиками й рисами. Адже, на відміну від представників старших поколінь і вікових груп, молоді люди перебувають у стані формування і становлення. Сутністю молоді і проявом її головної соціальної якості є міра досягнення нею соціальної суб'єктивності, ступінь засвоєння суспільних відносин та інноваційної діяльності.

Існує певна специфіка формування суспільної свідомості студентства. Вона залежить від спрямування і темпів соціальних змін, у яких студенти беруть активну участь. У суспільстві студентство, з одного боку, виступає як суб'єкт нової соціальної діяльності, з іншого - є чинником суспільної стабільності.

Для України портрет сучасного молодого покоління, у тому числі студентства, вітчизняні дослідники подають таким чином:

- молодь стала більш прагматичною і самостійною у своїх діях. Вона більше покладається на власні сили й можливості, а не на державу чи будь-кого іншого у вирішенні особистих питань;

- молодь має недостатній рівень соціальної активності, участі в діяльності політичних партій і громадських організацій, у тому числі молодіжних;

- молодь має бажання вчитися, набути професії та кваліфікації, що дає можливість впевнено почуватися в житті, саморозвиватися і самореалізовуватися;

- серед молоді помітні зниження рівня культурних запитів, нехтування ціннісними орієнтаціями, певна криза ідеалів, втрата духовних орієнтирів¹⁰⁴.

Особливе місце серед молоді посідає студентство, якому властиве прагнення самостійно й активно обирати той чи інший життєвий стиль і поведінковий ідеал.

В сучасних умовах повсякденна правова культура студентства формується під зростаючим впливом професійного та теоретичного рівня. Враховуючи це, навчання у вищих навчальних закладах є потужним чинником соціалізації особи студента, і цей процес відбувається в ході спільної життєдіяльності і студентів, і викладачів. Звертаючись до особливостей становлення правової культури майбутніх юристів, які проходять навчання в Навчально-

---

¹⁰⁴ Дьоміна О. С. Правова соціалізація як засіб формування правової культури студентства / О. С. Дьоміна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. - 2010. - Вип. 12. - С. 45.

науковому юридичному інституті, варто зазначити, що до процесу правової соціалізації долучаються найкращі фахівці в юридичній галузі. Проводяться майстер-класи, лекції, практикуми від провідних правників: адвокатів, суддів, нотаріусів. Під час таких зустрічей відбувається надзвичайно важливий процес, що також включений до правової соціалізації - формування референтної групи для майбутнього юриста.

Слід нагадати, що референтність являє собою один з чинників соціальної ідентифікації особистості, в основі якої лежить засвоєння нею властивостей, стандартів, соціальних установок, ролей. У кожної людини існує прагнення ідентифікувати себе з носіями більш престижних соціальних ознак, які і є референтними для окремих особистостей. Референтна група дає майбутнім юристам зразок для наслідування і порівняння¹⁰⁵.

Розрізняються референтні групи, в які індивід безпосередньо входить, і ті, на які індивід орієнтується у своїй поведінці. Таким чином, знайомство з успішними в своїй професійній діяльності особистостями, формує в свідомості майбутнього правника референтну групу, на яку він буде орієнтуватися в подальшому. Зазначене також включено в процес становлення правової культури, оскільки таке безпосереднє знайомство з позитивним професійним досвідом створює мотиваційну основу для постійного вдосконалення своїх знань, вмінь та навичок.

Процес становлення правової культури майбутнього юриста має неперервний особистісно-діяльнісний характер. Адже, знання, уміння, навички, цінності і якості індивіда органічно взаємодіють, інтегруються і виявляються в особистісному саморозвитку та професійному самотворенні на основі усвідомлення моральних і правових норм. Деякі дослідники вважають, що таким чином створюється «технологія формування правової культури» майбутніх фахівців.

Враховуючи те, що в процес становлення правової культури окрім правової соціалізації, включений також і навчально-виховний процес, варто звернути увагу на те, яким чином він проходить.

До головних функцій навчально-виховної правової підготовки відносять: розвивальну, компенсуючу, адаптуючу, виховну,

---

¹⁰⁵ Келлі Г. Дві функції референтних груп // Сучасна зарубіжна соціальна психологія. Тексти / За ред. Г.М. Андрєєвої і др. - М., 1984. - С. 191.

профорієнтаційну¹⁰⁶. Дослідники виділяють декілька етапів становлення правової культури майбутнього правника.

На інформаційно-теоретичному етапі здійснюється становлення правової культури майбутнього фахівця в культурно-освітньому, соціально-педагогічному та науково-дослідному аспектах. Відповідно до цілей і завдань цього етапу варто використовувати методи стимулювання і мотивації процесу навчання, що розподіляються дослідниками на дві підгрупи: методи стимулювання обов'язку і відповідальності та методи стимулювання інтересу до навчання. На цьому етапі проводиться вхідний контроль сформованості знань і вмінь студентів із метою подальшого порівняння цих даних із результатами вихідного контролю після закінчення курсу навчання. В Навчально-науковому юридичному інституті (ННЮІ) таку форму запроваджено у вигляді комплексних контрольних робіт. Також на зазначеному етапі важливим фактором є ознайомлення студентів із критеріями оцінювання оволодіння ними правовими знаннями і вміннями, навичками застосування їх у професійній діяльності.

Науково-дослідний аспект становлення правової культури студентства ННЮІ НАУ реалізується на основі різноманітних форм, які включають не тільки заняття, а й науково-практичні конференції, науково-методичні семінари та круглі столи. Щорічні конференції, які проводяться як в традиційному форматі, так і у вигляді форумів та круглих столів, дають змогу отримувати сучасні знання та здійснювати обмін досвідом.

Прикладом може стати останній, приурочений до Дня науки молодіжний науковий юридичний форум, який вкотре продемонстрував, наскільки важливими для молодих людей є різні форми спілкування, обміну інформацією, сприйняття і розуміння один одного.

І. Сопілко та В. Череватюк зазначають, що завдяки таким науковим заходам, реалізується роль та участь молодих вчених, студентів, аспірантів у вирішенні спільних проблем, посилюється їх вплив на процеси, що стосуються як інституту і університету, так і

---

¹⁰⁶ Щербань М. П. Технологія формування правової культури студентів ВНЗ І-ІІ рівнів акредитації / М. П. Щербань // Постметодика. - 2013. - № 4. - С. 9.

реформи вищої школи в цілому¹⁰⁷. Поза всяким сумнівом, процеси реформування в нашій країні потребують вдосконалення різних форм колективного спілкування, які нам диктує відкритість суспільних процесів. Висока культура колективного спілкування безпосередньо сприяє духовному збагаченню, а завдяки цьому – прискоренню демократичних процесів, зростанню якості підготовки фахівців, підвищенню рівня правової свідомості та правової культури.

Як вже було зазначено, в Навчально-науковому юридичному інституті НАУ використовуються різноманітні формати проведення наукових заходів. Така позиція продиктована вимогами часу, адже сьогодні «...всім нам потрібно дуже швидко змінюватись, реагувати на виклики і залишатись, як модно зараз говорити, у тренді. Саме зараз ми маємо стати центром, навколо якого буде збиратися небайдужа, освічена молодь для того, щоб поділитися своїми досягненнями, висловити власні думки з приводу тих проблем, які турбують її найбільше. Такий дискусійний майданчик має на меті стати трибуною для реформаторських виступів, де можна не просто виговоритися, а й об'єднати спільні зусилля, щоб зробити своє життя кращим уже сьогодні».

Показовою є участь майбутніх юристів у всеукраїнських конкурсах та олімпіадах, що також свідчить про позитивні результати в процесі становлення правової культури. Адже кожного року студенти отримують призові місця як на олімпіадах, що проводяться в різних вузах України, так і на різноманітних конкурсах, турнірах та інших заходах.

У процесі навчання правова освіта майбутніх спеціалістів передбачає вивчення різних галузевих правових дисциплін. Підготовка і проведення навчальних занять, як правило сприяє процесу становлення у майбутніх юристів правосвідомості та правової культури, гармонійного всебічного розвитку особистості, яка здатна жити й діяти у злагоді із собою і довкіллям, поєднує високі моральні цінності з вимогами повсякденного життя¹⁰⁸.

---

¹⁰⁷ Сопілко І.М. Молодь у юридичній науці/І.Сопілко, В.Б.Череватюк// Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». Зб. Наук. Пр. –К.:НАУ, 2016. –№2(39). –С. 183-188

¹⁰⁸ Щербань М. П. Технологія формування правової культури студентів ВНЗ І-ІІ рівнів акредитації / М. П. Щербань // Постметодика. - 2013. - № 4. - С. 8.

Сьогодні навчання має ґрунтуватись не тільки на теоретичних здобутках, а й на повсякденному використанні практичних навичок. Саме цій меті сприяє лабораторно-практичний етап – цілеспрямоване формування у студентів правової культури шляхом підготовки їх до професійної діяльності. Основними завданнями цього етапу є використання знань, умінь, навичок, прийомів самоосвіти під час вивчення фахових дисциплін. Основними формами організації навчання є практичні заняття, робота у гуртках, консультації, ділові ігри, бесіди, виконання творчих завдань. Викладачі під час проведення занять із фахових дисциплін, виховних заходів намагаються пов'язувати правову проблематику з професійною сферою майбутніх правників.

Доволі вагомим чинником, що сприяє формуванню правової культури є здійснення позааудиторної роботи зі студентами у вигляді годин корпоративної культури, які в Навчально-науковому юридичному інституті реалізуються у вигляді диспутів, обговорень різноманітних проблем студентського життя. Окрім виховної складової такі заходи включають й культурну, оскільки кожного місяця студенти разом з наставником групи відвідують різноманітні заходи, культурно-розважальні місця, пам'ятки архітектури, музеї та ін.

Педагогічною умовою формування студентської правової культури, соціалізації, є діяльність ініціативних груп у студентському середовищі. В Національному авіаційному університеті зазначене реалізується у формі студентського самоврядування, яке визначає право і можливість студентів вирішувати питання їх навчання та побуту, захисту прав та інтересів студентів, а також брати участь в управлінні університетом.

Положення про студентське самоврядування НАУ так визначає мету діяльності студентського самоврядування: «..створення умов для самореалізації особистості студентів Університету і формування у них організаторських навичок, лідерських якостей, відповідальності за результат своєї праці тощо. Діяльність студентського самоврядування спрямована на забезпечення виховання духовності та культури студентів Університету, зростання у них соціальної активності»¹⁰⁹.

---

¹⁰⁹ Положення про студентське самоврядування НАУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nau.edu.ua/site/variables/docs/studentu/Polozhennia_pro_studentske_samovriaduvannia_NAU.pdf.

Правова поведінка також є показником вихованості та критерієм якості та ефективності всієї навчально-виховної роботи. Характер поведінки виявляється у словах, жестах, манерах, відносинах, діях, що уможлиблює виділити такі її характеристики:

- 1) правові аспекти культури мови і мовлення;
- 2) правові професійні стосунки (взаємовідносини);
- 3) правові навчально-виховні дії.

В контексті зазначеного варто звернутися до такого нормативного акту Національного авіаційного університету як Кодекс честі науково-педагогічного працівника і студента НАУ¹¹⁰. Зазначений документ виступає стандартом поведінки студента в академічному середовищі, що також сприяє становленню правової культури майбутнього юриста.

Професійно-правова поведінка – один з компонентів діяльності особи, що забезпечує правильність формування соціально-психологічного аспекту її правосвідомості, поглиблює самоусвідомлення нею власної ролі, активне ставлення до права. Правові стосунки виражаються насамперед у тому, яким чином особа сприймає, переживає, здійснює і оцінює свої взаємини (стосунки) з іншими суб'єктами спільної діяльності чи оточення.

Вагому роль в становленні правової культури майбутніх юристів грає процесуально-діяльнісний етап - навчально-виробнича практика. Остання передбачає формування системи вмінь, що уможливить систематизувати, узагальнювати, свідомо сприймати та оцінювати ситуації, відтворювати правові знання, застосовувати отримані знання у професійній діяльності, збагачувати конструктивне мислення.

Деякі дослідники вважають, що зазначений етап є основним, оскільки ним визначається кінцевий результат – проводиться узагальнення знань і досвіду, одержаних під час курсу підготовки, застосування їх у професійній діяльності.

Не заперечуючи важливість зазначеного чинника, варто додати, що до його завдань належать:

- 1) перенесення набутих знань, умінь та навичок у нові умови діяльності, що сприяє їх поглибленню й закріпленню, самооцінка

---

¹¹⁰ Кодекс честі науково-педагогічного працівника і студента НАУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nau.edu.ua/ua/menu/navchannya/kodeks-chesti-naukovo-pedagogichnogo-pratsivnika-i-studenta-nau/>

студентами рівня одержаної підготовки та виявлення його відповідності їх очікуванням;

2) усвідомлення студентами взаємозалежності правової культури і професійної діяльності.

Головною метою навчально-виробничої практики є підготовка майбутніх юристів до професійної діяльності.

Основними завданнями практики є:

– актуалізація опорних знань студентів із фахових та правових дисциплін;

– узагальнення та систематизація цих знань;

– системне застосування (закріплення, поглиблення, впровадження) знань, умінь і навичок, одержаних у процесі навчання;

– формування професійної готовності майбутніх юристів до діяльності в трудовому колективі;

– забезпечення єдності навчального, практичного і наукового компонентів у підготовці майбутніх фахівців, оволодіння новою інформацією, передовим досвідом;

– заохочення прагнення здійснювати власну інноваційну діяльність із застосуванням здобутих правових і фахових знань;

– формування адекватної самооцінки професійних досягнень;

– розвиток у майбутніх юристів прагнення до самовдосконалення і професійного самотворення, побудова перспектив професійного самозростання тощо.

Таким чином, сьогодні в Навчально-науковому юридичному інституті створено умови для становлення правової культури майбутніх юристів. Зазначене включає систему заходів культурно-виховного, інформаційного, науково-дослідного характеру, що дозволяє сприяти формуванню особистості, яка характеризується високою правовою культурою, готовністю до здійснення фахової діяльності відповідно до вимог сучасності.

2.3. Подолання конфліктів в студентському середовищі

Однією з умов, що визначають ефективність навчально-професійної діяльності студента у вищому навчальному закладі, є сприятливий клімат у межах його академічної групи, дружні стосунки з одногрупниками, викладачами.

Становлення атмосфери взаємопорозуміння, взаємоповаги, взаємодопомоги, взаємовиручки в групі, як, власне, й розвиток самої групи, є тривалим процесом, розтягнутим у часі. Його відлік пов'язаний із моментом вступу вчорашніх старшокласників до вишу, а фінал – із завершенням ними навчання у ВНЗ. Проте на якому б етапі своєї професіоналізації в університеті не перебувала студентська молодь, кожен її представник задля забезпечення конструктивної взаємодії зі своїми однолітками, наставниками повинен уміти перебудовувати власну поведінку відповідно до конкретних ситуацій навчання, виховання, спілкування. В разі, якщо людина не відрізняється гнучкістю своєї поведінки, це може стати причиною виникнення міжособистісних конфліктів насамперед у студентському середовищі, що негативно позначаються на навчальній успішності майбутніх фахівців, їх фізичному стані та психічному здоров'ї.

Зростання напруженості у сучасному суспільстві обумовлює збільшення різноманітних конфліктів та необхідність їх всебічного вивчення з метою нівелювання негативних наслідків та якнайповнішого використання закладених у них позитивних можливостей для розвитку особистості. Знання чинників, які обумовлюють виникнення міжособистісних конфліктів, дозволяє розробити комплекс методів, спрямованих на їх профілактику та формування навичок успішного вирішення. Така робота дозволяє не лише допомогти особистості одержати знання про ефективні способи розв'язання конфліктів, але і надає їй інформацію про основні психологічні особливості, які зумовлюють виникнення міжособистісних конфліктів, про можливості саморегуляції у складних життєвих ситуаціях, здійснює цілеспрямований вплив на особистість з метою гармонізації її психічного та соціального життя.

Проблема конфліктів завжди приваблювала дослідників і розроблялася представниками різних психологічних напрямків як у зарубіжній, так і у вітчизняній психології. Зокрема, у зарубіжній

психології найбільш цікавими є розробки представників різних наукових підходів: психоаналітичного (З. Фрейд, К. Юнг та А. Адлер); соціотропного (У. Мак-Даугалл, С. Сігеле); етологічного (К. Лоренц, Н. Тінберген); теорії групової динаміки (К. Левін, Д. Креч); фрустраційно-агресивного (Д. Доллард, Н. Міллер); поведінкового (А. Басс, А. Бандура); соціометричного (Дж. Морено, Г. Гурвіч); інтеракціоністського (Т. Шибутані, Д. Шпігель). Завдяки цим роботам у психологічній науці було започатковано систематичне вивчення конфлікту як самостійного соціально-психологічного феномену.

У середині ХХ століття перед дослідниками постала проблема не лише розробки теоретичних підходів до різноманітних конфліктів, а і визначення шляхів та способів їх попередження і подолання. Це обумовило появу таких напрямків дослідження як мотиваційний (М. Дойч, С. Шикман), теорії організаційних систем (Р. Блейк, К. Томас) та теорії і практики переговорного процесу (Р. Фішер, Д. Прюітт).

Натомість у вітчизняній – радянській, а пізніше і українській психології, – проблема конфлікту не знайшла свого достатнього відображення, хоча і проводилися окремі дослідження з даної тематики.

В Україні проблему конфліктів успішно розробляють І. С. Булах, О. В. Винославська, О. В. Волянська, А. М. Гірник, Л. В. Долинська, Г. В. Ложкін, І. В. Кошова, Н. Ф. Коротенька, В. М. Кушнірюк, М. І. Пірен, Н. І. Пов'якель. Міжособистісні конфлікти у студентському середовищі стали предметом досліджень К. М. Лисенко-Гелемб'юк, Н. О. Макачук, Л. П. Матяш-Заяц.

Незважаючи на те, що ще у підлітковому періоді формуються основні комунікативні уміння, в юнацькому віці перед особистістю постають нові завдання, які й обумовлюють необхідність удосконалення вже сформованих умінь. Нова соціальна ситуація розвитку особистості у юнацькому віці обумовлює зміни у індивідуальних особливостях особистості, внаслідок чого відбувається загострення міжособистісних стосунків. І хоча навчальні заклади намагаються дати студентам знання, необхідні для подальшого життя та здобуття професії, юнаки часто залишаються наодинці з проблемами, які виникають у них при взаємодії з батьками, викладачами та однолітками. Однак проблема

впливу різноманітних чинників на виникнення, протікання та розв'язання конфліктів у юнацькому віці, а особливо серед студентів, залишилась поза увагою дослідників.

Поняття конфлікту сьогодні не належить одній певній галузі знань. Це соціальний феномен, який проникає в усі сфери людського соціуму, тому його й почали вивчати фахівці різних галузей науки. Проте більшість дослідників зосереджували свою увагу на загальних рисах цього явища.

Конфлікт, що тлумачиться як зіткнення протилежних інтересів, поглядів; серйозна розбіжність, гостра суперечка, є звичним явищем для процесу, учасники якого взаємодіють для досягнення єдиного результату, оскільки шляхи, що ведуть до нього, кожним уявляються по-різному. Це те, що деякі дослідники називають, як непідтвердження рольових очікувань, які висувають один одному партнери спілкування.

Сучасна конфліктологія визначає конфлікт як спеціально організовану взаємодію, яка дозволяє утримувати єдність дій, що зіштовхнулися, за рахунок процесу пошуку або створення ресурсів і засобів розв'язання суперечності.

Під конфліктом розуміють також найбільш гострий спосіб усунення суперечностей, що виникають у процесі взаємодії, який полягає в протидії суб'єктів конфлікту і звичайно супроводжується негативними емоціями¹¹¹.

Огляд зарубіжної психологічної літератури показує, що практично кожній психологічній теорії притаманне власне трактування конфлікту. Перші спроби створити теоретичні підходи до проблеми конфлікту були здійснені у другій половині XIX століття. Однак відносно цілісні концепції конфліктів з'явилися у зарубіжній психології на рубежі XIX – XX століть. Аналіз підходів до дослідження проблеми конфлікту в даний період свідчить, що вони формувалися в руслі традиційних напрямів психології, відображаючи теоретичні конструкції, властиві даній течії. Ці підходи стали основою, на яку спираються західні психологи при вивченні конфліктів в останні 40-45 років.

Отже, в психологічній науці існує значна кількість теорій, які обґрунтовують конфліктну поведінку суто з психологічних позицій.

---

¹¹¹ Шапар В.Б. Психологічний тлумачний словник. / В.Б.Шапар – Х.: Прапор, 2004; Фрейд З. Психология бессознательного. / З.Фрейд; М.: Просвещение, 1990. 448 с.; Хасан Б. И. Конструктивная психология конфликта. / Б.И. Хасан СПб.: Питер, 2003. 250с.

Вчені, що були засновниками таких концепцій, не відкидали роль соціального середовища, в якому відбуваються всі процеси міжособистісної взаємодії. Однак, на їх думку, соціальні фактори є не основними, вони підлягають контролю і детермінації з боку психології особистості. Їх позицію можна звести до наступного положення: якщо конфлікти виникають під дією соціальних чинників, то їх можна певним чином контролювати, змінювати або попереджувати. На відміну від соціальних факторів, психологічні стримати неможливо, вони існують разом з людиною, залежать від її особистісної сфери, свідомості і навіть підсвідомості.

Хоча всі розглянуті теоретичні підходи не виділяють міжособистісний конфлікт окремо, зазначимо, що в більшій мірі вони стосуються саме зіткнення особистостей. Але найбільший внесок у дослідження міжособистісних конфліктів вніс, на нашу думку, М. Дойч.

У його теорії конфлікт описується як наслідок об'єктивного зіткнення інтересів. Він виділяє два типи взаємодії: *конкуренція і кооперація*. Конфліктним, на думку М. Дойча, є конкурентна взаємодія, тому досягнення цілей однієї сторони заважає досягненню цілей іншої сторони. Суперництво викликає використання тактики загрози та хитрості; обмеження комунікації; мінімізацію усвідомлення подібності в цінностях і збільшення чутливості до протилежних інтересів тощо. Кооперація, навпаки, є найбільш ефективним типом взаємодії. Її відрізняє: відкритість у комунікації, посилення сприйнятливості учасників подібністю і спільністю інтересів, збільшення бажання допомагати іншим тощо.

Конфлікт, як вважає М. Дойч, може бути конструктивним або деструктивним. Конфлікт є конструктивним, якщо його учасники задоволені результатом конфлікту. Ознаками деструктивного конфлікту є: розширення і ескалація, тобто конфлікт стає незалежним від початкових причин, і в разі усунення причин конфлікт триває. В цілому, продуктивний розвиток конфлікту М. Дойч бачить у спільному зусиллі сторін для вирішення проблеми і порівнює з рішенням творчих завдань¹¹².

Міжособистісні конфлікти є найпоширенішим типом конфліктів. Вони охоплюють практично всі сфери людських відносин. Будь-який конфлікт зрештою зводиться до

---

¹¹² Гришина Н. В. Психологія конфлікту / Н.В. Гришина – СПб.: Питер, 2005. – 464 с.

міжособистісного. Описуючи конфліктну ситуацію у міжособистісних відносинах Н. В. Грішина зазначає, що це ситуація, в якій має місце протиріччя між її учасниками, що проявляється в їх протидії один одному (протистоянні, протиборстві) і супроводжується афективними проявами. Учасники міжособистісного конфлікту переживають його як значущу психологічну проблему, що вимагає вирішення. Таке протистояння викликає активність сторін, спрямовану на подолання виниклого протиріччя і вирішення ситуації в інтересах обох чи однієї із сторін.

Різні автори так визначають міжособистісний конфлікт - ситуації суперечностей, розбіжностей, зіткнень між людьми; відкрите зіткнення людей у процесі їхніх взаємовідносин чи спільної діяльності, що виявляються у вигляді протилежності цілей у якій-небудь конкретній ситуації і є несумісними; вид взаємодії між сторонами у процесі вирішення проблеми у вигляді протидіяння однієї сторони іншій.

Деякі дослідники вважають, що міжособистісні конфлікти виникають між двома особистостями; інші зазначають, що в міжособистісному конфлікті повинні бути присутні не обов'язково тільки два учасники, їх може бути і декілька; але підкреслюють обов'язкову наявність як мінімум, двох сторін.

Спроби систематизувати міжособистісні конфлікти здійснені багатьма дослідниками. Н. В. Грішина виділяє конфлікти цінностей та ресурсні конфлікти (або конфлікти інтересів)¹¹³.

А. М. Гірник класифікує міжособистісні конфлікти за основною причиною на конфлікти інтересів, інформаційні конфлікти, організаційні (структурні) конфлікти, конфлікти спілкування (поведінки і стосунків), конфлікти систем цінностей. Деякі автори наводять класифікацію за формами прояву конфліктів: суперечка, чвари, сварка; за ступенем гостроти протистояння учасників конфлікту: суперництво та ізоляція; за ступенем наростання напруженості: ворожість, сутичка, зіткнення¹¹⁴.

При системному вивченні конфліктів в них виділяють:

- структуру;
- елементи.

---

¹¹³ Грішина Н.В. Психологія міжособистого конфлікту:– СПб, 1995. – 361 с.

¹¹⁴ Гірник А. М. Управління конфліктом в педагогічному процесі// Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика: Матеріали конференції. – К.; Чернівці, 1995. - С. 337-342.

Елементами в міжособистісному конфлікті є суб'єкти конфлікту, їхні особистісні характеристики, цілі та мотиви, прихильники, причина конфлікту.

Структура конфлікту – це взаємозв'язки його елементів.

Конфлікт завжди знаходиться в розвитку, тому його елементи і структура постійно змінюються.

У конфліктній ситуації виявляються суб'єкти та об'єкт конфлікту. До суб'єктів міжособистісного конфлікту відносять тих учасників, які відстоюють свої власні інтереси, прагнуть до досягнення своєї мети. Вони завжди виступають від власної особи. Об'єктом міжособистісного конфлікту вважають те, на що претендують його учасники. Це та мета, до досягнення якої прагне кожен з протиборчих суб'єктів. Предметом конфлікту в такій ситуації служать протиріччя, в яких проявляються протилежні інтереси.

Будь-який міжособистісний конфлікт врешті-решт має своє вирішення. Форми їх вирішення залежать від стилю поведінки суб'єктів у процесі розвитку конфлікту. Цю частину конфлікту називають емоційною стороною і вважають її найбільш важливою.

Дослідники виділяють наступні стилі поведінки в міжособистісному конфлікті:

- протиборство (конкуренція);
- ухилення;
- пристосування;
- компроміс;
- співробітництво;
- асертивність.

Тактика «Протиборство» («суперництво», «конкуренція») - прагнення наполягти на своєму шляхом відкритої боротьби за свої інтереси, зайняття жорсткої позиції непримиренного антагонізму в разі опору. Застосування влади, примусу, тиску, використання залежності партнера. Тенденція сприймати ситуацію як питання перемоги або поразки.

Тактика «Ухилення» («відхід», «уникання») - прагнення не брати на себе відповідальність за прийняття рішення, не бачити розбіжностей, заперечувати конфлікт, вважати його безпечним. Прагнення вийти із ситуації не поступаючись, але і не наполягаючи на своєму, утримуючись від суперечок, дискусій, заперечень опоненту, висловлювання своєї позиції.

Тактика «Пристосування» («поступка») - прагнення зберегти чи налагодити сприятливі відносини, забезпечити інтереси партнера шляхом згладжування розбіжностей. Готовність поступитися, нехтуючи власними інтересами, піти від обговорення спірних питань, погодитися з вимогами, претензіями. Прагнення підтримати партнера, щоб не зачепити його почуттів шляхом підкреслення спільних інтересів, замовчування розбіжностей.

Тактика «Компроміс» - прагнення врегулювати розбіжності, поступаючись у чомусь в обмін на поступки іншої. Пошук середніх рішень, коли ніхто багато не втрачає, але й багато не виграє. Інтереси обох сторін повністю не розкриваються.

Тактика «Співробітництво» - пошук рішень, повністю задовольняють інтереси обох сторін в ході відкритого обговорення. Спільний і відвертий аналіз розбіжностей у ході вироблення рішень. Ініціатива, відповідальність і виконання розподіляються за взаємною згодою. Цей стиль ґрунтується на переканості учасників конфлікту в тому, що розбіжність в поглядах - це неминучий результат того, що у розумних людей є свої уявлення про те, що правильно, а що ні. Той, хто спирається на співпрацю, не старається досягнути своєї мети за рахунок інших, а шукає вирішення проблеми.

Тактика «Асертивність» — здатність людини відстоювати свою точку зору, не порушуючи моральних прав іншої людини. Це здатність оптимально реагувати на критику та вміння рішуче говорити собі та іншим «ні», якщо цього вимагають обставини. Асертивність дозволяє зробити свою поведінку гнучкою та дивергентною.

Аналіз літератури дозволяє виділити як загальні, так і відмінні риси студентства. Студентство в якості окремої вікової та соціально-психологічної категорії виділено в науці у 1960-х роках лєнінградською психологічною школою під керівництвом Б. Г. Ананьєва при дослідженні фізіологічних функцій дорослих людей. Студентський вік, на його думку, є важливим періодом для розвитку основних соціогенних потенцій людини.

Передусім, студентів об'єднує загальний вид діяльності – навчання, спрямоване на отримання спеціальної освіти, наявні в них єдині цілі та мотиви, вік студентів приблизно однаковий, вони мають приблизно однаковий освітній рівень, період існування студентства обмежений у часі (в середньому 5-6 років). Відмінними

рисами данної категорії є: характер праці, що полягає у систематичному засвоєнні та оволодінні новими знаннями, діями та способами навчальної діяльності, а також у самостійному здобуванні знань; належність до великої соціальної групи – молоді – в якості її передової та численної частини. Студентський вік (17-23 роки) охоплює і пізньодитячий, юнацький період, і частину дорослого етапу в розвитку і становленні людини.

Студент (в перекладі з латинської – той, хто навчається, старанно працює, оволодіває знаннями) як особистість, що перебуває на конкретній стадії розвитку, може характеризуватися такими вимірами: психологічним (характер, темперамент, воля, здібності); біологічним (фізичні дані, тип вищої нервової діяльності, безумовні рефлекси, інстинкти) – це чинники детерміновані спадковістю і вродженими задатками; соціальним (місце в соціумі, національність)¹¹⁵.

Студентський вік характеризується найбільш сприятливими умовами для психологічного, біологічного і соціального розвитку. В цей період найвища швидкість пам'яті, реакції, пластичність у формуванні навичок. В особистості на цьому етапі домінують є становлення характеру та інтелекту. Активно розвиваються морально-ціннісні й естетичні почуття.

Швидко освоюються соціальні ролі дорослого: громадянські, професійні, економічні, сімейні. Формуються і закріплюються схильності, інтереси. Визначаються життєві цілі й прагнення. Досягається високий рівень розвитку фізичних та інтелектуальних сил, активно зростають творчі можливості, збагачується емоційно-чуттєвий зміст, розквітає зовнішня привабливість. Все це часто спричинює дещо ейфорійні, ілюзорні уявлення про невичерпність і безмежність такого стану й приводить до нераціонального, безцільного, безплідного розтрощання фізичних і духовних сил. Дослідники вважають, що різноманітні ознаки юнацтва як особливої соціально-психологічної, демографічної групи, якій властиві специфічні цінності, мова і норми поведінки, стиль, дозвілля, рішучість в реалізації задумів, є свідченням властивості тільки йому соціальної, психологічної ситуації розвитку.

---

¹¹⁵Булах І.С. Психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів. Навчально-методичний посібник. /І.С.Булах, Л.В.Долинська. - К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. -114 с.

Утверджуючись у світогляді, самоусвідомлюючись і самовизначаючись, прагнучи індивідуальної неповторності, юнаки і дівчата виявляють значно вищий, ніж у підлітковому віці, рівень навчальної діяльності, комунікативності, починають узгоджувати у своєму баченні майбутнього близьку і віддалену перспективи, нерідко переживаючи при цьому кризу ідентичності, особливий момент розвитку, коли однаково динамічно наростає вразливість і розвивається потенціал особистості, що стає основою конфліктності.

Кризовим моментом студентського віку, на думку К. Юнга, є зіткнення юнака з вимогами реального життя, які не завжди відповідають його власним уявленням. Якщо у нього є ілюзії, що контрастують з дійсністю, то відразу наступають і проблеми. Дещо інші акценти у розгляді кризових точок розвитку молодого людини робить Б. Лівехуд. Оскільки студент вже не тільки включає у свою свідомість доросле життя, але реально у ньому бере участь, для нього особливо гостро постають питання вибору свого унікального шляху. «Хто я? Чого я хочу? Що я можу?» – ось найважливіші питання, які розв'язуються у цьому віці.

Отже, центральним новоутворенням студентського віку є особистісне самовизначення, що постає як потреба студентів зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце у суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості. Становлення самосвідомості студентів зумовлюється внутрішніми суперечностями особистості, які призводять до їх підвищеної конфліктності. Виділимо ці суперечності на основі роботи українського конфліктолога Н. О. Макарчук¹¹⁶(табл. 1.1).

На конфліктність юнака значний вплив здійснює розвиток самосвідомості, який у період студентства активізують наступні фактори:

- новий соціальний статус особистості (відносна самостійність, суспільні престиж і значущість майбутньої професійної діяльності);
- зміна виду діяльності (нею стає спеціальна навчальна і практично-професійна діяльність);
- нові форми діяльності, що передбачають більшу самостійність, свободу вибору;

---

¹¹⁶Макарчук Н.О. Психологічні характеристики внутрішньоособистісних конфліктів в студентському віці та їх динаміка. Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 12. Психологія. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004. — Випуск 1 (25). – С. 295 – 302.

– розширення соціального оточення, сфери контактів, а відповідно, і кола значущих інших;

– досягнення віку юридичної та громадянської зрілості, що передбачає відповідальність за свої вчинки перед суспільством.

Таблиця 1.1

**Внутрішні суперечності як причина конфліктності
особистості в студентському віці**

<i>Потреби юнаків</i>	<i>Обмеження потреби</i>
<i>Потреба у соціальному визнанні</i>	<i>Недостатній соціальний досвід та знання</i>
<i>Потреба у самостійності</i>	<i>Протекційне ставлення дорослих, зокрема батьків, викладачів</i>
<i>Потреба у само осмисленні, самоідентифікації</i>	<i>Недостатня або суперечлива інформація про себе, а також несформоване вміння інтегрувати, переосмислювати цю інформацію</i>
<i>Потреба у розумінні</i>	<i>Відчуття самотності, відчуженості</i>
<i>Потреба у професійному самовизначенні</i>	<i>Недостатні можливості і мотивація у реалізації вибору</i>

Важливою ознакою самосвідомості особистості у юності є самоповага – узагальнене ставлення людини до себе, міра прийняття чи неприйняття себе як особистості, яка виявляється у задоволенні собою, почутті власної гідності, позитивному ставленні до себе, узгодженні свого Я-реального з Я-ідеальним. Саме вона стає часто точкою зіткнення юнаків, які мають настільки розвинену власну самоповагу, що, по-перше, ретельно слідкують за тим, щоб її не порушили, а, по-друге, ревниво оберігають від зазіхань з боку таких саме себелюбивих осіб.

Провідна роль у світогляді студентів належить ідеалам, які нерідко набувають спонукальної сили, стають мотивами їхньої діяльності. У юнака змістова наповненість ідеалів зовсім інша, ніж у підлітка. Якщо ідеалом підлітка є конкретна людина, яка викликала у нього яскраві враження, то у юності людина починає

свідомо формувати власні ідеали. У молодій людини він спирається на загальні принципи, які можуть бути реалізовані в різних ситуаціях і утворюють чітко усвідомлювану моральну позицію. Перехід до узагальненого ідеалу є важливим етапом у розвитку особистості. Але при цьому нерідко виникає явище, так званого юнацького максималізму, коли ідеали, що існують у її свідомості, переносяться на реальне життя. Молода людина вимагає від оточуючих дотримання тих стандартів, що існують в уяві, а їх відсутність або невідповідність ставиться у вину, стає причиною непорозумінь, образ, а значить і конфліктів.

Однією зі значущих сфер активності особистості на етапі юності є міжособистісне спілкування. У цьому віці змінюється його зміст і загальна спрямованість, воно стає вибіркоким, інтимним, виконує функцію головного, соціального полігону самоствердження і самовираження юнаків і дівчат. Процесу спілкування юнаків з ровесниками властиві такі тенденції:

– розширення сфери спілкування. Виявляється воно у збільшенні часу, який студенти витрачають на спілкування (тричотири години в будні, сім-дев'ять годин у вихідні), в суттєвому розширенні його соціального простору (серед найближчих друзів – колишні однокласники, нині студенти різних коледжів та вищих навчальних закладів), географії, в очікуванні спілкування (в активному пошуку його, постійній готовності до комунікативних контактів);

– індивідуалізація (вибірковість) спілкування. Свідченням індивідуалізації стосунків є чітке відмежування їх суті від оточення, високі вибірковість у дружбі та рівень вимог до спілкування в парі.

У розширенні сфери спілкування реалізується потреба пережити нові враження, набувати новий досвід, відчувати себе у новій ролі, а також потреба у його вибірковості, самовиявленні та розумінні з боку інших. Задоволення цих проблем пов'язане з глибокими особистісними переживаннями студентів. Мотивами неформального спілкування у парі і в групі є пошук найсприятливіших психологічних умов для комунікативної взаємодії, очікування співчуття і співпереживання, потреба у ширості та єдності у поглядах, самовираженні. Однак юнацька комунікативність часто буває егоцентричною, оскільки потреба у самовияві, розкритті своїх переживань домінує над інтересом до почуттів і переживань іншого, що зумовлює взаємну напруженість

у стосунках, незадоволеність ними. Все це стає причиною міжособистісних конфліктів в студентському середовищі.

Основною умовою спілкування з викладачами є довіра. Молоді люди щиріші у спілкуванні з ровесниками, оскільки переконані, що ті розуміють їх краще, ніж дорослі. Відсутність довіри у вирішенні проблем особистісного та професійного самовизначення є однією з причин тривоги, яку юнаки відчують у спілкуванні з батьками і тими дорослими, від яких вони залежать, що також призводить до конфліктів. Найпоширеніша причина конфліктів між студентами і викладачами – неадекватність оцінки знань студентів.

Для викладача вищої школи важливо добре знати психологічні особливості навчання і виховання студента, особливості розвитку і типологію його особистості. Типи студентської молоді можна також аналізувати за різними чинниками: у зв'язку з обраною професією, залежно від форми навчання – контрактної чи бюджетної, за ставленням до навчання тощо.

Отже, в середовищі студентів постійно йде процес самоствердження в групі. В цей час на мотивацію їх поведінки великий вплив роблять темперамент, риси характеру і рівень вихованості. Дослідники указують, що студентів характеризує загострене почуття власної гідності, максималізм, категоричність і однозначність етичних критеріїв, оцінки фактів, подій, своєї поведінки. Властиві цьому періоду раціоналізм і небажання приймати все на віру створюють недовіру до старших, у тому числі і до викладачів вузів. До старших курсів міжособистісні взаємодії студентів набувають більш усвідомленого характеру, відбувається формування мікрогруп за принципом міжособистісної сумісності, в яких міжособистісні конфлікти стають рідкісним явищем. Конфлікти вирішуються самими студентами, але можуть закінчуватися розривом відносин.

Розглядаючи міжособистісні конфлікти, слід визнати, що вони відбуваються в процесі спілкування. Причини таких міжособистісних зіткнень є достатньо багатоманітними. Дослідники розділяють їх на дві великих групи:

- 1) соціально-психологічні;
- 2) особистісні, тобто власне психологічні.

До перших відносяться: втрати і спотворення інформації в процесі міжособистісної комунікації, незбалансована ролева взаємодія двох людей, відмінності в способах оцінки діяльності і

особистості іншої людини, напружені відносини, прагнення до влади, психологічна несумісність.

До других слід віднести причини, пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями учасників конфлікту: оцінка поведінки іншого з точки зору неприпустимо низького рівня його соціально-психологічної компетентності (коли, наприклад, людина не уявляє собі, що є багато виходів з конфліктної ситуації), недостатня психологічна стійкість, погано розвинена здібність до емпатії, завищений або занижений рівень домагань, холеричний тип темпераменту, надмірна вираженість окремих рис характеру, психологічна несумісність людей, між якими виник конфлікт.

Деякі психологи пропонують іншу класифікацію причин конфліктів. Вони розрізняють об'єктивні і суб'єктивні фактори міжособистісних конфліктів. Як і в першому випадку, тут говориться про несумісні, або протилежні (такі, що взаємно-виключають один одного) інтереси, потреби, цілі, цінності, установки, сприйняття, оцінки, думки, способи поведінки.

Об'єктивні чинники створюють потенційну можливість для виникнення конфлікту. Наприклад, вакантна посада старости студентської групи може стати причиною конфлікту між двома студентами, якщо обидва претендують на цю посаду. Умовно об'єктивними також можна вважати суспільні (безособистісні) відносини, що склалися на момент початку конфлікту, між потенційними учасниками конфлікту, наприклад, їх статусно-ролеві позиції.

Суб'єктивні чинники в міжособистісному конфлікті складаються на основі індивідуальних (соціально-психологічних, фізіологічних, світоглядних і ін.) особливостей осіб. Ці чинники найбільшою мірою визначають динаміку розвитку і вирішення міжособистісного конфлікту і його результату.

В залежності від причин ми будемо описувати міжособистісні конфлікти відповідно до мотиваційної, когнітивної та діяльнісної сфер особистості.

Мотиваційні конфлікти – це конфлікти інтересів, тобто ситуації, що зачіпають цілі, плани, прагнення, мотиви учасників, які виявляються несумісними або суперечать один одному.

Когнітивні конфлікти – це ціннісні конфлікти, тобто ситуації, в яких розбіжності між учасниками пов'язані з суперечливими або несумісними уявленнями, які мають особливе значення. Система

цінностей відображає те, що є для людини найбільш значимим, сенсороутворювальним в різних сферах її життя. У систему основних цінностей входять світоглядні, релігійні, моральні й інші значущі уявлення. Відмінності в цінностях не обов'язково ведуть до конфліктів. Але якщо ці відмінності впливають на взаємодії або люди починають зазіхати на цінності один одного, то це веде до зіткнень.

Рольові конфлікти – це конфлікти, пов'язані з діяльнісною сферою. Вони виникають через порушення норм і правил, які є невід'ємною частиною будь-якої взаємодії, її регуляторами, без яких вона виявляється неможливою. Норми можуть бути самі по собі зрозумілими (норми етикету) або бути результатом особливих домовленостей (правила внутрішнього розпорядку). Причини порушень можуть бути різного характеру. Мимовільні порушення пов'язані з необізнаністю, свідомі – з бажанням перегляду правил.

При аналізі міжособистісного конфлікту корисно виділити причинні фактори, які дозволять більш повно визначити зону розбіжностей і намітити шляхи вирішення. Існує п'ять груп таких факторів (рис. 1.1).

Причини міжособистісних конфліктів				
Інформаційні фактори	Поведінкові фактори	Фактори відносин	Ціннісні фактори	Структурні фактори
пов'язані з неприйнятною інформацією для однієї із сторін (неповна, несочасна, непередчасна, недостовірна інформація тощо)	недоречність, грубість, егоїстичність, непередбачуваність і інші характеристики поведінки, що відторгаються однієї зі сторін	внесок сторін у відносини, баланс сил у відносинах; важливість відносин для кожної зі сторін; сумісність сторін у плані цінностей, поведінки, особистих чи професійних цілей тощо	особисті системи вірувань і поведінки (забобони, уподобання, пріоритети); групові (у тому числі професійні) традиції, цінності, потреби і норми; релігійні, культурні, регіональні та політичні цінності тощо.	стабільні обставини, існуючі об'єктивно, незалежно від нашого бажання, які важко або навіть неможливо змінити (закон, вік, фіксовані дати, підзвітність)

Міжособистісні конфлікти виникають як між людьми, що вперше зустрілися, так і між тими, хто постійно спілкується. І в тому, і в іншому випадку важливу роль у взаємостосунках виконує особисте сприйняття партнера або опонента. Адекватному сприйняттю людини іншою людиною нерідко заважають стереотипи, що вже склалися. Наприклад, у людини склалося

упереджене уявлення про іншу людину. У відповідь на це, у свою чергу, в неї теж може сформуватися негативний образ. У спілкуванні цих осіб взаємодітимуть не реальні люди, а стереотипи – спрощені образи певних соціальних типів. Стереотипи складаються в умовах дефіциту інформації. Перешкодою на шляху до знаходження згоди між індивідами може стати негативна установка, що формується під впливом чуток, чужих думок.

У конфліктних ситуаціях стереотипи і негативні установки заглиблюють розкол між опонентами і ускладнюють врегулювання і вирішення міжособистісного конфлікту. Нерідко причиною такого конфлікту стає непорозуміння (неправильне розуміння однієї людини іншою). Це відбувається через різні уявлення про предмет, факт, явище і т.д. Уявлення у людей бувають різні, деколи діаметрально протилежні, і цей факт треба приймати як цілком природне явище.

Взаємодіючи з людьми, людина захищає, передусім, свої особисті інтереси, і це цілком нормально. Конфлікти, що при цьому виникають, є реакцією на перешкоду до досягнення мети. І від того наскільки значущим для конкретного індивіда представляється предмет конфлікту, багато в чому залежатиме і його конфліктна установка – схильність і готовність діяти в передбачуваному конфлікті певному режимі. Він включає цілі, очікування і емоційну орієнтацію сторін.

У міжособистісній взаємодії важливу роль виконують індивідуальні якості опонентів, їх особиста самооцінка, саморефлексія, індивідуальний поріг толерантності, агресивність (пасивність), тип поведінки і ін. Існують поняття міжособистісної сумісності і міжособистісної несумісності. Сумісність припускає взаємне прийняття партнерів по спілкуванню і спільній діяльності. Несумісність – взаємне неприйняття (антипатія) партнерів, засноване на неспівпаданні соціальних установок, інтересів, характерів, темпераментів і ін. Міжособистісна несумісність може стати причиною емоційного конфлікту, який є найскладнішою і важко дозволяється формою міжособистісного протиборства.¹¹⁷

---

¹¹⁷ Волянська О.В. Підліткова агресія: огляд теоретико-методологічних підходів до аналізу // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: 36. наук. праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2000. – С. 274-277.

У розвитку міжособистісного конфлікту необхідно враховувати також вплив соціально-психологічного середовища. Індивіди стикаються в міжособистісних конфліктах, захищаючи не тільки свої особисті інтереси. Вони можуть також представляти інтереси окремих груп, інститутів, організацій, трудових колективів і суспільство в цілому. У таких конфліктах напруження боротьби і можливості знаходження компромісів багато в чому визначаються конфліктними установками тих соціальних груп, представниками яких є опоненти.

Всі міжособистісні конфлікти, що виникають через зіткнення цілей і інтересів, можна умовно розділити на *три основні види*:

Перший – припускає принципове зіткнення, в якому реалізація цілей і інтересів одного опонента може бути досягнута тільки за рахунок утиску інтересів іншого.

Другий – зачіпає лише форму відносин між людьми, але при цьому не утискає їх духовних, моральних і матеріальних потреб і інтересів.

Третій – представляє уявні суперечності, які можуть бути спровоковані або помилковою (спотвореною) інформацією, або невірною інтерпретацією подій і фактів.

Специфічними особливостями міжособистісних конфліктів є наступні:

1. Протиборство людей здійснюється за принципом «тут і зараз», безпосередньо, обличчям до обличчя, на основі особистісних мотивів;

2. У міжособистісних конфліктах виявляється весь спектр відомих причин: загальних і особистісних, об'єктивних і суб'єктивних і т.д.;

3. У таких конфліктах суб'єкти взаємодії перевіряють свій характер, волю, здібності, інтелект і інші індивідуально психічні особливості;

4. Конфлікти відрізняються високою емоційністю і охопленням практично всіх сторін відносин між конфліктуючими суб'єктами;

5. Зачіпаються інтереси не тільки конфліктуючих, але і тих, хто безпосередньо пов'язаний з цими суб'єктами міжособистісними відносинами.

Єдина природа конфліктів різного рівня припускає наявність загальних атрибутивних ознак явища, що дають можливість дати його якісну специфіку. Аналіз наявних визначень, описів при всій

відмінності підходів дозволяє виділити, як інваріантні, наступні ознаки конфлікту:

1. Наявність суперечності (часто указується на несумісність) в цілях, інтересах, мотивах тощо.

2. Репрезентація даної суперечності в свідомості або усвідомлення наявності суперечності, несумісність цілей, інтересів.

3. Активність (у вигляді відповідних дій, «боротьби»), направлена на подолання цієї суперечності. Наприклад, суперечності пошуку, коли стикається новаторство з консерватизмом; суперечності групових інтересів, коли відстоюються тільки групові інтереси при ігноруванні загальних інтересів.

4. Суперечності, пов'язані з особистими, егоїстичними сполуками, коли користь, кар'єризм пригнічують всі інші мотиви; суперечності очікувань, що не відбудуться; суперечності політичні (антисоціальні вчинки).

Суперечності приводять до конфліктів тільки тоді, коли вони зачіпають соціальний статус особи, матеріальні або духовні цінності людей, їх престиж, моральну, етичну гідність особистості. Такі суперечності не тільки викликають негативну оцінку, але і супроводжуються різними емоційними афектами, такими як образа, гнів, презирство, обурення, страх. Емоції нерідко штовхають людину на боротьбу, і в цьому випадку замість суперечності виникає протиборство.

Таким чином, міжособистісний конфлікт – це усвідомлювана суперечність, яка характеризується протиборством конфлікуючих сторін. Конфлікти виникають на ґрунті протилежності інтересів, соціальних установок і спрямованості особистості, залучених в конфлікт людей. При дослідженні конфліктів у міжособистісному спілкуванні студентів важливо виявити не тільки об'єктивні чинники виникнення конфлікту, котрі, як правило, можна відносно легко розпізнати шляхом спостереження або анкетування, а й суб'єктивні – дослідження яких можливо тільки за допомогою особистісних опитувальників, проективних методик.

Профілактика є одним з важливих способів керування конфліктами. Сьогодні немає чіткого розмежування понять «профілактика конфліктів» та «попередження конфліктів» і ці поняття доволі часто вживають як синоніми. Однак «профілактика

конфліктів» - це ширше поняття, а «попередження конфліктів» є видом профілактики.

Профілактика конфліктів - це така організація життєдіяльності суб'єктів соціальної взаємодії, яка спрямована на недопущення конфлікту або на мінімізацію ймовірності його виникнення.

Профілактика конфліктів є не менш важливою, ніж уміння конструктивно їх вирішувати. За умови ефективної профілактики можна уникнути навіть найменших негативних наслідків, які можуть виникнути внаслідок конфлікту, який був вирішений конструктивно.

Попередженням конфліктів можуть займатися як суб'єкти соціальної взаємодії, так і спеціально підготовлені фахівці. За А. Анцуповим та А. Шипіловим виділяють чотири напрями, за якими потрібно проводити роботу з попередження конфліктів:

1) створення об'єктивних умов, які перешкоджають виникненню та деструктивному розвитку передконфліктних ситуацій;

2) оптимізація організаційно-управлінських умов створення та функціонування організацій;

3) усунення соціально-психологічних чинників виникнення конфліктів;

4) блокування особистісних чинників виникнення конфліктів. Здебільшого профілактику конфліктів треба здійснювати одночасно за всіма зазначеними напрямами.¹¹⁸

А. Анцупов та А. Шипілов зазначають, що соціальна взаємодія має несуперечливий характер тоді, коли вона є збалансованою. Вони виділили п'ять балансів, при порушенні яких може виникнути конфлікт.

1. Баланс ролей. У соціальній взаємодії її учасники можуть грати щодо один одного ролі старшого, рівного або молодшого за своїм соціальним статусом. Якщо партнери по спілкуванню приймають свої ролі, рольового конфлікту не виникає. Найвищий конфліктний потенціал має роль старшого, хоча вона часто для людини є психологічно найбільш комфортною. Найсприятливішою у плані попередження конфліктів є взаємодія з оточенням на рівних.

2. Баланс взаємозалежності у рішеннях та діях. Всі люди прагнуть свободи та незалежності. Однак наша свобода не має обмежувати свободи тих, хто поряд. Якщо одна людина відчуває

---

¹¹⁸ Анцупов А.Я. Конфліктологія А.Я.Анцупов, А.И. Шипілов – М. : ЮНИТИ, 1999. – 551с.

надмірну залежність від іншої, це може викликати у неї дискомфорт, спровокувати конфліктну поведінку.

3. Баланс взаємних послуг. Упродовж життя кожна людина надає допомогу іншим людям і отримує допомогу від інших людей. Однак, якими б альтруїстичними почуттями не керувалась би людина, свідомо чи несвідомо вона фіксує послуги, які надала сама чи отримала від інших.

4. Баланс збитків. Людям властиве почуття помсти: якщо ми маємо збитки внаслідок дій інших людей, ми прагнемо також заподіяти певну шкоду тому, з чиєї вини ми постраждали. Завдання збитків може зруйнувати взаємини і стати підґрунтям для виникнення конфлікту.

5. Баланс самооцінки та зовнішньої оцінки. У процесі соціальної взаємодії відбувається постійне оцінювання людьми один одного. Найбільш інтенсивно процес взаємооцінювання відбувається у діадах «керівник – підлеглий», «вчитель – учень».

6. Дж. Г. Скотт виділяє баланс відповідальності. На її думку, потенційно конфліктною є ситуація, у якій одна із сторін бере на себе занадто велику або занадто малу відповідальність. У першому випадку індивід, який взяв на себе занадто велику відповідальність, може відчувати перевантаження, втому через необхідність виконувати додаткову роботу та відсутність підтримки. Якщо ж відповідальність занадто мала, може відчувати зменшення своєї значущості, залежність від інших та втрату індивідуальності. В обох випадках можуть виникнути почуття образи та роздратованості, які лежать у основі конфлікту.

Отже, однією з умов профілактики конфліктів є справедливий розподіл відповідальності. Для того, щоб запобігти конфліктним ситуаціям, варто в першу чергу починати з себе, з виховання своєї особистості. Позбуття, нівелювання конфліктоутворюючих якостей – високої емоційності, імпульсивності, егоїзму, неухважності, упередженого ставлення до оточуючих, схильності до підпорядкування собі інших, до агресивної поведінки тощо є запорукою створення доброзичливої атмосфери дружньої прихильності в групі.

Важливого значення у роботі із студентською молоддю в цей період, набуває продумана, цілеспрямована робота щодо профілактики і попередження розвитку конфліктів, які можуть проявлятися і значною мірою знижувати реальний рівень знань

студентів, а також призводять до виникнення у окремих осіб негативних психічних станів, змін психічної діяльності, загального нездужання та перевтомлення.

Технологія попередження конфліктів – це сукупність знань про способи, засоби, прийоми впливу на передконфліктну ситуацію, а також послідовність дій опонентів і третіх осіб, у результаті яких вирішується суперечність.

Попередження конфлікту може бути:

– частковим – нівелювання дії однієї з причин окремого конфлікту;

– повним – нейтралізація усіх чинників, які лежать в основі конфлікту.

Такі автори як А. Г. Большаков та М. Ю. Несмелова виділяють два рівні діяльності, що спрямована на попередження конфліктів:

– загальносоціальний;

– психологічний.

Попередження конфліктів на першому рівні передбачає виявлення та усунення суттєвих економічних, соціальних, політичних чинників, які дезорганізують соціальне життя. З метою попередження негативних соціальних явищ потрібно послідовно проводити економічну, соціальну та культурну політику в інтересах усіх верств населення, зміцнювати законність та правопорядок, підвищувати культурний рівень суспільства.

Психологічний рівень попередження конфліктів передбачає вплив на суб'єктивні чинники і здійснюється за допомогою психотерапії, психологічного консультивання та соціально-психологічного тренінгу.

А. Анцупов та А. Шипілов пропонують впливати на проблемну ситуацію таким чином:

– впливати на власну поведінку;

– впливати на психіку та поведінку опонента.

Перший із зазначених напрямів реалізується шляхом застосування таких способів та прийомів:

1) вміння визначити, що спілкування стало передконфліктним, та «повернутися» з передконфліктної ситуації до нормальної взаємодії, а не піти на конфлікт.

Ознаки загострення суперечки: міміка, почервоніння обличчя, жести, зміст, темп та тембр мовлення.

2) уміння розуміти партнера по взаємодії і не йти на конфлікт, не маючи впевненості в тому, що партнер правильно розуміє ваші мотиви;

3) терпимість до інших думок: потрібно поєднувати твердість щодо проблеми та м'якість щодо людей;

4) турбота людини про зниження своєї відносно стійкої тривожності та агресивності; знижувати власну тривожність та агресивність можна за допомогою аутогенного тренування, фізичних вправ, організації повноцінного відпочинку, підтримання сприятливого соціально-психологічного клімату в сім'ї, на роботі і т. ін.;

5) керувати своїм актуальним психологічним станом, уникати передконфліктних ситуацій при перевтомі або надмірному збудженні: на конфліктність людини може впливати успішність виконання діяльності, спілкування з колегами, фізіологічний стан організму, погода і т. ін.;

6) у спілкуванні з оточенням треба бути внутрішньо готовим до розв'язання виниклих проблем шляхом співпраці, компромісу, уникання або поступок: соціальні суперечності не обов'язково вирішувати шляхом конфліктів;

7) під час спілкування з партнером потрібно хоча б зрідка усміхатися;

8) не треба очікувати від інших занадто багато; негативні емоції часто виникають внаслідок помітного та значущого незбігу реального розвитку подій з очікуваним;

9) спілкуватися з людьми, виявляючи щиру зацікавленість у партнерові по спілкуванню, прагнути зрозуміти його точку зору та проблеми;

10) конфліктостійкість - здатність людини зберігати конструктивні способи взаємодії з оточенням всупереч впливу конфлікто-генних чинників;

11) не забувати про почуття гумору.

Впливу на поведінку опонента реалізується шляхом застосування таких способів та прийомів:

1) не вимагати від інших неможливого, враховувати той факт, що їхні здібності до виконання різних видів діяльності різняться;

2) не прагнути швидко, радикально, шляхом прямого впливу перевиховати людину. Доцільно, зробивши людині щирий та заслужений комплімент, м'яко вказати їй на недолік, підкресливши,

що з таким недоліком можна жити, але без нього вона стала б ще кращою. Тобто сформувати у партнера прагнення самому виправити недолік, який заважає йому, а не вам;

3) у процесі спілкування важливо оцінювати актуальний психологічний стан партнера та уникати обговорення гострих проблем за умови високої імовірності агресивної реакції з боку партнера;

4) адекватній оцінці актуального психологічного стану партнера по спілкуванню сприяє знання законів невербальної передачі інформації за допомогою міміки, жестів, пози, рухів;

5) ефективний спосіб попередження конфліктів - своєчасна інформація оточення про порушення ваших інтересів;

6) стосовно захисту власних інтересів можна займати достатньо тверду позицію і відстоювати їх наполегливо, а стосовно опонента, його особистості доцільно зайняти по можливості м'яку позицію;

7) у процесі обговорення проблеми важливо не перебивати опонента, дати йому змогу висловитися;

8) бажано завчасно інформувати інших людей про ваші рішення, які зачіпають їхні інтереси;

9) з метою попередження конфліктів важливо не розширювати сфери протидії з опонентом, не збільшувати кількості обговорюваних проблем, не критикувати особистісних якостей партнера по спілкуванню. Якщо потрібно вирішити кілька проблем, доцільно починати з найпростішої і поступово переходити до складніших;

10) не заганяти опонента у «глухий кут»: якщо людина поставлена у безвихідне становище, принижена та зневажена, вона легко йде на гострі конфлікти, щоб зберегти свою честь та гідність;

11) встановити неформальний особистісний контакт з партнером по взаємодії;

12) під час спілкування бажано уникати крайніх, жорстких, категоричних за формою оцінок будь-яких аспектів обговорюваних проблем, а особливо позиції та особистості партнера.

Часто конфлікти виникають через критику. Для того, щоб вона була неконфліктогенною та конструктивною, потрібно знати правила критики та вміти без образ сприймати критику на свою адресу.

Слід зазначити, що з метою профілактики та більш конструктивного розв'язання конфліктів доцільним є проведення

просвітницької роботи, спрямованої на поширення, популяризацію конфліктологічних знань, формування конфліктологічної та конфліктної компетентності, а також на підвищення загальної комунікативної культури.

Профілактики конфліктів у вищому навчальному закладі в період екзаменаційної сесії.¹¹⁹

Відомо, що в період екзаменаційної сесії можливе виникнення і міжособистісного конфлікту. Наприклад, між студентами, або викладачем і студентом та інші, що є вкрай небажаним, особливо в цей період. Під міжособистісним розуміється конфлікт який розвивається і проявляється як безпосередній чи опосередкований, продуктивний чи непродуктивний. Продуктивний (конструктивний) коли опонент чи суб'єкти взаємодії не виходять за рамки ділових аргументів і стосунків. Непродуктивний - коли опоненти чи суб'єкти взаємодії в конфліктній ситуації вдаються до методів розв'язання її, принижуючи гідність іншого опонента чи партнера, загострюють конфліктну ситуацію.

Причини виникнення міжособистісних конфліктів досить різнопланові. Це можуть бути помилки викладачів при оцінюванні студента під час екзамену, неосвідомлена нетактовність викладача до студента який прагне обґрунтувати відповідь, використання екзамену для виявлення відносин між студентами, або викладачем і студентом. Спричинити міжособистісний конфлікт можливо внаслідок бажання студента відстояти свою гідність використовуючи іноді індивідуальний або груповий протест проти рішення викладача. При цьому вчинки студентів проявляються яскравіше і супроводжуються досить глибокими переживаннями. Боязнь бути незрозумілим батьками, страх невдачі при намаганні проявити себе – створюють об'єктивні причини для конфлікту. Потрібно враховувати й те, що студентська група являє собою дуже складне і динамічне утворення у якому постійно трапляються якісь зміни. Загальновідомим є те, що вступаючи у взаємодію, студенти відрізняються один від одного рівнем своєї базової освіти, життєвим досвідом, особистими рисами характеру, темпераментом та іншими особливостями. Звичайно ці різниці неодмінно призводять до розбіжностей в інтересах, настроях, потребах

---

¹¹⁹ Долинська Л.В. Психологія конфлікту. Навч. посібник. / Л.В.Долинська, Л.П.Матяш-Заяц – К.: Каравела, 2011. – 304 с.

окремих студентів, що породжує нерідко міжособистісні конфлікти. Тому перед педколективом навчального закладу, факультету, або окремої кафедри постає питання, щодо попередження та профілактики конфлікту ще до початку сесії.

Таким чином, попередження міжособистісних конфліктів є одним з найважливіших завдань колективу. Попередити конфлікт набагато легше, ніж конструктивно вирішити його.

Попередження конфліктів, їх профілактика досягається також в результаті управління конфліктами у навчальному закладі. До яких можливо віднести: здійснення «вищими» управлінськими органами спеціальних мір по відношенню до професорсько-викладацького складу та студентів вузу, які б своєчасно знімали наявні проблеми що провокують конфлікт; вирішення кафедрами конфліктних ситуацій ще до початку сесії, для чого мати інформацію про реальний стан навчання студента з попередньою його оцінкою та відношенням до навчання; врахування потреб студента і його відношення до навчання протягом семестру; введення спеціальної систем заохочень (звільнення від екзамену) для студентів, які показали високі результати, ініціативу у розробці рефератів, курсових робіт, доповідей та ін.; здійснення відповідного професійно-психологічного відбору студентів до вибраної спеціальності, що дасть змогу ще під час вступу до вузу виявити індивідуально-психологічні особливості майбутнього студента; психологічна підготовка викладача до роботи у відповідному вузі з врахуванням контингенту студентів, відповідного курсу, фаху; мистецтво виладка, щодо своєчасного попередження конфлікту, вміння його розв'язати в разі виявлення. Педагог повинен вміти точно розрахувати міру впливу, час його найліпшого ефекту і підбирати конкретний засіб, який потрібен саме цьому студенту.

Профілактика міжособистісних конфліктів серед студентів повинна вестися одночасно по всіх напрямках: створення об'єктивних умов, що перешкоджають виникненню і деструктивному розвитку передконфліктних ситуацій; оптимізація організаційно-управлінських умов роботи студентів університету; блокування особистісних причин виникнення конфліктів; усунення соціально-психологічних причин виникнення міжособистісних конфліктів серед юнаків та дівчат, проведення просвітницької роботи.

Отже, виходячи з аналізу літератури за проблемою, свідчить про наявність розроблених підходів щодо взаємовідносин в навчальному закладі щодо своєчасного попередження конфліктів в період екзаменаційної сесії. Серед них:

- потрібно завжди пам'ятати, що кожний студент перш за все – особистість та індивідуальність;
- поважайте прагнення студентів до особистої точки зору;
- намагатись зрозуміти причину негативної (конфліктної) поведінки студента;
- намагатись використовувати вербальні та невербальні засоби комунікації;
- слідувати за інтонацією свого голосу, його тембром, мімікою, жестами, поглядом очей студента;
- не дозволяти собі недобррозичливості, грубості, неухважності в ході спілкування на екзамені.

Таким чином, реалізація підходів і процедур попередження і подолання внутрішньоособистісних та міжособистісних конфліктів у вищому навчальному закладі в період екзаменаційної сесії буде сприяти гармонізації взаємостосунків у студентській групі, а також відповідному рівню психічного здоров'я студентів і викладачів, що в кінцевому плані впливатиме на стан навчально-виховного процесу і задоволення студентів відповідною заслуженою оцінкою за предмет за яким складаються екзамени.

Використання запропонованих засобів протягом навчального семестру, а також під час сесії дозволить як студенту так і викладачу уникнути багатьох негараздів, які можливі внаслідок внутрішньоособистісного так і міжособистісного конфлікту.

Запобігання конфлікту сприяє все, що забезпечує збереження нормальних міжособистісних стосунків, зміцнює взаємну повагу й довіру. Будьте готові до їх попередження.

2.4. Шляхи підвищення рівня правосвідомості студентів Національного авіаційного університету

В наш час до кваліфікованого педагога висуваються підвищені вимоги, які полягають у тому, що він повинен не тільки знати зміст предмету, який він викладає, та вміти ефективно викладати його в

навчально-виховному процесі, але передусім він повинен мати високий рівень загальнокультурної підготовки, рівень правової свідомості й правової культури. Про це говорять у своїх працях сучасні педагоги (М. Городиський, В. Євдокимов, М. Євтух, Ю. Заїка, С. Золотухіна, І. Зязюн, В. Лозова, М. Подберезський, І. Прокопенко, І. Романова, А. Стаканков, М. Фіцула та інші).

У результаті теоретичного аналізу різноманітних підходів до освітнього процесу та навчальної діяльності суб'єктів навчання ми виявили, що сукупність психолого-педагогічних підходів до підвищення якості правосвідомості студентів становила: зміну змісту правової освіти (загальноправової підготовки) студентів НАУ; виявлення та врахування особливостей «студентського» віку особистості; реалізацію принципу аксіологічності в правовій освіті правосвідомості студентів; реалізацію в навчально-виховному процесі загальноправової підготовки принципів особистісно орієнтованої освіти; застосування особистісно-діяльнісного підходу до загальноправового навчання в педагогічному університеті та пошукового, інноваційно-рефлексивного підходів до навчальної діяльності студентів у процесі їхньої загальноправової підготовки; розвиток творчого мислення студентів НАУ.

Можна зазначити, що «сучасна освіта являє собою складний та багатогранний соціокультурний феномен, питома вага якого в житті суспільства постійно зростає, все сильніше впливаючи на його різні боки». Освіта як «спосіб становлення людини в культурі» є умовою існування і культури, й людини. Аксіологічна адекватність педагогічної освіти викликові часу передбачає наявність у ній самій орієнтирів для пошуку її учасниками свого «призначення».

Сутністю правової освіти як навчально-виховного процесу в НАУ є спрямованість на оволодіння правовими знаннями, вміннями й навичками, на формування правосвідомості особистості студента (аксіологічних уявлень про право), підвищення рівня його правової культури, розвиток правових якостей та виховання законслухняного громадянина з активною громадянською позицією.

Варто відзначити, що в літературі з проблем правової освіти, правового навчання й виховання, автори більшості праць розглядають правову освіту як елемент загальної системи правового виховання особистості, яке спільно зі здійсненням правової

самоосвіти відіграє важливу роль у розвиткові правосвідомості студентів.

Інтегруючи дефініції «освіти» педагогів і психологів, вважаємо, що правову освіту правосвідомості студентів можна подати як: по-перше, цілеспрямований процес правового виховання й навчання в інтересах особистості, суспільства й держави, який супроводжується констатацією досягнення тим, хто навчається, установлених державою освітніх рівнів; по-друге, результат процесу навчання, який відображається в системі правових знань, умінь та навичок, ставленні до правових явищ та діяльності в правовій сфері суспільства, що формується в студентів НАУ; по-третє, як процес передачі правових знань та досвіду здійснення способів правової діяльності, а також досвіду творчої діяльності в правовій галузі, емоційно-ціннісного сприйняття правової дійсності та норм правових відносин.

Правосвідомість і правова культура населення є соціальною гарантією дії верховенства правового закону в суспільстві, єдиним чинником, здатним утворювати державу і правопорядок, приводячи в дію Конституцію України і законодавство. Тому правосвідомість і правова культура українських громадян потребують постійного раціонального формування, вдосконалення, позитивного соціального розвитку.

Ефективність виконання цих вимог багато в чому залежить від якості правової освіти, яку надає студентів НАУ, одним з найбільш дієвих засобів підвищення рівня якої в навчально-виховному процесі сьогодні є виявлення й комплексне застосування певних психолого-педагогічних підходів.

У сучасній науковій літературі аналізуються різноманітні шляхи формування правосвідомості і правової культури українських громадян. Серед них, зокрема: демократизація всіх сфер соціального життя; вдосконалення правотворчого і правозастосовчого процесів; зміцнення законності і правопорядку; розвиток правовідносин; зростання ефективності діяльності всієї системи правосуддя; адаптація законодавства України до міжнародних норм і стандартів прав людини; гармонізація законодавства України із нормативними актами Європейського Союзу. Разом з тим важливе значення для формування правосвідомості і правової культури мають такі напрями реалізації даного процесу як здійснення правового виховання і правового

навчання українських громадян, а також підвищення ефективності їх правової інформованості¹²⁰.

У теперішній час науковці приділяють значну увагу аналізу проблем правового виховання і правового навчання, а також питанням правового інформування громадян (О. В. Волошенко, В. П. Гойман, В. В. Головченко, І. П. Голосніченко, О. Г. Данильян, М. І. Козюбра, М. В. Костицький, В. С. Медведєв, Є. В. Назаренко, В. В. Оксамитний, М. І. Панов, В. Ф. Погорілко, П. М. Рабінович, О. В. Скрипник, В. Я. Тацій, Ю. М. Годика, В. А. Туманов, О. І. Ющик та ін.). Віддаючи належне проведеним науковим дослідженням, слід зазначити, що подальші розробки потребують питання змістовного наповнення системи правового виховання і правового навчання, визначення пріоритетних методів і засобів правовиховного впливу на різні прошарки населення, здійснення правового інформування громадян в умовах розбудови правової держави.

Як відомо, формування правової свідомості і правової культури не відбувається стихійно. Важлива роль в його здійсненні належить правовому вихованню.

Поняття «правове виховання» з'явилося в ХХ ст., але право завжди вважалось елементом виховання громадянина. Ще давньогрецький філософ Сократ висунув думку: людина вчиняє погано тому, що не знає, як саме вона має вчиняти. «Оскільки моральне зло йде від незнання, значить, знання - джерело моральної досконалості»¹²¹.

Тоді ж, в античних Греції та Римі склалася система правового виховання, яка може бути прикладом навіть для багатьох сучасних держав. «У грецьких містах-державах у громадян вже з дитячих років виховувалася повага і навіть пошана як до законів, так і до встановлених у них полісних порядків. У Афінах право асоціювалося з розумом і справедливістю. Ще в більшому ступені культ права і пошана до закону склалися в римському суспільстві. Слідування республіканським законам було для римлян не лише юридичним обов'язком, але й справою честі»¹²².

---

¹²⁰ Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. - Х. : Право, 2009. - 352 с.

¹²¹ Введение в философию: учебник для вузов. В 2 ч. - Ч. 1 / под общ. ред. И. Л. Фролова. - М.: Наука, 2001. - С. 107.

¹²² История государства и права зарубежных стран. В 2 ч. - Ч. 1 / под ред. О. А. Жиркова, Н. А. Крашенинниковой. - М. : Норма, 2003. - С. 136.

Ідеї громадянського виховання, що розглядаються в тісному зв'язку з правом повинності, отримали розповсюдження в епоху Відродження, особливо у Флорентинській республіці (XV ст.), у поглядах представників школи «громадянського гуманізму» (П. Верджеріо, Л. Бруні та ін.). Виховання громадянського обов'язку пов'язувалось з підкоренням закону, праву. Ці традиції були розвинуті в працях мислителів епохи Просвітництва. З кінця XVIII ст. в школах почали вводитися навчальні курси законодавства, а з кінця XIX ст. - громадянства.

Історія свідчить про те, що правове виховання є складовим елементом ідеологічної функції будь-якої держави. По мірі розвитку і вдосконалення державності знаходяться більш дійові способи і форми здійснення цієї функції, все більш відокремлюється і спеціалізується правове виховання як самостійний вид діяльності держави, її органів і її співробітників, а також органів місцевого самоуправління і суспільних організацій і установ. Змінюються зміст і тактика, форми і способи впливу на правову свідомість мас і окремих громадян, але в значній мірі стабільною (передусім в розвинених державах) є її сутність у вигляді уявлень про право і його сенс, цінності і функції¹²³.

На наш погляд, поняття «правове виховання» припускає свій дво-аспектний розмір: у широкому і вузькому розумінні. Правове виховання у широкому розумінні представляє собою процес формування правосвідомості і правової культури членів суспільства, включаючи вплив соціально-економічного укладу життя, політичного режиму, ідеологічної діяльності, системи законодавства і юридичної практики, моральної атмосфери, традицій суспільства, а також загальної і спеціальної освіти.

Правове виховання у вузькому сенсі - це один з видів соціальної діяльності, що виражається в організованій співпраці державних органів і громадських організацій, спрямованої на формування правової свідомості і правової культури, на виховання законслухняних громадян.

Правове виховання спрямоване на перетворення правових ідей і вимог в особисті переконання громадян і норму їх поведінки,

---

¹²³ Голосніченко В. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави / В. Голосніченко // Право України. - 2005. - № 4. - С. 24.

розвиток їх правової культури і соціально-правової активності, навичок правомірної поведінки¹²⁴.

Звідси, правове виховання як діяльність має троїсту ієрархію цілей:

- формування системи правових знань (найближча мета);
- формування правового переконання (проміжна мета);
- формування мотивів і звичок, правомірної, соціально активної поведінки (кінцева мета).

Правове виховання покликано сформуванати такі якості у людини:

- знання місця права в суспільстві, його значення, напрямків і принципів правового регулювання;
- знання норм та інститутів різних галузей права в межах, необхідних для побутової, навчальної, трудової, суспільної діяльності;
- навички застосування права в конкретних ситуаціях, комплексні характеристики варіантів вчинків не тільки як правильних чи неправильних, поганих чи хороших, але й законних і незаконних;
- ставлення до права як високої соціальної цінності, носієм ідеї справедливості;
- ставлення до правозастосовчої практики як до забезпечення життя закону;
- внутрішня готовність до дотримання правових принципів і конкретних вимог правомірної поведінки;
- готовність сприяти правомірній поведінці інших осіб.

При цьому важливо, щоб вище перераховані якості людини були сформовані не тільки на інформаційному, а також на емоційному рівні, щоб людина була солідарна з принципами і вимогами права, була готова і вміла практично діяти для реалізації своєї правової позиції.

Тому процес правового виховання повинен проходити певні стадії:

1. Когнітивну стадію, на якій проходить ознайомлення індивідів зі здобутками правової культури, з національним законодавством і юридичною діяльністю.

2. Емоційну стадію. На цій стадії формується позитивне психологічне ставлення до права і правомірної поведінки.

---

¹²⁴ Правовая культура молодежи / под ред. А. А. Молчанов. – М. : Норма, 2004. – С. 3–4.

3. *Поведінкову стадію*. Це стадія корекції соціальної поведінки за допомогою правових стимулів і правових обмежень.

Треба зауважити, що в сучасних умовах правове виховання, яке в концептуальному вигляді є діяльністю державних органів, спрямованої на формування правосвідомості і правової культури, фактично перестало бути діяльністю, що підлягає державно-правовому регулюванню, тобто за своєю суттю є малокерованою, малоконтрольованою діяльністю, що втрачає її головний структуроутворюючий елемент - цілеспрямованість. Результатом цього є розрив між теоретичною базою правового виховання і практичною формою її реалізації, що, у свою чергу, загрожує зведенням правовиховної діяльності як державної, так і всієї правоохоронної системи на рівень декларації нормативних актів¹²⁵.

Рівень правового виховання, що існує, не відповідає сучасному етапу розвитку нашого суспільства. Державні установи, що покликані вирішувати цю проблему, діють розрізнено. Слабко залучаються у правовиховну діяльність суспільні установи. Практично не проводиться послідовна пропаганда діючого законодавства. Окремі заходи, що проводяться, здійснюються безсистемно, без урахування стану законності і правопорядку, без урахування потреби населення у тих чи інших юридичних знаннях. Допускається пом'якшене ставлення до фактів порушення законності, існування організованої злочинності і корупції. Збільшення ефективності здійснення правового виховання здебільшого залежить від розробки нових методик правовиховного процесу, адаптованих для різних соціальних груп українського суспільства. Процес правового виховання повинен бути наділений відповідними цільовими настановами для кожної з соціальних груп, що, в свою чергу, повинні одержати своє забезпечення у відповідних програмних документах. Нарешті, необхідно затвердити базову програму з правового виховання, що містила б усі основні напрямки реалізації правовиховної роботи, у розробці і впровадженні якої повинні бути зацікавлені як держава, так і все суспільство¹²⁶.

Правове виховання невід'ємно пов'язане з правовим навчанням, метою якого є формування теоретичної основи правової свідомості і

---

¹²⁵ Гречин А. С. Социология правового сознания / А. С. Гречин. – М. : ЮНИТИ, 2001. – С. 68.

¹²⁶ Подберезький М. К. Проблеми формування національної правової культури / М. К. Подберезький. – Х. : ЕДЕНА, 2003. – С. 45.

правової культури, забезпечення необхідного рівня систематизації знань про право, розвитку правових інтересів, відчуттів, правового мислення, формування наукового правового світосприйняття¹²⁷.

Держава і громадянське суспільство через свої інститути повинні надавати першочергове значення правовому вихованню й правовому навчанню всіх українських громадян. Система такого виховання і навчання має бути багаторівневою і безперервною. Для ефективного вирішення проблеми формування правової свідомості і правової культури українських громадян особливе важливе значення посідає координація дій і методичне керівництво правовим вихованням і правовим навчанням з боку різноманітних інституцій, що покликані виступати в ролі суб'єктів правового виховання і правового навчання в сучасних умовах. Серед них: комісія у справах неповнолітніх і захисту їх прав, органи управління соціальним захистом населення, органи управління освітою, органи опіки і піклування, органи у справах молоді, органи управління охороною здоров'я, а також батьківські комітети, опікунські ради шкіл тощо. Разом з тим, відповідно до закону України «Про освіту», найважливіша роль у правовому вихованні і правовому навчанні українських громадян належить навчальним закладам освіти різного рівня і спрямування.

У цьому зв'язку здійснення правового виховання і правового навчання як напрямів формування правосвідомості і правової культури повинно починатися саме з дошкільної освіти і виховання та здійснюватися у сім'ї. Дошкільні заклади освіти повинні здійснювати правове виховання і правове навчання у тісній взаємодії з сім'єю. Адже метою правового виховання і правового навчання у дошкільному віці є формування позитивного ставлення до правомірних дій, вчинків, а також негативного ставлення до правопорушень, злочинів, шкідливих звичок, інших проявів антигромадської поведінки.

Для реалізації цієї мети доцільним є створення серії підручників з правового виховання для дітей дошкільного віку. Ці підручники можуть складатися з наглядних картинок, коміксів, повчальних історій, мальованих посібників, теле-, відеопрограм, які приводять дитину до висновку про необхідність виконання норм права і

---

¹²⁷ Певцова Е. А. Современные дефинитивные подходы к правовой культуре и правовому сознанию / Е. А. Певцова // Журнал российского права. – 2004. – № 3. – С. 25.

моралі, поваги до інших людей, бережного ставлення до природи тощо.

У сучасних умовах особливого значення набуває формування правової свідомості і правової культури шкільної молоді. Це зумовлено наступними факторами:

- розбудова правової держави вимагає інтенсивного створення її правової бази, прийняття нових законів, потребує своєчасного інформування учнів про введення того чи іншого правового акта;

- за останній час сфера правового врегулювання поширилась на підлітків з одинадцятирічного віку (створено службу у справах неповнолітніх, кримінальну міліцію у справах неповнолітніх, спеціальні суди для неповнолітніх), що вимагає відповідної правової компетенції неповнолітніх ще до досягнення цього віку;

- на фоні девальвації моральних та загальнолюдських цінностей, зниження життєвого рівня населення стрімко відроджуються кримінальні «традиції та звичаї», які активно проникають у молодіжне середовище, омолоджується злочинність.

Зараз в Україні кожен четвертий злочин здійснюється неповнолітнім. На обліку в інспекції у справах неповнолітніх перебуває понад 70 тис. хлопців та дівчат. Наукові дані засвідчують, що неповнолітні правопорушники є резервом злочинності в майбутньому. Близько 80-90 % злочинців (дорослих людей) мали протиправні та кримінальні правопорушення в підлітковому віці. У середньому в Україні кожного дня підлітки скоюють 104 злочини. З них 68 % становлять крадіжки особистого й державного майна. Майже щодня реєструють згвалтування. Упродовж останніх 10 років удвічі зріс рівень злочинності серед неповнолітніх у цілому по Україні.

Кожного року до кримінальної відповідальності притягується більше 10000 неповнолітніх осіб. Майже кожний п'ятий з них за вчинений злочин позбавляється волі та відбуває встановлений судом термін покарання у виховних колоніях. В Україні діють 11 таких установ, в яких утримуються близько 2,8 тис. правопорушників. Неповнолітні мають низький рівень знань своїх прав. 98 % підлітків 13–14 років не знають а ні своїх прав, а ні обов'язків, а ні нормативних актів, що покликані їх захищати, а ні кола органів у справах неповнолітніх.

У цьому зв'язку незвично зростає значення правового виховання і правового навчання як важливих напрямів формування правосвідомості і правової культури учнівської молоді.

Вивчення правознавства має починатися з ранніх класів і тим чи іншим чином викладатися протягом усього періоду навчання у школі. Учні повинні розуміти важливість своїх правових знань і вміти застосовувати їх у повсякденному житті. Такий підхід дозволив створити систему безперервного правового виховання і навчання і, певною мірою, контролювати процеси формування правосвідомості і правової культури учнівської молоді.

У початковій школі правове виховання і навчання повинно бути зорієнтоване на формування початкової правової компетентності дитини, правомірної поведінки в реальних життєвих ситуаціях. Школярі повинні знати елементарні правила поведінки в освітньому закладі, на вулиці, у родині.

У основній школі підлітки повинні бути задіяні в органах самоуправління освітнього закладу, осягати знання про «шкільну нормотворчість», які активно реалізуються в 7-9 класах, коли учні отримують знання про закони країни, що регулюють конституційні, сімейні, карні, адміністративні, громадянські правовідносини.

Правове виховання і правове навчання в старшій школі повинно бути спрямоване на формування внутрішньої впевненості учнівської молоді в необхідності дотримання норм права, на усвідомлення себе повноправним членом суспільства, який має гарантовані законом права і свободи, на ознайомлення з системою правосуддя і специфікою професійної юридичної діяльності.

З метою вдосконалення процесу правового виховання і правового навчання програми загальноосвітніх шкіл (гімназій, ліцеїв) потребують внесення змін у тих пунктах, що стосуються вивчення учнями правознавства. Курсу «Основи правознавства», який вивчається у дев'ятому класі, замало для формування та постійного активного розвитку правової культури учнів шкіл України.

Особливе значення має позаурочна правовиховна робота, яка проводиться у формі бесід, орієнтаційно-рольових ігор, диспутів, що спрямовані на формування правової свідомості, набуття правового досвіду, опанування навичок правомірної поведінки.

Великої уваги потребує правове виховання студентів як тієї частини молоді, що стоїть на порозі дорослого життя, готується до

несення повної відповідальності за всі свої рішення та сторони життя.

Зараз відмічають зниження рівня правової свідомості української студентської молоді «порівняно з періодом кількарічної давності, коли саме молодь становила найбільш масову й активну силу в боротьбі за незалежність України»¹²⁸. Сьогодні «зарозуміле ставлення деякої частини студентів до себе і оточуючих знаходить прояви у відкритій неповазі до людей, незалежно від їх віку або соціального статусу, що призводить не лише до порушення дисципліни, але й прав та свобод людини і громадянина. З великим побоюванням треба нам усім ставитися до зростаючої бездуховності, особливо серед молоді. Без цілеспрямованого виховання (у тому числі й правового) держава аж ніяк не може обійтися».

Студентська молодь складає безпосереднє соціально-культурне опертя для інтелігенції. Через кілька років вона стане «ядром» української інтелігенції. Сьогоднішні студенти НАУ - це майбутні працівники у владних структурах, державні діячі, політики, фахівці в галузі ринкового господарювання, соціально-культурної сфери тощо. Отже, завтрашній рівень правосвідомості і правової культури суспільства багато в чому залежатиме від сьогоднішнього рівня правосвідомості та правової культури студентської молоді. Тому, правове виховання і правове навчання студентів у НАУ та вищих навчальних закладах має бути організовано на високому рівні й бути продовженням виховання і навчання, розпочатого у сім'ях, дошкільних закладах і школах. Випускники НАУ (як правило, люди віком 21–23 років) вже повинні вміти впевнено й чітко використовувати норми базових нормативно-правових актів і механізми поведження (певну послідовність дій) у значній кількості ситуацій, що мають юридичне значення. Серед них: влаштування на роботу і захист своїх трудових прав, купівля-продаж і оренда нерухомості та земельних ділянок, відносини із правоохоронними органами та судом (у ролі затриманого, підозрюваного, свідка, позивача, відповідача тощо).

Вища освіта (неюридична) передбачає вивчення студентами в системі правової освіти окрім «Основ теорії держави і права»

---

¹²⁸ Головченко, В. Правові механізми формування правосвідомості студентів / В. Головченко, А. Потьомкін // Право України. – 2006. – № 4. – С. 100.

окремих спецкурсів та розділів навчальних дисциплін, факультативів, пов'язаних з майбутньою професійною діяльністю, а також навчального курсу основ конституційного права України. Однак на це відводиться доволі незначна кількість годин. З огляду на це Міністерство освіти і науки України повинно подбати про запровадження більш детального вивчення окремих галузей права у вищих закладах освіти, що застосовуватимуться в майбутньому у відповідних сферах діяльності їх випускниками.

Важливе місце у підвищенні правосвідомості і правової культури належить системі вищої юридичної освіти, яка покликана обслуговувати потреби демократичного суспільства¹²⁹. Вона спрямована на підготовку висококваліфікованих фахівців з професійним рівнем правосвідомості і правової культури.

Правове виховання студентської молоді може розвиватися у декількох напрямках:

- залучення студентської молоді до держбудівного процесу. Практика свідчить, що студенти, які упродовж навчання у ВНЗ брали активну участь у підтримці акцій, спрямованих на зміцнення законності та правопорядку, після закінчення навчального закладу в своїй більшості включаються у правовиховну та державотворчу діяльність, залучають до неї своє оточення;

- залучення студентської молоді до участі в правоохоронних та правоосвітніх заходах державницького спрямування;

- участь у студентському самоврядуванні, зокрема: робота студентської молоді в комісії з дисципліни і порядку, участь у роботі факультетських та загальних рад ВНЗ тощо;

- виступи на конференціях, симпозіумах, перед студентською аудиторією, трудовими колективами на правові теми;

- активізація діяльності громадських організацій інтелігенції.

Зважаючи на необхідність розповсюдження правового виховання і правового навчання на всі вікові та соціальні прошарки суспільства, важливим є формування правосвідомості і правової культури працюючої частини українських громадян. Потрібною ця діяльність є не лише тому, що вказана частина населення забезпечує стабільність функціонування і розвиток окремих галузей та країни в

---

¹²⁹ Коваленко, С. І. Характеристика вищої юридичної освіти України / С. І. Коваленко. – К. : Стило, 2005. – С. 37–39; Токарева, Л. Деякі питання вдосконалення процесу підготовки фахівців з правознавства на сучасному етапі / Л. Токарева // Імідж сучасного педагога. – 2008. – № 7/8. – С. 75–77

цілому, але й тому, що велика кількість працюючих жителів України має дітей і від якості їхнього правового виховання і правового навчання великою мірою залежить розвиток зростаючого покоління.

На місцях роботи людей мають бути спеціалісти, щоб проводити курс підвищення правових знань працівників (юрисконсульти або інші особи, які можуть виконувати такі обов'язки). Доцільним є проведення занять з періодичністю 1–2 рази на місяць по 1,5-2 години¹³⁰. Завдяки такому підходу робітники зможуть отримувати нові юридичні знання, відновлювати у пам'яті знання, що були отримані ними раніше, та разом з лектором знаходити відповіді на свої питання. Крім того, лектор як знавець правознавства матиме можливість давати батькам поради щодо створення та покращення системи правового виховання і правового навчання їхніх дітей.

Крім того, на телебаченні та у пресі мають бути створені спеціальні передачі та рубрики, в яких кваліфіковані юристи роз'яснювали б певні принципи права та положення нормативних актів, роблячи їх зрозумілими для пересічних громадян, роз'яснювали б, як саме люди мають поводитися у тих чи інших ситуаціях. Такі передачі та рубрики мають бути спрямовані на підвищення рівня правової культури кожного жителя України шляхом роз'яснення механізмів поведінки у типових ситуаціях, в які потрапляють люди, і ознайомлення з найбільш розповсюдженими нормативно-правовими актами.

У цьому зв'язку потрібен більш детальний аналіз здійснення правової інформованості українських громадян, що виступає одним з найважливіших напрямів впливу на формування їх правосвідомості і правової культури.

У силу того, що незнання закону не звільняє від відповідальності, держава зобов'язана інформувати своїх громадян про всі нормативні рішення відповідними засобами, надавати їм правову інформацію, котра являє собою сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх

---

¹³⁰ Кінаш, Ю. Адміністративна відповідальність за куріння у заборонених місцях / Ю. Кінаш, А. Кутиркін // Право України. – 2007. – № 4. – С. 92.

профілактику тощо. Джерелами правової інформації є Конституція України, інші законодавчі і підзаконні нормативні правові акти, міжнародні договори та угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти та інші джерела інформації з правових питань.

Процес забезпечення доступності законодавства умовно можна уявити як «рух назустріч один одному» законодавства і громадян. Рушійною силою цього зближення виступає держава, яка не тільки наближує закони до громадянина, але і в своїй діяльності отримує від особи рух у бік законодавства. Тому умови, що визначають доступність законодавства, пов'язані з удосконаленням державної діяльності, юридичною політикою держави, функціонуванням системи компетентних державних органів, що створюють законодавство, підтримують його в дієвому стані та забезпечують низку інших заходів по «зближенню законодавства і громадян». Ця діяльність визначається всією системою суспільних відносин і виражається на практиці не тільки державних, а й громадських організацій, трудових колективів і самих громадян.

За своєю суттю, поняття «доступність законодавства» можна розділити на «зовнішню» і «внутрішню» доступність. Такий поділ є умовним і визначається самим процесом пізнання громадянином вимог закону. Усвідомити та зрозуміти необхідну юридичну інформацію громадянин може тільки при умові створення можливостей для пошуку правової норми, яка регулює ту чи іншу ситуацію. Відповідно, під «зовнішньою» доступністю слід розуміти можливість легко і швидко знайти потрібну юридичну норму, а під «внутрішньою» - можливість свідомо зрозуміти інформацію про правові вимоги, що знаходяться в правовій нормі.

Крім того, поняття «доступність законодавства» характеризується такими двома аспектами, як технологічний, під яким розуміють забезпечення максимальної легкості і надійності надходження повної інформації, і юридико-семантичний, який передбачає доступність матеріалів для сприйняття і правильного його розуміння громадянами.

Згідно з таким розумінням, умови доступності законодавства можна класифікувати на ті, що слугують забезпеченню зовнішньої та внутрішньої доступності. Зовнішні умови забезпечують доступність форми закону, тобто, сприяють тому, щоб громадянин міг безпосередньо отримати нормативний акт «у руки», а внутрішні

умови слугують доступності змісту та суті правового акту. Але, в житті ці умови переплітаються, зливаються, їх важко відмежувати одне від одного, оскільки як форма, так і зміст є двома взаємопов'язаними боками одного явища.

У процесі забезпечення доступності законодавства держава ставить перед собою три завдання: забезпечити необхідний якісний рівень законодавства, надійне функціонування каналів інформування про діюче законодавство й на цій основі формування високого рівня правосвідомості і правової культури українських громадян.

Каналами інформування про діюче законодавство виступають різноманітні форми правового інформування українських громадян, у процесі функціонування яких відбувається їх ознайомлення зі змістом законодавчих норм, зі всім комплексом правових знань, необхідних для формування правосвідомості і правової культури членів суспільства.

Серед різноманітних форм правового інформування громадян в якості пріоритетних можна виділити такі: правове інформування засобами масової комунікації, через Інтернет; правове інформування шляхом впливу юридичної практики; правове інформування через консультації юристів; правове інформування шляхом безпосереднього читання громадянами законів і юридичної літератури; правове інформування шляхом неофіційного міжособистісного спілкування на правові теми та інше. Зупинимося на характеристиці деяких з них.

Одним з головних інформаційних каналів формування правосвідомості і правової культури українських громадян є правове інформування засобами масової комунікації. Перевагами засобів масової інформації перед іншими каналами правового інформування є оперативність подання інформації, широкий охопит населення, щоденність впливу і доступність правової інформації, яка подається ними для громадян.

Доступність правової інформації, що подається засобами масової інформації, пояснюється, по-перше, тим, що на противагу від офіційного видання закону, що містить лише сам його текст, ЗМІ в більшості випадків супроводжують переказ правової норми роз'ясненнями того, як її тлумачити і застосовувати на практиці. По-друге, ця інформація сама знаходить свого адресата без звернення будь-куди.

У цьому зв'язку роль преси, радіо і телебачення у формуванні правосвідомості і правової культури українських громадян важко переоцінити. Саме ЗМІ повинні систематично інформувати громадян про події суспільно-правового життя України та за її межами; про правові аспекти діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування; про здійснення прав і свобод громадян, профілактику правопорушень, особливо серед молоді і підлітків, боротьбу з кримінальними злочинами, корупцією, організованою злочинністю.

Але ЗМІ часто-густо чинять деструктивний вплив на формування правової свідомості і правової культури українських громадян. Так, в ЗМІ інколи активно обговорюються невдалі законопроекти, які ще не пройшли доробку і не отримали згоди у законодавця, тим самим формується уява про низьку якість законодавчої бази і невисокої кваліфікації законодавців. На радіо і телебаченні має місце негативний аспект звернення до випусків новин і аналітичним передачам, що заключається у вибірковості подання правової інформації: «скандальні», непопулярні закони, як правило, отримують у ЗМІ найбільшу огласку.

Крім того, часто художні фільми і кримінальні хроніки пропагують стандарти правової поведінки, які несумісні із правовими ціннісними орієнтаціями нашого суспільства, що не сприяє формуванню правосвідомості і правової культури громадян.

Як вважає К. Тарасов, деструктивний вплив на молодь фільмів з елементами насильства полягає у значних масштабах їх трансляції та масовому сприйнятті молодіжною аудиторією, а також схильністю до засвоєння досвіду насильства представниками так званої групи ризику, для якої насильство є прийнятним засобом вирішення життєвих проблем. На думку О. Дроздова, існує кореляція між схильністю підлітків до перегляду «агресивної» телепродукції та агресивною поведінкою в реальному житті. Це стосується також телевізійної реклами, в якій сцени агресії та насильства інколи подаються в ігровій формі.

Отже існує нагальна потреба посилення захисту українських громадян, передусім, дітей і молоді, від негативного впливу засобів масової інформації на процес формування їх правосвідомості і правової культури. Для її реалізації було б доцільним забезпечити створення циклу постійних правових радіо- та телепередач, і надалі запроваджувати сторінки, рубрики на правову тему в друкованих

виданнях. Конструктивним було б рішення Державного комітету телебачення і радіомовлення України щодо започаткування систематичних правоосвітніх телепрограм, показу документальних, кіно-, відеофільмів, у тому числі щодо деструктивних наслідків злочинів та інших правопорушень.

Суттєвим напрямом формування правосвідомості і правової культури громадян є використання інформаційних ресурсів глобальних комп'ютерних сіток, у першу чергу - сітки Інтернету. Сітка активно розвивається, напрямки її використання поширюються. На сьогоднішній день число користувачів Інтернету складає майже 544 млн осіб. З них більше 50 % приходить на США і Канаду, 40 % - на Європу, 5 % - на Японію і Корею, 5 % - на інші країни світу. Серед країн СНД, на які припадає 1 % світових користувачів Інтернету, найрозвиненішою з погляду роботи в мережі та використання її можливостей є Росія, на яку припадає близько 80 % усіх користувачів мережі; на Україну - 13 %, Казахстан - 2 %, Вірменію - 1 %, на всі інші - 4 %. За оцінками експертів кількість постійних користувачів Інтернету в Україні наближається до 1 млн., що становить більше 2 % дорослого населення. Постійно зростають об'єми інформаційних ресурсів, що представлені в Інтернеті. Щодня з'являється більше 3 млн. нових web-сторінок.

Переваги «світового павутиння» безперечні. Так, середнє число бібліографічних зносок на друковану статтю - 2,74, а на безкоштовну електронну версію - 7,3, тобто в 2,6 раз більше. Електронні статті цитуються в 4,5 разів частіше друкованих, причому це співвідношення швидко зростає. Сьогодні Інтернет - це глобальна, багатofункціональна інформаційна мережа. Доступ до електронних баз даних, у тому числі й до правових, є відкритим для всіх категорій громадян, незалежно від державних кордонів, національності, професії. Інформаційні технології мають значний вплив на формування правосвідомості і правової культури українських громадян. Можна визначити такі перспективні напрями формування правосвідомості і правової культури громадян України під впливом розвитку сучасних інформаційних технологій:

- створення оплачуваних та безкоштовних правових баз даних;
- видання електронних правових журналів;
- створення електронних правових бібліотек;

– проведення Інтернет-конференцій з актуальних проблем правознавства;

– створення та популяризація віртуальних книжкових магазинів, які спеціалізуються на правовій літературі¹³¹.

Тим самим, інформаційні технології в значній мірі сприяють розвитку правової свідомості українських громадян, новому сприйняттю ними правової культури як комплексу світоглядних правових уявлень та знань.

Разом з тим треба зауважити, що суто інформаційна направленість мережі Інтернет з часом замінюється яскраво вираженим агітаційним, популістським і навіть агресивним підходом. Проникнення матеріалів з Інтернету в традиційні засоби масової інформації стало звичним явищем, не дивлячись на те, що в глобальній мережі може бути видано все, що завгодно. Інтернет-ЗМІ відрізняються від звичайних засобів масової інформації тим, що там можна публікувати новини не тільки дешево і оперативно, але й, що саме по собі примітно - анонімно.

Відсутність злагоджених правових механізмів впливу на інформацію, що представлена в комп'ютерних мережах, дозволяє розміщувати тут матеріали з елементами насилля, рецепти виробництва наркотичних і вибухових речовин тощо. У низці країн спостерігається поява сайтів, що належать організованим кримінальним угрупованням й терористичним організаціям, через які ведеться не тільки обмін інформацією, але й пропаганда форм негативної, девіантної поведінки.

У сільовій мережі можна віднайти прояв відомих механізмів соціальної детермінації злочинності: шляхом певного соціального формування особистості; шляхом надання їй вказівок протиправного або суперечливого характеру; шляхом примушення особистості увійти в таку ситуацію, що вимагає і полегшує вибір саме злочинного варіанту поведінки.

У цьому зв'язку визріла необхідність нейтралізації негативного інформаційного впливу комп'ютерних мереж на формування правосвідомості і правової культури українських громадян. Необхідно з'ясувати жорсткі критерії, за якими можливо

---

¹³¹ Кушакова, Н. В. Вплив інформаційних технологій на правову культуру: українські реалії / Н. В. Кушакова // Правова культура – основа державотворення в Україні – ні : зб. наук. праць / за ред. М. В. Костицького, М. М. Ібрагімова. – Ірпень : Нац. акад. ДПС, 2005. – Вип. 1. – С. 110–111.

розміщувати в мережах певні види інформації. Треба опрацювати механізми обмеження доступу до окремих сайтів (сторінок) для різних вікових категорій аудиторії Інтернету. Потребує також законодавчо закріпити відповідальність власників сайтів за зміст інформаційних матеріалів, що вони розміщують. Необхідно, щоб протиправні процеси, що відбуваються в глобальних комп'ютерних мережах, набули адекватної протидії з боку правоохоронних органів.

Надійним інформаційним каналом формування правосвідомості і правової культури українських громадян є безпосереднє читання законів, а також юридичної, спеціальної та науково-популярної літератури. Ним користуються громадяни, які бажають більш глибоко вивчити питання права в процесі самоосвіти.

Українське суспільство після багаторічної відсутності доступу до літератури юридичного спрямування відчуває зростання інтересу до правових знань, правової інформації, потребу в юридичній літературі. Але з року в рік все більшої гостроти набуває питання забезпечення громадян правовою літературою, яка б характеризувалась низкою ознак: якістю, актуальністю, доступністю.

В умовах нестачі правової друкованої продукції значну роль в правовому інформуванні українських громадян повинні здійснювати бібліотеки, головне завдання яких у правовій просвіті - довести до читача друковане джерело правової інформації, допомогти відшукати його, вчасно поповнити книжкові фонди новою юридичною літературою, а також пропагувати його.

Зараз потребують вирішення такі питання: виділення державних коштів для забезпечення бібліотечних закладів відповідними виданнями юридичного спрямування; розробка програми поповнення фондів бібліотек юридичною літературою; недопущення скорочення існуючої мережі бібліотек передусім у сільській місцевості; створення правосвітнього всеукраїнського веб-сайта, доступ до якого здійснювався б з кожної бібліотеки через мережу Інтернет; створення як самостійної юридичної інституції Національної юридичної бібліотеки.

Значний вплив на формування правосвідомості і правової культури українських громадян здійснює правове інформування під час юридичної практики, що має місце в межах правотворчого процесу і тлумачення законодавства, в ході здійснення юридичних

функцій такими органами, як суд, прокуратура, арбітраж, нотаріат, адвокатура, юридична служба.

Формування правосвідомості і правової культури шляхом правового інформування в процесі дії юридичної практики здійснюється, по-перше, під час участі громадян у врегулюванні правових питань як заявників, свідків, позивачів і відповідачів тощо, коли вони набувають особистого правового досвіду; по-друге, при здійсненні політики гласності судового процесу в діяльності органів державної влади, коли правосвідомість і правова культура населення зростає незалежно від його особистої участі у врегулюванні юридичних справ; по-третє, в ході участі громадян і трудових колективів у зміцненні законності, попередженні правопорушень.

Таким чином, здійснення правового виховання і правового навчання, а також здійснення правової інформованості українських громадян є важливими напрямками формування їхньої правосвідомості і правової культури. Для посилення їх впливу на даний процес необхідно розвивати сімейне правове виховання, вдосконалювати вищу юридичну освіту, поширювати вивчення юридичних дисциплін в середній школі і в неюридичних ВНЗ, активізувати популяризацію правових знань через різноманітні канали правової інформованості українських громадян, підвищувати доступність права.

Правосвідомість студентів НАУ можна розглядати як цілісну систему, основними елементами якої є правове навчання й виховання, а також результати цього навчання й виховання, які виявляються в рівні правової вихованості: повазі до закону, наявності правомірної мети та життєвих планів, законотворчій діяльності тощо та правовій навченості особистості студента НАУ.

Під *правосвідомістю студентів НАУ* ми розуміємо цілеспрямовану взаємопов'язану діяльність педагога й студента, спрямовану на формування в майбутнього юриста системи правових знань, умінь та навичок, системи ціннісно-правових орієнтацій, досвіду правової діяльності й законотворчій правомірної поведінки, специфічних правових якостей, необхідних майбутньому педагогові. Досягненню цього результату сприятиме передусім загальноправове навчання, яке має виховний характер, який впливає із змісту, форм і методів самого навчання, а також із спеціальної організації спілкування студента з викладачем. Таке

навчання передбачає виховання правових поглядів, переконань, стосунків, якостей особистості студента, формування його світогляду, інтелекту й мислення, ціннісних орієнтацій.

Доцільним є також визначення основних принципів та факторів зміни змісту правової освіти згідно з вимогами сучасного суспільства. На наш погляд, можна сформулювати такі принципи, які визначають напрям у здійсненні правової освіти в педагогічному університеті. До основних *принципів* доцільно віднести принципи *гуманізації* й *гуманітаризації* правової освіти, *принципи диференціації й індивідуалізації, розвиваючого характеру навчання; демократизації, безперервності й спадковості* правової освіти майбутніх педагогів.

Аналізуючи педагогічну та юридичну літературу з проблем правової освіти особистості, ми дійшли висновку, що сьогодні зміст правової освіти студентів університетів необхідно відбирати, виходячи з її головних факторів, серед яких одним з провідних є мета правової освіти. Головні цільові напрями змісту: найближча мета – формування системи правових знань, умінь і навичок; проміжна мета – формування правових переконань, прагнень, потреб та готовності діяти в межах «закону»; кінцева мета полягає в підвищенні рівня правової культури майбутніх педагогів. Іншими факторами є такі: практична діяльність студента та його готовність увійти в самостійну соціально-правову сферу діяльності в професійній та особистій життєдіяльності, а також відбір змісту (його особливості) навчальної дисципліни «Основи правознавства».

Зміни, які відбуваються в суспільстві, передбачають оновлення не тільки змісту правової освіти в цілому, але й безпосередньо зміни змісту дисципліни «Основи правознавства» як одного з найважливіших каналів формування правової культури студентів НАУ та практично єдиної ланки в системі навчально-виховного процесу в університеті, в межах якої здійснюється загальноправова підготовка. Виходячи із запитів студентів, зміни в змісті цієї дисципліни повинні забезпечити формування системи знань, умінь і навичок у галузі регулювання відносин між суб'єктами права, а стосовно юридичної діяльності – умови виконання спеціалістом своїх професійних обов'язків у результаті набуття знань з окремих галузей права та законодавства, які безпосередньо пов'язані з майбутньою професійною діяльністю студентів.

Крім того, необхідна освіта, яку набувають у процесі самостійної роботи студентів із соціально-правовою літературою та нормативними матеріалами без проходження систематичного курсу навчання в освітній установі, яку сучасні педагоги й психологи визначають як *самоосвіту*, яка в системі безперервної освіти є ланкою, яка пов'язує щаблі й стадії організованого навчання, надаючи освітньому процесу цілісного й висхідного характеру.

Проблеми громадянського виховання молоді - це вічні проблеми, які знаходяться у центрі уваги педагогів, вчителів, громадських та політичних діячів. Скільки існують держави, стільки й суспільство висуває й на свій розсуд вирішує питання мети, змісту, шляхів, засобів та методів виховання своїх майбутніх громадян. Особливо ця проблема актуалізується в переломні часи, коли кардинальні зміни в суспільстві змушують до зміни всього виховного процесу в цілому й до громадянського виховання в першу чергу. Сучасні тенденції розвитку українського суспільства висунули на передній план педагогічного та й всього громадського життя проблему громадянськості і як якості суспільства, і як якості особистості. Перед сучасними педагогами стоїть нелегке завдання приймати активну участь у процесі формування майбутніх громадян України.

І тут немає одноманітного й уніфікованого підходу до вирішення цієї проблеми, про що свідчить і аналіз сучасних наробок:

- одні автори у своїх концептуальних підходах ставлять на перше місце у громадянському вихованні молоді в Україні державні інтереси, інші – інтереси особистості;

- перші висувають на передній план національну ідею та національні цінності, інші відштовхуються в першу чергу від загальнолюдських цінностей;

- відстоюють ідею полікультурності тощо.

Однак при всьому розмаїтті підходів до вирішення цієї складної комплексної всеохоплюючої проблеми вчителі, педагоги спираються перш за все на закони України, якими регулюється все суспільне життя країни. Вони виступають єдиною основою, фундаментом розбудови власне педагогічних положень, постулатів та канонів. Сучасна законодавча і нормативна база в нашій державі визначає громадянина як людину, яка живе в демократичній країні і має конституційні невід'ємні громадянські права і свободи.

Громадянин реалізує і захищає свої права і свободи, дотримується існуючого порядку і разом з тим критично - вимогливо ставиться до влади, бере активну участь у громадському суспільно-політичному житті держави з метою захисту демократичних цінностей і громадянських свобод. Саме такого громадянина має сформувати сучасний вищий навчальний заклад, все українське суспільство. Це розуміють сьогодні всі, і держава, і громадяни, і керівники вищих навчальних закладів. Під громадянськістю розуміємо інтегративну якість особистості, що дозволяє їй відчувати себе соціально, морально, політично й юридично дієспроможною. До основних складових громадянськості можна віднести: моральну й правову культуру (почуття власної гідності, внутрішня свобода особистості, дисциплінованість, повага й довір'я до державної влади, готовність виконувати свої громадянські обов'язки) в гармонійному поєднанні патріотичних, національних та загальнолюдських почуттів. Моральна культура включає в себе національні й загальнолюдські цінності, а правова культура виступає суб'єктивною основою й передумовою існування правової держави, для якої характерна висока ступінь затребування громадянських якостей.

Головна ж мета громадянського виховання - це підготовка молоді до життя у громадянському демократичному суспільстві, визнання й прийняття цінностей, що виступають головними, визначальними для даного суспільства. Хоча правосвідомість і правова культура формуються на протязі всього життя індивіда і найбільш відповідальним та актуальним нам видається процес правової соціалізації неповнолітніх, цільоспрямоване правове виховання є дуже важливим і для студентів під час їх навчання в НАУ та інших вищих учбових закладах. Психологічний тлумачний словник дефінує правосвідомість як сферу суспільної або індивідуальної свідомості, що включає правові знання, відношення до права і правозастосовної діяльності. Її основні функції – пізнавальна, оцінювальна і регулятивна. Остання реалізується через систему ціннісних мотивів, орієнтацій і правових установок. Правова держава є немислимою без правової культури, без розвинутої правосвідомості. Сама ідея правової держави є несумісна з правовим нігілізмом, беззаконністю, анархією. Між тим сьогодні ми зустрічаємось з таким станом, коли правова культура різних категорій населення знаходиться на низькому рівні. Демократизація усіх сфер громадського життя ставить нові вимоги

до осмислення таких фундаментальних проблем, як формування нової громадської правосвідомості, втілення в життя ідеї верховенства закону, правова захищеність особистості. Демократизація неможлива без боротьби з бюрократизмом, без переконання юридичного невігластва, скепсису та байдужості. Формування у молоді громадянських цінностей – одна з найактуальніших проблем педагогічної науки та навчально-виховної практики. Її актуальність зумовлена багатьма чинниками. Найдієвіший з них вбачається в тому, що Україна конституційно закріпила за собою статус демократичної, соціальної, правової держави, яка у своєму перспективному розвитку орієнтується на розбудову громадянського суспільства. Розбудова такого суспільства та забезпечення його подальшого розвитку можливі за умови досягнення всіма його членами (або принаймні переважною його більшістю) високого рівня громадянської зрілості. Досягнення цього рівня потребує надійної науково обґрунтованої системи громадянського виховання молоді, передусім учнів і студентів.

Актуальність проблеми формування в учнівської та студентської молоді аксіологічно вагомих громадянських цінностей зумовлена об'єктивними потребами і закономірностями суспільного та економічного розвитку нашої держави. До найвагоміших чинників, що зумовлюють актуальність зазначеної проблеми, належить і те, що в науково-педагогічному аспекті її досліджено більш, ніж скромно. Щоправда, у радянський період розвитку педагогічної науки освітянам зовсім не бракувало творів, присвячених проблемам виховання в дітей, підлітків, юнацтва таких якостей, що поза сумнівом входять до системи громадянських цінностей (наприклад, політичної культури, патріотизму тощо). Але ці твори не можуть бути повною мірою використані в сучасній школі через багато причин. Найбільша з них – це гіпертрофічна її заполітизованість та заідеологізованість комуністичного спрямування.

До того ж у радянську добу проблема формування в молоді громадянських цінностей розв'язувалась на партійно-класових засадах, тобто поза зв'язком її з національним вихованням. А тим часом громадянськість людини проявляється в усвідомленні нею належності до своєї держави, нації, етносу; у постійній ідентифікації зі своїм народом; у глибокій повазі до рідної мови, національної культури в цілому; в любові до Батьківщини, інтересі

до героїчних сторінок її історії тощо. А комуністичне виховання під гаслом інтернаціоналізації було спрямоване на денационалізацію народів колишніх союзних і автономних республік, перетворення націй і національних меншин у так званий «радянський народ». За таких обставин проблема громадянського виховання молоді як формування в неї цілісної структури цінностей, органічно пов'язаних з національними культурами народів, не привертала до себе уваги дослідників. Тому не дивно, що до недавнього часу в розпорядженні вчителів, викладачів вищої школи не було жодного присвяченого цій проблемі фундаментального твору, якщо не враховувати книжки В. О. Сухомлинського «Народження громадянина», що вийшла в світ після смерті його автора. Через не розробленість у педагогічній науці проблема громадянського виховання не посіла належного місця у змісті освіти педагогічних навчальних закладів. Тому не дивно, що з огляду практичного розв'язання поставленої проблеми у професійній підготовці вчителів та викладачів вищих закладів освіти наявні помітні прогалини, які не можуть не вплинути на якість їхньої навчально-виховної роботи.

Про гостру потребу її істотного поліпшення свідчать результати рівня громадянської культури учнівської та студентської молоді. Найперше завдання викладача НАУ, зацікавленого в удосконаленні громадянського виховання студентів, зводиться до осмислення тих цінностей, якими повинна володіти молода людина, щоб досягти статусу соціально-зрілої особистості, громадянина. Таке осмислення має подвійне значення. По-перше, воно допомагає педагогу визначити істотні ознаки громадянської зрілості, способи її вчення та критерії оцінювання і, по-друге, дає змогу добрати оптимальні варіанти адекватних педагогічних засобів її формування та розвитку. Вивчення педагогічної літератури показує, що для кінцевих результатів громадянського виховання молоді використовуються різні поняття, а саме: «громадянська цінність», «громадянська зрілість», «громадянськість», «правова культура» та ін. Серед педагогів найпопулярнішими стали соціально-психологічні підходи до розкриття суті громадянськості. Аналіз літературних джерел показує, що більшість педагогів-дослідників сходяться на думці щодо істотних ознак громадянськості.

Так, в одному з довідкових педагогічних видань зазначається, що під громадянськістю розуміють «усвідомлення кожним

громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства». В іншому творі автори наголошують на тому, що «громадянськість можна інтерпретувати і як різновид базової соціальної установки, суть якої полягає в готовності особистості свідомо приймати і відповідально, добросовісно (а не з примусу) виконувати закони та вимоги своєї держави». Громадянськість людини як складне психологічне утворення є засвоєна нею частка соціально-культурного досвіду, яку можна назвати громадянською культурою. Цінності, що становлять громадянську культуру, належать до всіх основних сфер особистості: потрібно-мотиваційної, когнітивної, інтелектуальної, емоційно-вольової та поведінково-діяльній. Ознаками вияву кожного компонента є не що інше, як ідеально представлені результати розв'язання певних завдань громадянського виховання. За ними визначають самі виховні завдання. Так, потреба людини у знаннях проблем державного масштабу, інтерес до них, захоплення ними є результатом розв'язання завдання щодо виховання в неї громадянської спрямованості, тобто формування та розвитку інтенційного компонента громадянської культури. Громадянська спрямованість – це націленість людини на проблеми державного та громадського життя. Вона проявляється у прагненні особи глибше пізнати свою батьківщину, досягнути її політичні, економічні, наукові, освітні та культурні здобутки і проблеми, життя національними інтересами держави, громадянином якої вона є, постійно співвідносити їх з особистими потребами, інтересами, а при наявності розбіжностей чи суперечностей компромісно долати їх.

Громадянська спрямованість є виразником найвищих духовних потреб людини, її волі, прагнень, інтересів, захоплень тощо. Громадянська ерудиція проявляється в його обізнаності в таких галузях знань, як суспільствознавство, державознавство, українське народознавство, краєзнавство, а також правознавство, географія та історія України, всесвітня історія тощо. Ефективним педагогічним засобом формування та розвитку цього компонента є вивчення відповідних навчальних предметів (Конституції України, основ держави і права, історії України тощо), оволодіння якими забезпечує громадянсько значущі знання. Громадянська свідомість – це усвідомлення людиною своєї належності до певної державно-громадянської спільності, конституційно закріплених за нею прав та обов'язків, помірковане ставлення до подій суспільно-політичного

характеру (наприклад до виборів, визначення тих чи інших історичних подій тощо), а також шанобливе ставлення до державної мови, символіки тощо. Це й усвідомлення собою як виразника національних інтересів своєї держави, гордість та вболівання за увінчані славою і трагічні сторінки її історії. В операційно-процесуальному аспекті громадянське мислення нічим не відрізняється від будь-якого іншого його виду (політичного, економічного, технічного, математичного та ін.). Воно реалізується через такі операції, як аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, конкретизація та ін.

У змістовному аспекті громадянське мислення характеризується тим, що передбачає оперування категоріями та поняттями, які використовуються в процесі аналізу явищ суспільного, державного та громадського життя. У значній частині воно «збігається» з політичним та економічним мисленням. Громадянські почуття – це почуття любові до рідної землі, свого народу, його мови, мистецтва, культури, звичаїв, традицій та ін.; почуття відповідальності за долю держави, за її майбутнє; почуття обов'язку, в додержанні правових та морально-етичних норм в усіх аспектах життєдіяльності людини. Вони становлять той емоційний фон, на якому визрівають і проявляються громадянська воля та рішучість людини. Громадянська поведінка характеризує позицію людини щодо можливих альтернативних рішень проблем суспільно-політичного характеру і проявляється в її трудовій та суспільно-корисній діяльності, що характеризується високим рівнем активності. Наведені характеристики свідчать про цілісну систему завдань громадянського виховання студентської молоді. Ґрунтовне її знання передусім потрібне викладачеві, бо він відбирає відповідні дидактичні матеріали, методи, прийоми, форми навчання тощо. Виховання людини в будь-якому аспекті дає бажані результати, коли воно органічно поєднується з процесом її самовиховання, тобто коли виховні впливи викладача «посилюють» власні самовиховні прагнення студента і, образно кажучи, викликають «педагогічний резонанс».

Правова культура особистості – це обумовлений правовою культурою суспільства рівень правової зрілості особистості, який складає основу її правомірної поведінки і стимулюючий в необхідних умовах соціально-правову діяльність.

Правова культура особистості складається з двох структуроподібних елементів:

- інтелектуального;
- практичного, основою якого є дотримання правових вимог.

Перший елемент характеризує знання юридичних норм, правильне розуміння прав та обов'язків, впевненість в необхідності правових норм. Другий передбачає правильну практичну реалізацію правових знань. Він визначає характер поведінки особистості в правових сферах. Правова культура особистості є важливою передумовою здійснення юридичних прав і свобод, сумлінного ставлення до своїх обов'язків. Перед суспільством, співгромадянами. Важливим елементом правової культури особистості є правосвідомість, яка представляє собою сукупність поглядів, ідей, уявлень, впевненостей, почуттів, які виражають відношення людей, соціальних груп до права, законності, правосуддю, їх уявлення про те, що є правомірним або неправомірним. Концентрованим виразом правосвідомості як форми свідомості є правова ідеологія і правова психологія. Вже сам термін свідчить про зв'язок права і свідомості. Право – основний об'єктивний фактор, який визначає обсяг правосвідомості. Поряд з відображенням правової дійсності правосвідомість виконує роль регулятора поведінки людей. Тобто йому притаманна активна, діюча роль в правовій регламентації людської діяльності на основі відображення і оцінки правових норм в свідомості кожної людини. Правосвідомість – це перш за все знання населенням, громадянами основних положень діючого законодавства, здатність користуватись ними. Розповсюдження правових знань – завдання педагогів, особливо вищих навчальних закладів. Кепсько коли людина, яка вирішує будь-які проблеми, погано знає свої права та обов'язки, не уявляє, як захистити свої законні інтереси, куди звернутись, що зробити. Незнання людьми норм права звичайно використовують бюрократи, люди нечесні, несумлінні. Але набагато гіршим є, коли юридичне невігластво проявляє той, хто займаючи свою посаду повинен приміняти закон, діяти згідно його положень. Але знання основних положень діючого закону – це лише один з елементів правової культури, тому що його недостатньо для додержання закону і правомірної поведінки. Самі по собі знання і розуміння права не притримують від правопорушень. Кримінологічні дослідження свідчать про те, що для вчинення навмисних анти

громадянських дій, особливо корисного і агресивного характеру, знання і розуміння або незнання і нерозуміння правових норм не має визначального значення. Потрібна повага до права, визнання обов'язковості виконання його вимог. Повага до права – один з найважливіших елементів правової культури. Правова культура передбачає звичку дотримуватись закон. Суттєвим елементом правосвідомості і правової культури є впевненість громадян в необхідності права, правової держави, в дотримуванні законності. Правова культура передбачає обов'язкове перетворення правових знань, ідей в особисту переконаність. Правова переконаність здійснює прямий вплив на вольову діяльність людини, на прийняття ними рішень, утримують від протиправних дій.

Правове переконання в справедливості правових норм в масовий правосвідомості створює стан нетерпимості до правопорушень, дозволяє критично оцінювати власну поведінку і поведінку інших громадян. Правова впевненість спонукає людей до соціально-правової активності, яка є ведучим показником правової культури людини. Правова культура – необхідна умова формування моральних якостей людини. Знання і розуміння сутності і соціального призначення права, правосуддя, законності, правової відповідальності, впевненості в необхідності дотримання норм права допомагають ствердженню в свідомості людини основних принципів людської моралі. Людина є творцем не тільки самого себе, але і суспільства, правових відносин. Правова культура проявляється в першу чергу в його діях, поглядах, судженнях. Але це не означає, що правова культура – формація суцільно зовнішня, яка відображає тільки оточуючу нас реальність. Правова культура є виразом в першу чергу внутрішнього світу людини, його переконань, потреб, інтересів і т. п. Але це не означає, що зовнішні фактори не впливають на рівень правової культури особистості.

Під правовою психологією прийнято розуміти систему звичок, почуттів, настроїв людини по відношенню до права і правових явищ. Але слід підкреслити, що розуміння правової культури особистості не можна зводити тільки до її духовних і психічних станів. До неї слід включити зразки правової поведінки та інші компоненти. Зокрема до структури правової культури особистості входять (окрім правосвідомості): правові позиції, тобто установки, впевненості, мотиви, інтереси, само регламентація і здатність до саморегуляції, правова поведінка заснована на знанні способів

правової дії, творчому і свідомому відношенню до юридичної практики, вміння реалізувати права і свободи, виконання обов'язків та інше. Правова культура пронизана моральними основами, вона підкріплюється нормами моралі, взаємодіє з ними. В свою чергу правова культура сприяє формуванню у громадян почуття поваги не тільки до закону, права, але і до норм моралі, традицій. Тобто, однією з основних функцій правової культури є подальше вдосконалення високих моральних якостей людини, формування у неї потреби безумовного дотримання соціальних правил.

В розуміння правової культури особистості, як бачимо, входить не тільки знання права, розуміння суті і обсягу правових норм, бажання і здатність дотримуватись норм закону, добровільно дотримуватись його вимог, але і особливі правові установки по відношенню до ідеї правової держави, до права, інститутів і цінностей, які воно охороняє. Це також і рівень інформованості про правові проблеми суспільства, про права, свободи і обов'язки людини перед іншими людьми, суспільством. Державна незалежність, яку здобула Україна, перехід від тоталітарного режиму до демократизму, процес національного відродження потребують і відповідного виховання громадянина нової держави, який би добре знав основи правової культури, дотримувався правових законів. Тим більше, що в сучасних умовах спостерігається спад виробництва та пов'язане з ним зростання безробіття, занепад моралі, недоступно високі ціни багатьох форм дозвілля, скорочення кількості спортивних клубів, шкіл, гуртків, молодіжних таборів, майже відверта пропаганда порнографії, жорстокості й насильства, розпад системи державних і громадських інститутів, що зумовлює активізацію право виховної роботи серед молоді, зокрема студентів.

Питання про правову освіту студентів актуальне у зв'язку з необхідністю виховання громадян у душі активної участі у формуванні правової держави і законслухняності, забезпечення студентів правовою інформацією щодо чинного законодавства й практики його застосування, профілактики правопорушень, які скоюються на ґрунті правового нігілізму, цинізму та аморальності; формування правової культури європейського типу, яка дасть можливість громадянам інтегруватись у європейський і світовий правовий простір для реалізації своїх приватних та публічних інтересів.

Головний напрям діяльності вищих навчальних закладів в активізації правового виховання студентів – підвищення правової культури молоді. У реалізації правового виховання неocenна роль викладача. Він сам повинен бути зразком точного й неухильного виконання норм поведінки, законів і своїх обов'язків. Всіляко стимулюється діяльність творчих груп викладачів правознавства. В журналі «ПостМетодика» ділиться своїм досвідом викладач правознавства Л. Д. Коровіна. Вона вмiло поєднує теоретичне вивчення законів з їх практичним застосуванням, упроваджуючи інноваційні форми та методи роботи зі студентами: ділові й рольові виступи, бліц-турніри, диспути, КВК, створення і розв'язування проблемних ситуацій, організація тематичних мікро груп, інтерн'ювання досвідчених юристів, добір нормативно-правових документів до тем, аналіз матеріалів преси тощо. Крім тематичних уроків та бесід, олімпіад з правознавства, у вищих навчальних закладах важливо проводити наукові конференції, семінари, диспути, тематичні вечори, «круглі столи», випуски стіновок і радіогазет. Важливу роль у правовій пропаганді відіграють кабінети правознавства.

В них зібрана відповідна література, функціонують тематичні стенди, наприклад: «Нове в законодавстві», «Вивчаємо право», «Право і ринкові відносини». Інформаційному забезпеченню викладання правознавства сприяє видання методичної літератури. Але не вистачає правової енциклопедії для студентів, написаної авторитетними юристами-науковцями. Недоліками право виховної роботи в вищих навчальних закладах є перевага словесних форм: бесід, лекцій, вечорів запитань і відповідей. У сучасних умовах студентам більше імпонують диспути, рольові ігри, «судові процеси». В деяких вищих навчальних закладах розігруються моделі засідання Ради Безпеки ООН, Європейського парламенту і т.п. Необхідно при організації виховних заходів дотримуватися їх актуальності, вчасного ознайомлення з новими юридичними документами, уникати формалізму, примітивізму. Вдосконалення правового виховання студентів вимагає розуміння педагогами цієї роботи, систематичного підвищення ними рівня своєї педмайстерності, використання сучасних наукових досягнень, поширення й упровадження передового педагогічного досвіду.

Значно збагачує правову культуру суспільства політичний плюралізм, зокрема плюралізм при обговоренні політичних

проблем. В наш час в суспільстві закріпились такі прояви бюрократизму, як адміністративна сваволя в економіці, порушення законодавства державними органами, склалась система своєрідного тіньового права. Недоліки в державній системі не могли не накласти свій відбиток на правосвідомість і правову культуру людей. В першу чергу це відобразилось в пониженні ролі закону. Як документ вищої юридичної сили, який висловлює інтереси і волю всіх громадян, закон по суті замінюється нечисельною кількістю відомчих актів, які висловлюють головним чином інтереси міністрів і відомств, а нерідко – окремих чиновників і бюрократів. Лектор повинен враховувати, що пониження ролі закону, правовий нігілізм, недосконалість системи права і законодавства посилюють критичне ставлення в оцінці самого права, породили невдоволеність законодавством з боку значної частини людей. Серйозні недоліки нашої правової системи очевидні. З чого ж починати, що зробити для того щоб змінити становище, яке склалося, і для створення нового підходу до оцінки наших уявлень про всі сфери правового життя суспільства? Перш за все необхідно підвищити рівень правової культури і правосвідомості всіх членів суспільства. В будь-якій цивілізованій державі діє принцип: закон є закон. У нас, на жаль, нормою стало порушувати закон. Люди, які звикли не поважати, а порушувати погані закони, по інерції, в силу тієї ж звички, будуть порушувати і добрі закони. Повага до закону не завжди напрацьовується само по собі, без допомоги з боку суспільства, педагогів, суспільства. Для розвитку демократії і дійсно правового суспільства необхідна правова грамотність населення. Лектор, виступаючий з лекцією на конкретну правову тему, повинен сприяти виробленню у членів суспільства нового правового мислення, сприяти формуванню значно більш високого, ніж маємо зараз, рівня правової культури і правосвідомості студентів. Лектору слід знати, що ціллю його виступу є зрозуміння слухачами основних шляхів підвищення правової культури. Не можна забувати і те, що рівень правової культури суспільства залежить від рівня розвитку економіки. Кризи народного господарства, знецінення законів, втомленість мас від надмірної політизації життя, низький професіоналізм членів парламенту – все це ні що інше, як симптоми серйозного недугу суспільства, без лікування якого було б наївним мріяти про високий рівень правової культури населення. Зростаючі труднощі, розширення кола

соціальних проблем не можна відсторонити тільки законодавчим шляхом. Необхідні міри економічного характеру. В лекції потрібно підкреслити, що правова культура є складовою частиною культури всього суспільства, особистості. Особливе значення формування правової культури придбає в умовах створення правової держави, тому що без правової культури неможливо здійснити правову реформу, забезпечити нормальну життєдіяльність суспільства, особистості. Правова культура представляє собою знання найбільш необхідного законодавства, вміння правильно розуміти і використовувати його на практиці, нетерпимість до любых порушень законності.

У системі громадянського виховання особливе місце посідає українська мова. Для етнічних українців вона є не тільки державною, а й рідною мовою, для представників національних меншин України – державною мовою. Мова – це не тільки засіб спілкування, а й засіб пізнання світу, вираження особистісного ставлення до нього, навчання та виховання людини, засвоєння соціально-культурного досвіду тощо. Вона становить ядро соціальної культури, без якого неможливо досягти жодного елемента. Ставлення людини до рідної мови, як і до культури свого народу в цілому, характеризує її громадянське обличчя. Мова – одна з найістотніших ознак нації. Без неї немає етносу, немає народу. Тому зовсім не випадковим було те, що поневолювачі нашого народу протягом кількох століть намагалися позбавити його рідної мови. Вони робили все для того, щоб денаціоналізувати наш народ, знищити його самобутню національну культуру. У процесі використання української мови дуже важливо переконливо показати студентам об'єктивний процес її виникнення, головні етапи розвитку, боротьбу за «виживання». З іншого боку важливо розкрити їм багатство і красу української мови. У контексті формування та розвитку в студентів громадянських цінностей неабияке значення має символіка української мови. Істотно збагатити знання студентів з державної мови можна завдяки читанню української літератури. Адже реалістичний літературний твір – це результат художнього відображення об'єктивної дійсності. Він несе життєву правду про героїчні й трагічні сторінки в житті українського народу. Невід'ємною його складовою є народна творчість у всій повноті й розмаїтті її жанрів. Специфічною особливістю художньої літератури є те, що вона впливає не тільки

на свідомість і розум людини, а й на її емоційну сферу, що дуже важливо для посилення її виховного впливу на читача. Збагачена здобутками зарубіжної літератури, вона дає уявлення про національну культуру в контексті світового розвитку. Важливою умовою оволодіння студентами українською мовою є викладання нею усіх навчальних предметів за винятком іноземних мов.

Вивчення історії України забезпечує опанування студентами знань про походження української нації, головні етапи її розвитку, історичне минуле українського народу, його героїчні й трагічні сторінки, вклад у розвиток світової цивілізації. Особливе місце в ній посідає тривала боротьба українського народу за свою державність, волю і незалежність, збереження та примноження національної культури, за її відродження та подальший розвиток у наш час і в перспективі. У процесі вивчення історії нашої країни дуже важливо зосередити увагу студентів на тенденції розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної і правової держави та її орієнтації на співдружність з європейськими й іншими демократичними країнами. Поглибленню цих знань сприяє вивчення основ держави і права, Конституції України тощо. Проте з огляду формування та розвитку громадянських цінностей студентів дуже корисними є так звані інтегративні курси, що синтезують найрізноманітніші за своєю природою знання (природні, суспільні, філософські, історичні, соціально-психологічні та ін.). Прикладом можуть бути такі навчальні дисципліни, як українознавство, українське народознавство та ін. Специфічна їх особливість полягає в тому, що зміст цих предметів у значній частині є варіативним. До того ж він є предметом розробки зусиллями викладачів. Це уможливує таку тематично-комплексну його розробку, яка охоплює найрізноманітнішу інформацію про одні й ті самі соціальні явища. Вивчення географії України збагачує знанням про природні багатства нашої країни, її енергетичні ресурси, провідні галузі господарства, транспорт, промислові та культурні центри. Водночас воно дає можливість орієнтуватися в тому, які питання для нашої країни є проблемними, виробляти особисте ставлення до тих чи інших сторін суспільно-політичного життя. Навчання як засіб формування та розвитку громадянських цінностей має хоч і величезні, але все-таки обмежені виховні можливості. Тому як істотне його доповнення використовують поза навчальну виховну роботу зі студентами, передусім їх участь у наукових, технічних,

мистецьких, спортивних та інших молодіжних об'єднаннях і добровільних організаціях, що формуються за інтересами студентів. Показником рівня громадянської вихованості молоді є її участь у практичній діяльності громадянського характеру.

Звернемо увагу до європейського досвіду громадянської освіти. Головна ідея громадянської освіти в тому, що це освіта, яка спрямована на формування знань і навичок, необхідних громадянину в демократичній правовій державі. Але якщо до цієї простої ідеї придивитися уважніше, то вона виявиться насиченою дуже важливим і складним змістом. В сучасному розумінні цього слова громадянин – це людина, яка живе в демократичній правовій державі і має конституційно гарантовані невід'ємні громадянські права і свободи. Вона має можливість повною мірою ці права і свободи реалізувати і захистити, якщо в цьому виникає потреба, вона знає, як працюють інститути сучасної демократії, поважає демократичні цінності і прихильно ставиться до громадської діяльності. Тому викладання і вивчення прав людини формує ядро громадянської освіти. А супутні знання повинні допомогти новим поколінням зрозуміти закони, за якими живе сучасне демократичне суспільство, його проблеми (політичні, соціальні, культурні, ідеологічні, екологічні і т. д.) і засоби їх розв'язання. Досвід, накопичений європейською системою громадянської освіти, для нас цікавий насамперед своїм принциповим змістом, оскільки в ньому в концентрованому вигляді представлені цілі освіти та шляхи їх досягнення.

Головні цілі громадянської освіти були окреслені на міжнародному конгресі ЮНЕСКО 1978 р., а саме:

- давати знання про права людини одночасно у національному і міжнародному вимірах;
- розвивати знання особами, з допомогою яких права людини можуть ставати політичною і соціальною дійсністю;
- давати знання про нерозривний зв'язок прав людини і прогресу, миру і роззброєння;
- підкреслювати зв'язок нового міжнародного, соціального та культурного ладу з можливістю для всіх народів користуватися їх людськими правами.

Перелічені цілі громадянської освіти можна окреслити як прагнення гуманізації міжнародного і національного порядку до гармонічного розвитку особистості. Загально-гуманістичний

характер громадянської освіти визначає її головні принципи: безперервність, міждисциплінарність, зв'язок освіти з практичною діяльністю, інтеркультурність. Безперервність свідчить про те, що громадянська освіта повинна бути багато етапним процесом, охоплюючим всі важливі періоди формування людської особистості. В ході вищої і професійної освіти не тільки вдосконалюється придбання спеціальних знань і навичок, але й здійснюється процес формування громадянських якостей людини. На цьому етапі поширюються і поглиблюються знання про права людини, відбувається пізнання їх філософських, культурних, політико-правових і суспільно-економічних основ, визначається громадянська позиція людини, її суспільно-політичні орієнтації. Міждисциплінарність громадянської освіти орієнтує на необхідність використовувати потенціал як навчальних предметів, так і викладачів, що ведуть заняття. Кожна дисципліна, що містить у собі історичний і теоретичний досвід, який увійшов у сучасне розуміння прав людини і демократії, може бути використана для цілей громадянської освіти. Відповідно, кожний вчитель, який розуміє значення громадянської освіти, і має необхідні знання і навички для цього, може включитися в процес викладання. На практиці принцип міждисциплінарності реалізується таким, наприклад чином. В шкільних програмах, рекомендованих міністерством освіти Франції, передбачається, що під час вивчення певних тем з історії слід звертати увагу студентів на явища, що пов'язані з сучасним розумінням прав людини і демократії. Існують аналогічні рекомендації щодо вивчення тем з географії, певних творів на уроках літератури; при вивченні іноземної мови пропонується використовувати тексти міжнародних документів з прав людини. Принцип міждисциплінарності у викладанні громадянознавства, прийнятий у європейській системі освіти, підкреслює загальногромадянський сенс цього предмета. Це нітрохи не зменшує значення викладання прав людини як складової частини юридичної освіти. Навпаки, в Європі надається велике значення вивченню прав людини всіма, хто пов'язаний з законодавчою, виконавчою і судовою владами (депутатами всіх рівней, робітниками правоохоронних органів і пенітенціарної системи, співробітниками пограничних і митних служб, суддями і адвокатами) сучасної правової держави. Викладання громадянознавства включає власне в себе юридичну освіту, але

переслідує більш широку мету: сформувати міцні правові переконання громадян як основу правової демократичної культури. Принцип зв'язку громадянської освіти з практичною діяльністю є виразом нерозривної єдності знань-переконань-вчинків людини. Уроки демократії і прав людини не будуть мати сенсу і ефективності, якщо їх ведуть авторитарними методами або в умовах зневажливого ставлення до людських прав і гідності учнів. У відповідності з принципом єдності громадянської освіти з практичною діяльністю Рада Європи рекомендує заохочувати участь у вищих шкіл у роботі неурядових організацій, які мають досвід успішної боротьби за права і гідність людини, а також – навчати учнів самостійному збору інформації про права людини в сучасному світі з різних джерел, її аналізу й оцінці, виробці збалансованих і справедливих суджень. Студенти повинні знати про існуючі національні, регіональні і універсальні механізми захисту прав людини. Цей принцип відображає діяльно-практичний характер громадянської освіти, спрямованої на розвиток демократії і гуманізацію міжлюдських відносин, суспільства і держави. Принцип інтеграції громадянської освіти, з одного боку, виражає універсальність прав людини, які, як підкреслює Загальна Декларація прав людини, належать кожному «незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища»; а, з другого боку, відображає полікультурний (багато культурний) характер сучасного суспільства. Полікультурність сучасного суспільства – головний чинник, що визначає необхідність введення принципу інтеграції в освіту.

В сучасних умовах розбудови правової держави в Україні актуальне місце посідає проблема підвищення рівня правосвідомості та правової культури. Розвиток людства в умовах глобалізації, так чи інакше, залежить від такого соціального явища, як «право», яке, в свою чергу, пронизує розвиток найбільш важливих сфер та правовідносин в суспільстві. Натомість, правова система України свідчить про нагальність вирішення питання, яке лежить в контексті удосконалення рівня правової свідомості та правової культури суспільства та, як наслідок, модернізації сучасного права в цілому.

Останнім часом в Україні склалась тенденція втрати правом свого авторитетного значення, втрати довіри серед українського суспільства до діючої влади, підвищення рівня правового нігілізму серед населення, відсутності законності у діях представників державної влади, що в свою чергу, безпосередньо впливає на зниження рівня правової культури і правосвідомості, та, як наслідок, занепад правової системи та розвитку України як правової держави.

Створення підґрунтя для підвищення рівня правової культури населення, подолання деформації правосвідомості суспільства, підвищення авторитету влади серед населення, свідомої та активної участі громадян у здійсненні реформи є сьогодні першочерговим кроком суспільства на шляху до розбудови в Україні громадянського суспільства і правової демократичної держави. Тому, побудова правової держави без поліпшення правової культури та підвищення рівня правосвідомості громадян України є неможливою.

Суспільство сьогодні потребує реформаторських змін не тільки в сфері судочинства, економіки, правотворчості і т.д., але й у сфері правової свідомості та правової культури, адже в нашій державі до сьогодні не існує жодної комплексної програми по підвищенню правосвідомості та правової культури.

Для удосконалення та модернізації правової системи, правосвідомості студентів і формування правового і демократичного суспільства, розвитку правового світогляду населення нашої держави потребує кардинальних, реформаторських змін, які можна досягнути через підвищення рівня правосвідомості та правової культури, правової обізнаності, шляхом:

1) створення протягом найближчого періоду загальної концепції формування правової свідомості і правової культури суспільства та прийняття державної програми формування правової культури громадян шляхом розвитку правової освіти і правового виховання населення починаючи з молодших класів, що окреслить для дитини ті самі рамки закону, за які заступати не можна: зумовить підвищення рівня їх правосвідомості та виховання у повазі до права;

2) для проведення роботи запрошувати провідних вчених-правознавців держави, а по завершенню курсу проводити підсумкові роботи з оцінкою та сертифікувати студентів;

3) рекомендування телерадіокомпаніям та друкованим засобам масової інформації державної та не державної форм власності вести рубрику, програму тощо правовиховного характеру із залученням спеціалістів-юристів, вчених, посадових осіб державних органів влади;

4) підвищення активності громадян у процесі законотворення, шляхом введення всенародного обговорення законопроектів, що, як результат, стало б підвищенням рівня ефективності громадян, вивченню потреб та інтересів громадян;

5) формування єдиного інформаційно-правового простору, через забезпечення правової інформованості державних і громадських структур, а також кожного громадянина окремо, покращуючи доступність правових актів для всіх заінтересованих осіб;

6) проведення підприємствами, організаціями, корпораціями для трудового колективу проводити правознавчі курси або лекції, запрошуючи фахових спеціалістів та вчених-правознавців, що допоможе підвищити достатні правові знання серед працівників.

Отже, підвищення рівня правосвідомості студентів буде сприяти підвищенню громадської участі у прийнятті важливих суспільно-політичних рішень, контролю за їх виконанням; легітимізації влади загалом, державного устрою, діяльності окремих органів державної влади та місцевого самоврядування, а також певних суспільно-політичних рішень; забезпеченню постійного зв'язку між владою та суспільством; створенню ефективних важелів впливу громадян на політику, що так чи інакше вплине на удосконалення та модернізацію права в цілому.

2.5. Соціально-правове виховання молоді в Національному авіаційному університеті

Соціально-правове виховання молоді в Національному авіаційному університеті є важливою складовою частиною ідейно-політичного та морального виховання молоді взагалі. Актуальність даної теми полягає в тому, що українське суспільство, кожний окремих громадянин і молодь, і особливо молодь вищих навчальних закладів потребує негайного підвищення рівня своєї правової культури з метою розбудови в Україні правової держави та

громадянського суспільства, розвитку досконалої законодавчої системи та виконання законів всіма громадянами.

Правосвідомість особи - форма суспільної свідомості, що містить в собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та концепцій, а також уявлень і настанов, які характеризують відношення особи, суспільної групи і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права, а також до всього, що охоплюється правовим регулюванням¹³². Формування правосвідомості можна розглядати по-перше, через правовий захист і використання позитивних чинників правовиховного впливу.

Основними позитивними чинниками формування правової свідомості молоді можуть бути: реальність правового захисту молоді правоохоронними органами і судом (непідкупність, безпристрасність, сумлінність, вірність своїй професії цими органами державної влади); право на самозахист, гарантоване державою кожній особі (полягає у наданні кожній людині права захищати свої права і свободи від порушення і протиправних посягань всіма не забороненими законом засобами, зокрема зверненнями до громадськості, засобів масової інформації); правова освіта учасників педагогічного процесу як перша ланка у формуванні правової свідомості громадян України. По-друге, через протидію негативним чинникам формування правової свідомості особи. По-третє, шляхом цілеспрямованого формування позитивних правових настанов як вирішальних чинників правомірної поведінки молоді. Проблеми формування правової культури молоді та правосвідомості у своїх працях детально досліджували такі вчені, як А. Венгеров, В. Сальников, І. Осика, О. Скакун, В. Копейчиков, В. Лемак, І. Голосніченко, І. Яковюк, О. Макеєва та ін. У формуванні правосвідомості велике значення має формування поваги і довіри до права – тут велику роль відіграє наше суб'єктивне ставлення та повага до влади в державі. Саме наявність сильної державної влади є вирішальним фактором успішного проведення перетворень, саме держава в ролі керівної верхівки може компенсувати недостатній розвиток ринкової інфраструктури і громадянського суспільства, забезпечити стабільність та порядок у суспільстві. Формування високого рівня правової свідомості

---

¹³² Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / О. Ф. Скакун; Пер. з рос. – Харків: Консум, 2009. – 2. Грищенко А.В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні. Автореферат дисертації на здобуття канд. юрид. наук. — К., 2003. — С. 467.

пов'язано з різними факторами, але варто погодитися, що багато чого залежить від активної правової позиції кожного з нас. Необхідно активно брати участь в усіх державотворчих процесах нашої країни, мати повагу до права, і лише тоді буде сформовано високу правосвідомість кожного окремого громадянина і держави в цілому. У сучасній науковій спеціалізованій літературі пропонується досить широкий перелік внутрішніх факторів впливу на правосвідомість молоді. У юридичній літературі традиційним є поділ факторів впливу на внутрішні та зовнішні. Під внутрішніми факторами ми розуміємо вплив на формування правосвідомості молодшої людини її психологічних особливостей.

Так, Н. Ю. Євплова зазначає, що існують певні «властивості індивіда, які не залежать від його волі». Це, передусім, низка психічних захворювань, які виключають будь-яку розумову діяльність. Важко сперечатися з тим, що для того, щоб повною мірою розуміти сутність правових приписів необхідно досягнути такого рівня розвитку («коефіцієнту інтелекту»), який би дозволяв усвідомити існування вимог, що виходять від невизначеного кола осіб, та від суспільства¹³³. Звичайно, питання про вплив на формування правосвідомості розладів нервової системи та низьких розумових здібностей потребують окремого дослідження. І такі дослідження вже проводяться. Так, в Україні питання формування правосвідомості молоді з вадами розумового розвитку розробляються Інститутом корекційної педагогіки і психології Національного педагогічного університету ім. Михайла Драгоманова, Кам'янець - Подільського Національного університету ім. Івана Огієнка¹³⁴. Однак, слід відрізнити вроджені психічні, нервові чи розумові вади та ті, що почали формуватися з вини батьків чи інших осіб з самого народження дитини. Дорослі не завжди бажають вникати в конфлікти дітей, несправедливо суворо ставляться до них. Все це є нічим іншим як, як уроком свавілля, який яскраво запам'ятовується. Навіть незначні образи знаходять своє місце у правосвідомості дітей та молоді, щоб одного разу проявитися неправомірним вчинком. Кримінологи наголошують на

---

¹³³ Слєпченко Т. Правове навчання: проблеми сьогодення // Рідна школа. – 1998. - №5. – С. 34-35.

¹³⁴ Гаман А.М. Особливості засвоєння правових знань розумово відсталими школярами / А.М. Гаман // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Вип. XII. Серія: соціально-педагогічна. – Аксіома, 2009. – С. 159–164.

тому, що подібні ситуації призводять до конфліктів, які інколи можуть приймати форму правопорушень. Ще одним внутрішнім фактором формування правосвідомості молоді є сила волі, темперамент, та інші фактори, які можуть бути змінені людиною самостійно чи під впливом зовнішніх факторів. Чи не найважливішим фактором формування правосвідомості молоді є індивідуальні моральні засади кожної молодої людини. Природно, що без засвоєння певних моральних норм неможливо сформувати відповідне ставлення до правових явищ. Зв'язок правової та моральної соціалізації настільки тісний, що деякі дослідники навіть використовують поняття «морально-правова соціалізація особистості». Отже, в процесі формування правої свідомості молоді величезне значення має формування моральних цінностей та норм. На думку В. О. Щегорцова до внутрішніх факторів формування соціально-правового виховання молоді також слід віднести «життєвий досвід», який є джерелом правої інформації і виступає як результат зіткнення з державно-правовими явищами в різних суспільних відносинах. До внутрішніх факторів відносять також і «конфлікт нормативних цінностей», який, як правило, відбувається у свідомості підлітків, в зв'язку з психологічними протиріччями їх віку. Ще одним внутрішнім фактором впливу на правосвідомість молоді дослідники (Н. Ю. Євплова та М. І. Максимова) називають рівень професійної освіти (кваліфікація). Отримання вищої освіти впливає на процес соціалізації молодої людини. Більшість сучасної молоді не володіє високою трудовою кваліфікацією, не намагається нею оволодіти, або й зовсім не має такої можливості¹³⁵. Традиційно в юридичній літературі зовнішні фактори (умови) поділяються на макроумови та мікроумови. Макросередовище включає в себе соціально-економічні та культурні умови життя суспільства, які виступають визначальними факторами, які впливають на розвиток правосвідомості молоді щодо прав і свобод людини. Мікросередовище - це сукупність матеріальних, духовних і соціально-психологічних факторів, з якими безпосередньо пов'язане життя молодої людини, тобто її близьке оточення. Основною рисою мікросередовища є безпосередня взаємодія людей, особисті контакти, що відбуваються в малій соціальній групі. Цікаву класифікацію зовнішніх факторів, що впливають на

---

¹³⁵ Слєпченко Т. Правове навчання: проблеми сьогодення // Рідна школа. – 1998. - №5. – С. 34.

формування правосвідомості молоді та її видів запропонувала Н. Ю. Євпалова. Вона подала поділ на офіційні та неофіційні фактори. До офіційних відносять органи державної влади та їх посадові особи, освітні установи, ЗМІ. У групу неофіційних суб'єктів входять релігійні конфесії, колектив, лідери. До найбільш важливих факторів, які мають вирішальний вплив на формування правосвідомості молоді можна віднести сім'ю, навчальні заклади, ЗМІ, Інтернет, найближче оточення. Засоби правового виховання - організована методична система, яка об'єднує предмети, технічні можливості, шляхи передання змісту правових норм, інформації, тобто все те, що використовується для реалізації та досягнення правовиховної мети.

У правовиховній роботі використовується багато засобів правового виховання, серед яких визначальними є: правові акти; засоби масової інформації (радіо, телебачення, газети, журнали); культурно-освітні заклади (кінотеатри, театри, будинки культури, клуби); наукова і навчальна література. Втілюється виховний процес у формах виховання. Отже, соціально-правове виховання є важливим регулятором поведінки, важливим каналом засвоєння колективного досвіду суспільства. Молодь наділена достатньою правовою культурою, і може у певній ситуації встановити і реалізувати правильну лінію поведінки, незважаючи на недостатній життєвий досвід. Вимога знати, поважати і виконувати правові установки в державі належить до числа першочергових у вихованні молоді, для того щоб перетворити повагу до права, закону в особисте переконання кожного молодого члена суспільства. Формування правосвідомості і правової культури молоді є важливим завданням на шляху розбудови нашої країни. Якщо буде підвищуватись рівень правової культури та правосвідомості громадян, то вони будуть обізнанішими в змісті процесів, які відбуваються у суспільстві, а отже і активніше будуть брати участь в цих процес.

Щодо суто соціального виховання, то його можна описати як систему впливу суспільства на людські цінності, ідеї, погляди та життєві установки за для узгодження особистісного та загальносуспільного розвитку.

Соціальне виховання є складовою частиною і одним знайбільш вагомим факторів соціалізаційного процесу. Більшість дослідників розглядають соціалізацію як процес засвоєння особистістю системи

знань, норм і цінностей, соціального досвіду, соціальних якостей і рис, соціальних ролей, зразків і психологічних механізмів поведінки. При цьому підкреслюється, що соціалізація здійснюється як в межах цілеспрямованого соціально-виховного впливу, так і спонтанно, в умовах стихійних впливів на особистість. Соціальне виховання виступає саме цілеспрямованою, спеціально організованою діяльністю в даному напрямку.

В. Нікітін підкреслює провідне значення соціального виховання в процесі соціалізації особистості, сенс якого полягає у «допомозі людині не лише в соціальному орієнтуванні, а й набутті здатності соціального функціонування, зокрема у розвитку таких рис, як милосердя і співчуття»¹³⁶.

Особливої уваги заслуговує розгляд науковцем категорії соціальність як «здатність людини до взаємодії з соціальним світом». На думку вченого вона виражає типологічну характеристику суспільної природи людини на індивідуальному рівні і тому охоплює суб'єктивність, яка розуміється як здатність бути джерелом особистої активності, прояв індивідуального творчого ставлення до суспільного буття¹³⁷.

Підтримує таку думку Л. Мардахаєв, який вважає соціальність особистісною якістю, яка характеризується здатністю індивіда реалізувати свій духовно-культурний потенціал у процесі спільної з іншими людьми діяльності.

Головними принципами організації процесу соціального виховання є:

– індивідуальна допомога у ліквідації конфліктних і критичних ситуацій у соціальній взаємодії особистості, її ціннісному становленні та розвитку індивідуально-творчих рис;

– групова підтримка людини та її мікросередовища (сім'ї, школи, громади) у фізичному, психічному, соціальному становленні;

– громадський захист права кожної дитини і дорослого на достойне життя у суспільстві незалежно від індивідуальних особливостей фізичного та розумового розвитку, соціального статусу;

---

¹³⁶ Сейко Н.А. Соціальна педагогіка: Курс лекцій / Н.А.Сейко. – Житомир: Житомир. держ. пед. ун-тет, 2002, – С. 6.

¹³⁷ Сейко Н.А. Соціальна педагогіка: Курс лекцій / Н.А.Сейко. – Житомир: Житомир. держ. пед. ун-тет, 2002, – С. 39.

- практична діяльність щодо збереження фізичного та психічного здоров'я у соціальному мікросередовищі;
- послідовний розвиток екологічної, соціальної, особистісної, професійної компетентності особистості;
- організація різноманітної соціально адекватної групової дозвіллевої діяльності (фізичної, пізнавальної, комунікативної, рефлексивної, практичної, індивідуально-творчої);
- забезпечення і підтримка успішної суб'єкт-суб'єктної взаємодії підростаючого покоління в соціокультурному просторі;
- забезпечення готовності кожної дитини до відповідальної самоорганізації, морального самобудування власного життя і власної особистості шляхом організації соціального досвіду і самодіяльного спілкування у контактній групі;
- допомога у створенні таких умов життєдіяльності у мікросередовищі, за яких не дивлячись на фізичні недоліки, життєві кризи, людина може жити, зберігаючи відчуття власної гідності і поваги до себе з боку оточуючих;
- реадаптація людини у змінному соціумі за допомогою зростання ступеня її самостійності і самоконтролю ситуації¹³⁸.

У широкому значенні соціальне виховання містить у собі всі види виховання (моральне, трудове, фізичне, естетичне тощо) і виступає практично-орієнтованою діяльністю з формування власне соціально значущих якостей, необхідних для успішної соціалізації дитини.

Слід зазначити, що соціальне виховання з одного боку, регулює поведінку людини у відповідності з затвердженими нормами, з іншого – сприяє розвитку особистості, при цьому створюючи адаптаційні умови в соціумі. Інакше кажучи, призначення соціального виховання лежить у забезпеченні гармонії і взаємозалежності відносин особистості та суспільства.

З вище зазначено можна зробити висновок, що соціальне виховання є цілеспрямованою діяльністю з метою розвитку особистості, засвоєння нею соціальних знань, якостей і цінностей, соціального досвіду і правила соціальної поведінки. В його здійсненні бере участь не тільки школа, а й інші інститути соціалізації: сім'я, освіта, культура, релігія.

---

¹³⁸ Сейко Н.А. Соціальна педагогіка: Курс лекцій / Н.А.Сейко. – Житомир: Житомир. держ. пед. ун-тет, 2002, – 260 с.

У результаті виховання, самовиховання й позитивного впливу інших соціальних факторів (культурно-історичних і релігійних традицій, засобів масової інформації, дитячих суспільних об'єднань, шкільного колективу, друзів тощо) відбувається природний процес інтеграції дитини в суспільство, її соціалізація. Тобто процес соціалізації відбувається насамперед через соціальне виховання, за допомогою якого здійснюється цілеспрямований вплив, керування цим процесом. Однак при цьому для кожної категорії населення повинні бути розроблені свої методики й технології виховного процесу, що дозволяють активізувати позитивних факторів і нейтралізувати негативні.

Підводячи підсумки, необхідно зазначити, що значний вплив на ефективність соціального виховання має соціокультурне середовище вищого навчального закладу, що виступає інтегративним чинником особистісного становлення студента, вплив якого опосередковується за допомогою входження студента в різні його сфери через взаємопов'язану сукупність різних видів діяльності, що забезпечують задоволення потреб людини, групи, колективу з урахуванням вимог і потреб більш широкого соціального середовища і всього суспільства. Зміст життєдіяльності вищого навчального закладу може охоплювати низку сфер: спілкування, пізнання, предметно-практичну та духовно-практичну діяльність, що впливають на формування культурно-освітнього мислення особистості, актуалізують ціннісні орієнтації в процесі творчої діяльності, забезпечують реалізацію творчого потенціалу в професійному просторі, дають людині відчуття власної значимості і гідності, причетності до створення культурних цінностей¹³⁹. Отже, соціально-правове виховання молоді у сучасному громадянському суспільстві – це цілеспрямований постійний вплив, з метою формування в неї правової культури і активної правовірної поведінки.

Сучасне молоде суспільство значно відрізняється від своїх попередників, адже розвивається у новому світі, зі зміненими поглядами та пріоритетами. Молодь вищих навчальних закладів – це група осіб, яка тільки починає входити в соціум і готова прийняти будь-які орієнтири. Якщо брати моральні цінності, то

---

¹³⁹ Сейко Н.А. Соціальна педагогіка: Курс лекцій / Н.А.Сейко. – Житомир: Житомир. держ. пед. ун-тет, 2002, – С. 132.

сьогодні моральні цінності молоді складаються стихійно, багато в чому вони ілюзорні, нерідко вони жорстко раціональні, морально розпливчасті. Сучасна міська молодь добре інформована, але інформованість не означає освіченість. У поступаючій великій кількості інформації, молода людина може взагалі пропустити завдання морального вдосконалення, бо їй цілком виявиться достатнім володіти сучасною технікою, діяти з міркувань найближчої вигоди та не надто піклуватися про завтрашній день. А суспільство, позбавлене культурних підвалин, цінностей і традицій людської свідомості та відповідальності, духовно-моральних принципів – нездатне до виживання¹⁴⁰.

На думку багатьох вчених, ХХІ століття можна назвати кризою моралі сучасної молоді, тому дана проблема стає все більше і більше актуальною.

Жахливо те, що словосполучення «двадцять перше століття» викликає у нас такі асоціації, як криза, технічний прогрес, революції, акції протесту, знецінення людських цінностей. Якщо криза, технічний прогрес, революції та акції протесту відбуваються за участі людини, то знецінення людських цінностей відбувається завдяки пасивності та бездіяльності людей. Те що люди втрачають систему своїх моральних принципів, на мою думку, є наслідком втрати свого духовного рівня, втрати духовного світу та зрілості.

Терміни «мораль» і «моральність» вживаються в основному в одному значенні – як слова-синоніми. Тим більше, вони рівнозначні в прикладному аспекті (у плані завдань юридичної науки). Хоча деякі фахівці в сфері етики вбачають відмінності у цих словах. Гегель також поділяв мораль і моральність, називаючи право, мораль і моральність трьома послідовними ступенями у розвитку об'єктивного духу¹⁴¹. Тому моральна свідомість є найвищим вираженням розвитку людини. Коли немає моральної свідомості, гуманізму кожної окремої людини, то й немає її розвитку, повного сформування особистості з її внутрішнім світом.

Моральна цінність молоді – це те, що має зв'язок із внутрішнім світом людини, те, що ми високо поважаємо і цінуємо, це рівень її загальної культури. На мою думку, це ті правила та засади, які

---

¹⁴⁰ Яновский Р.Г. Глобальные изменения и социальная безопасность. М.: Наука, 1999, – С. 208-209.

¹⁴¹ Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990, – С. 278.

кожна людина для себе обирає і потім все життя приймає рішення, спираючись на них.

Під моральними цінностями розуміють все, що людям особливо дорого і необхідно для життя. В сутності, це погляди, почуття, інтереси, ідеї, думки і явища. У кожної людини формується своя особиста система цінностей. Тобто у кожного з нас вибудовується так звана «піраміда цінностей», яка в повній мірі відображає внутрішній світ особистості.

Вимога моральної досконалості як внутрішнього стану передбачає вільне або добровільне виконання; будь-який примус, не тільки фізичний, але й психологічний, тут і не бажаний, і неможливий; навпаки, зовнішнє здійснення певного закономірного порядку передбачає прямий або побічний примус, оскільки тут прямою й найближчою метою визнається конкретно реалізація, зовнішнє виконання певного блага, наприклад, забезпечення громадської безпеки. Виходячи із цього, примусовий характер закону стає необхідністю, бо ніяка щира людина не буде стверджувати, що одним словесним переконанням можна відразу припинити всі вбивства, шахрайства та інші злочини¹⁴².

Тоді як інтерес моральний належить безпосередньо не до зовнішньої реалізації добра, а до його внутрішнього існування в людському серці¹⁴³.

Проблеми молоді непокоїли суспільство в усі часи, і тоді, коли люди похилого віку були молодими, і коли їх батькам було по вісімнадцять, і вони тільки обирали, якою дорогою їм піти. Проблема молоді - одна з основних, тому що, як не банально це звучить, за нею майбутнє. Але вік нинішній і вік минулий завжди будуть вступати у суперечність.

Якщо цінності – це те, що людина вважає важливішим за все, то головні цінності кожної людини повинні бути такі: сім'я, свобода, праця, творчість, друзі, відповідальність, солідарність, чесність, вихованість.

На мою думку, головні цінності повинні формуватися в дитинстві і в сім'ї, бо коли ще, як не в дитинстві, закладати фундамент для подальшого становлення особистості. Але разом з

---

¹⁴² Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия // В. С. Соловьев. Сочинения : в 2 т. / В. С. Соловьев. - М. : Мысль, 1988. - Т. 1, - 498 с.

¹⁴³ Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990, – С. 125.

тим і школа має формувати моральні якості у людини, і вищі навчальні заклади також впливають на її культурний рівень.

Однією з рис справжньої людини, для котрої моральні цінності займають якесь місце в житті, є толерантність. Англійською – готовність бути терплячим. Українською – здатність терпіти щось або когось, бути стриманим і стійким. Та, на жаль, жодне з цих значень не притаманне дітям двадцять першого століття. Принципи толерантності маловідомі для сучасного населення нашої країни так само, як і населенню багатьох інших країн. Адже, судячи з вчинків та слів, котрі переважають зараз, можна сказати про агресивність і нетерплячість, але аж ніяк не про розуміння почуттів і переживань до оточуючих людей.

Соціологічні дослідження ціннісних орієнтацій студентської молоді НАУ останнього десятиріччя переконують, що у свідомості сучасної молоді формується тип особистості, характерний для західного суспільства — особистості, яка насамперед цінує себе і вважає, що її діяльність, успіх у житті залежать саме від неї. З одного боку, це непогано, адже орієнтація на власні сили, розум, здібності при досягненні життєвих цілей вимагає роботи над собою, наполегливого оволодіння знаннями тощо. Утім найголовніше, щоб при виконанні цих завдань не формувалась людина-егоїст, яка зможе переступити через усе заради досягнення своєї мети.

Існує так зване «золоте правило» – своєрідний поріг моральної зрілості. Воно зобов'язує застосовувати до власних вчинків ту саму мірку, якою міряємо діяння інших людей. Воно стверджує, що всі мають право на щастя. Та для цього кожен повинен творити добро, адже з давніх-давен гарні стосунки між людьми, взаємопідтримка та милосердя були основними в житті.

Якщо людина володіє високо моральними цінностями, то вона ніколи не порушить закон. Так, повної моральності не досягло жодне суспільство, оскільки моральність – це не абсолютна константа, а відносна. Це нескінченний пошук ідеалу і гармонії, виваженості та відповідності, адекватності та пропорційності, справедливості та доцільності, гуманізму і демократизму. Це рух до розвитку, вдосконалення і самовдосконалення, прогресу в суспільному житті¹⁴⁴.

---

¹⁴⁴ Гетьман А. П. Правове виховання в сучасній Україні / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна. – Харків: Право, 2010. – 368 с.

Можна сказати, що основні проблеми правового виховання студентів полягають у:

1. Відсутності у студентів ґрунтовних знань законів, підвищення їхньої юридичної обізнаності, систематичного інформування про актуальні питання права, адже правові знання є основою, на якій формується права свідомість.

2. Несформованій правовій свідомості студентів - відсутність правових уявлень, поглядів, переконань і почуттів, що визначають ставлення особистості до вимог законів, регулюють її поведінку в конкретній правовій ситуації, що є одним з основних напрямів формування громадянина.

3. Немає поваги до держави і права, розуміння необхідності дотримання вимог законів. Такі якості виховують, розкриваючи соціальну суть і роль держави та права.

4. Відсутності навичок і умінь правомірної поведінки. Звичку і вміння дотримуватися вимог права і моралі слід розглядати як продукт свідомого ставлення студентів до визнання свого громадянського обов'язку, дотримання правових норм.

5. Немає нетерпимого ставлення студентів до правопорушень і злочинності, прагнення протидіяти цим негативним явищам, вміння протистояти їм

6. Неподоланні у правовій свідомості хибних уявлень, сформованих під впливом негативних явищ життя. Специфічним недоліком правової свідомості окремих студентів є хибні уявлення про зміст правових норм¹⁴⁵.

Проблема соціально-правового виховання ще тривалий час буде актуальною, а необхідність її дослідження безпосередньо впливає із конституційного проголошення України правовою державою. Це обумовлює потребу в неухильному розвитку і досягненні високого рівня правової освіти та правової культури кожного громадянина, кожної посадової особи, кожного державного службовця, а це можна зробити шляхом вдосконалення навчальних програм освітніх закладів. Лише тоді рівень правової освіти та політичної культури населення досягне найвищого ступеня розвитку, лише тоді кожен громадянин держави відчує власну належність до правового життя країни, буде активним учасником правового процесу і матиме змогу

---

¹⁴⁵ Болоніна С. В. Правосвідомість молоді в умовах системної кризи / С. В. Болоніна., 2004. – 250 с. 66-70

самостійно адекватно аналізувати чинне законодавство, використовувати його собі та оточуючим на користь.

Тобто, виходячи із вище наведеного, можна зробити висновок, що молодь НАУ – це цінність нації та гарант майбутнього кожної держави, і з цим мало хто може не погодитися. Бо саме молодь є тією рушійною силою прогресу країни, її запорукою розвитку та удосконалення. А провідна роль виховання цієї молоді належить саме державі та громадянському суспільству, бо від рівня культури, патріотизму, правової та суспільної свідомості молодого покоління залежить подальше життя держави. Тому виявлення проблем молоді у цих сферах та винайдення шляхів їх усунення завжди залишається актуальною темою.

Розглядаючи сучасні проблеми молоді, доволі часто порушується питання соціально-правового виховання. Бо соціально-правове виховання є системою державних і недержавних заходів, спрямованих на формування у громадян належного рівня правосвідомості й правової культури. Потреба широкого правового виховання молоді зумовлена зростанням творчої, організуючої, координуючої ролі права в соціальному, політичному і економічному розвитку суспільства¹⁴⁶. Соціально-правове виховання молоді НАУ покликане забезпечити формування у молоді високої правової культури, яка передбачає глибокі правові знання і прагнення поглиблювати їх, свідоме ставлення до прав і обов'язків, повагу до законів і правил людського співжиття, готовність дотримуватися і сумлінно виконувати їх.

2.6. Концепція формування правосвідомості та правової культури майбутніх юристів

В сучасній Україні відбувається великомасштабна трансформація соціального буття, змінюються соціальні цінності, норми діяльності й поведінки людей, що зумовлює необхідність підвищення ролі та значення правової культури. Правовий прогрес, до якого прагне Україна, здійснюючи запровадження в життя ідеї

---

¹⁴⁶ Проблеми практичної реалізації правового виховання молоді в сучасній Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://knowledge.allbest.ru/law/2c0b65625b2bc79a5c53b89421216d36_0.html

громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави, може бути реальністю лише за умови, коли політична і правова реформи поєднуються з формуванням правової культури українського суспільства, усіх його соціальних груп. Більше того, без успіху в галузі формування правової культури населення ефективність реформ в Україні буде просто неможливою. Роки незалежності України чимало змінили в житті суспільства і свідомості людей. Втім, такі зміни далеко не всі є позитивними і вони не ліквідували тих деформацій правової свідомості населення, які склалися за роки радянської влади. Тривалий час в Україні культивувалася ідея ототожнення права і законодавства. Викривлення правової свідомості населення посилюється умовами системної економічної і соціальної кризи українського суспільства. Сьогодні вимагає іншого, більш зваженого й абсолютно реального підходу до основних напрямків освітньо-виховної діяльності. Отже, нині виходить на одне із перших місць проблема формування правової культури особистості. Призначення її полягає в тому, щоб забезпечити гармонійний розвиток молоді нашої країни в міжнародне співтовариство.

Серед актуальних проблем, що їх висунуло сьогодні перед державою, юристами, педагогами, психологами та працівниками різних державних і громадських інституцій, гостро постала проблема правової освіти та виховання суспільства, як складова комплексної програми навчання і виховання національної системи освіти. Конче потрібно оновлення змісту освіти, впровадження нових пріоритетних напрямів, основних шляхів реформування, нових підходів, виховних систем, форм і методів навчання і виховання та пошуку шляхів і засобів їх реалізації.

Відповідно до Законів «Про освіту», «Про вищу освіту», Програми правової освіти населення України, Державної національної програми «Освіта. (Україна XXI століття)» формування правової культури майбутніх фахівців визначається одним із провідних напрямів і це завдання розглядається як таке, що є обов'язковим для реалізації його в усіх ланках навчально-виховного процесу та є проблемою, що вимагає комплексного підходу до його розв'язання.

Змінюється соціально-політичний статус нашої держави, що вимагає відповідної переорієнтації ментально-психологічних і морально-правових установок. Саме правова культура особистості і

відповідне правове виховання майбутніх юристів можуть забезпечити формування правосвідомості й адекватної правової поведінки населення.

Актуальність даного дослідження підтверджує підвищена увага до проблематики як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Радянські юристи неодноразово звертались до вивчення правової культури. Разом з тим значення цих досліджень не втратили свого значення і донині, хоча деякі з них підлягають переосмисленню, що буде зробити у науковому дослідженні.

Разом з тим не можна сказати, що вона вичерпана: ще залишаються недостатньо дослідженими багато її аспектів, зокрема питання особливостей формування правової культури та правової свідомості в сучасному українському суспільстві, специфіка правової культури та правосвідомості юристів, шляхи її удосконалення.

Мета дослідження - полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні й розробці концепції формування правової культури та правосвідомості майбутніх юристів на основі визначення сутності та шляхів реалізації у закладах вищої освіти.

Проблеми правової культури та правової свідомості досліджувались такими відомими вченими, як С. С. Алексєєв, Є. В. Аграновська, Д. А. Керімов, Є. Н. Лукашова, Н. І. Матузов, В. Н. Кудрявцев, М. І. Козюбра, П. М. Рабінович, І. С. Самощенко, В. М. Сальников та інші.

В Україні дослідженням даною проблематикою займались Н. А. Бура, В. Д. Бабкін, В. В. Головченко, Г. І. Балюк, В. В. Копейчиков, В. О. Котюк, А. Ф. Крижановський, О. А. Менюк, Є. В. Назаренко, Н. М. Оніщенко, В. В. Оксамитний, М. П. Орзіх, В. М. Селіванов, В. Ф. Сіренко, С. Р. Станік, Є. І. Федик та інші.

Є праці з даної теми і в інших країнах (Й. Сабо, Р. Гольник, Т. Мельцер, В. Пешка, В. Сухецькі, Р. Шюсслер та інші).

Питання формування правової культури особистості розглядались у наукових працях вчених нової демократичної України В. В. Головченка (правове виховання учнівської молоді), О. О. Ганзенка (формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна), І. В. Козубовської (рання профілактика протиправної поведінки неповнолітніх), О. С. Дьоміної (формування правової культури молоді), І. О. Ткачової (формування правосвідомості молоді в системі професійно-

технічної освіти), О. А. Менюка (формування правової культури підприємця), Є. І. Федика (формування правової культури студентів-юристів: теоретичні та прикладні аспекти), М. М. Фіцули (правове виховання учнів).

Правова культура юриста є основою і показником його професіоналізму. Тому увесь спектр і набір професійної характеристики юриста мусить містити в собі елементи правової культури, бо саме вона є вихідним положенням на якому ґрунтуються усі інші знання, уміння, навички, поведінка та й увесь спосіб його життя і діяльності.

Тому, на нашу думку, проблеми формування правової культури та правосвідомості студентів-юристів є актуальними, формуванням правової культури європейського типу, яка надасть можливість громадянам інтегруватись у європейський і світовий правовий простір для реалізації своїх приватних та публічних інтересів.

Перед керівниками і науково-педагогічними працівниками вищого закладу освіти пріоритетними на сьогодні постають питання оновлення підходів до формування правової культури студентів, забезпечення якості правоосвітньої роботи, вирішення вищезазначених проблем задля подолання правового нігілізму серед студентів, дотримання загальнолюдських цінностей та духовних, моральних і культурних засад життя українського народу і побудови правової держави.

У законі України «Про освіту» зазначається, що «освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави»¹⁴⁷.

Закон України «Про вищу освіту» визначає, що «вища освіта – це сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей, здобутих у закладі вищої освіти (науковій установі) у відповідній галузі знань за певною кваліфікацією на рівнях вищої освіти, що за складністю є вищими, ніж рівень повної загальної середньої освіти»¹⁴⁸.

---

¹⁴⁷ Про освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № № 1556-VII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

¹⁴⁸ Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

Юридична освіта в Україні ХХІ століття все в більш різноманітних формах переплітається з економікою, політикою, культурою, світоглядом, правопорядком, послідовно підвищує свою роль і функціональне значення у всіх сферах соціального і державного управління. В умовах зростання злочинності, дефіциту кваліфікованих юридичних кадрів, фахівці в галузі юриспруденції на «вагу золота», роль і значення науки і юридичної освіти в Україні не тільки не знижується, навпаки, зростає, оскільки рівень науково-педагогічного забезпечення професійної підготовки в галузі юриспруденції слід розглядати як дієвий фактор підвищення ефективності правозастосовчої діяльності з охорони прав і законних інтересів громадян, і, в кінцевому рахунку – зміцненню правових основ суспільства і держави.

Важливим аспектом правової реформи України є визначення ролі та місця юридичної освіти в системі вищої школи в умовах утворень соціально-економічних відносин та інтеграції нашої країни в світову економіку. Україні потрібні високопрофесійні кадри, здатні впроваджувати в національну юридичну практику міжнародні стандарти прав людини, які визнала і закріпила у своїй Конституції та законах наша держава¹⁴⁹.

Сьогодні, юридична освіта має статус бажаної та престижної. Для великої кількості студентів вона є запорукою успішного та забезпеченого життя (у кар'єрному аспекті)¹⁵⁰.

Ще відомі римські юристи Гай, Павел, Ульпіан поняття права виводили з ідеї стоїків щодо світового, загального закону природи. У структурі права, що діяло в Римській імперії, юристи виділяли три частини: природне право, право народів і право громадян. «У цілому для праворозуміння давньоримських юристів властиве постійне прагнення підкреслити не лише аксіологічні (ціннісні) риси права, але і властиві поняттю права якості необхідності та повинності. Причому обидва аспекти тісно зв'язані у певну єдність справедливого права»¹⁵¹.

---

¹⁴⁹ Луцький І.М. Проблеми формування правової культури в умовах формування правової держави / І. М. Луцький, А. І. Луцький, М. І. Луцький, О. М. Каленюк // Економіка та держава. - 2008.- № 6. - С. 52-53.

¹⁵⁰ Гальонкіна Ю. С. Юридична освіта в Європейському соціокультурному контексті періоду Середньовіччя / Ю. С. Гальонкіна // Філософські та методологічні проблеми права. – 2015. – 1-2 (9-10). – С. 118-128.

¹⁵¹ История политических и правовых учений : учебник / [под общ. ред. В. С. Нерсесянца]. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Норма, 2004. – 944 с.

Сучасні правознавці під правовою культурою розуміють усе те, що міститься у сфері дії права: норми права та правовідносини, правові установи, правосвідомість і правова поведінка. Сьогодні спостерігається тенденція відстоювання пріоритету особистості та її суб'єктивних прав стосовно державного права.

У науковій юридичній літературі не існує єдиного підходу і до визначення поняття «правова культура». Сучасні вчені в юридичній науковій літературі по-різному визначають поняття «правова культура». Наприклад, у зарубіжній літературі 90-х років ХХ ст. нараховується понад 250 визначень правової культури, число яких постійно зростає.

Ю. С. Шемшученко стверджує, що правова культура – це система духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права, складова загальної культури, охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в її розвитку (право, правосвідомість, правовідносини, правопорядок, нормотворча, правозастосовча та інша правова діяльність). Є однією з категорій загальнолюдських цінностей, невід'ємним компонентом правової держави¹⁵².

У монографічному дослідженні «Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства», авторами яких є Ю. П. Битяк та І. В. Яковюк, правова культура визначається як система позитивних проявів правової дійсності, що концентрує в собі досягнення юридичної науки і практики. Вона є внутрішньою духовною стороною правової системи і пронизує правосвідомість, право, правовідносини, законність і правопорядок, правотворчу, правозастосовну та інші види правової діяльності¹⁵³.

Крім того, правова культура може бути охарактеризована як процес, спосіб і форма реалізації знань та переконань особи під час здійснення правової діяльності. І, нарешті, правову культуру можна розглядати як один із чинників правового регулювання, передумову духовного розвитку людини і суспільства загалом¹⁵⁴.

---

¹⁵² Шемшученко Ю. С. Правова культура / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5: П–С. – 2003. – С. 37.

¹⁵³ Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / [ред. Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк]. – Харьков : Право, 2007. – С. 5.

¹⁵⁴ Макеєва О. М. Правова культура як елемент правової системи / О. М. Макеєва // Часопис Київського університету права. – 2012. – Вип. 4. С. 64–67.

Правова культура, вважає І. В. Яковюк, – це соціальний організм, що постійно еволюціонує. Людству в цілому і кожному народу зокрема потрібна морально-ціннісна, правова система координат. Пронизуючи суспільне буття і свідомість, правові цінності служать джерелом, «контролюючими еталонами» мотивації вчинків людей. Зміни історичних умов позначаються як на стані правової культури, так і загальної культури суспільства. На етапі переходу від однієї моделі державності до другої спостерігається, з одного боку, критика попередньої системи цінностей, а з іншого – формування нових цінностей¹⁵⁵.

Правова культура юриста є невід’ємною складовою феномену його професіоналізму та фундаментальної підготовки. З одного боку - це окреме утворення в системі професійної підготовки, а з другого - елемент усіх інших знань, умінь, навичок загальногуманістичної спрямованості, мотивів діяльності. Зважаючи на те, що проблема правового виховання розглядалась, як правило, у зв’язку з пошуками шляхів морального розвитку особистості майбутнього юриста, важливим у цьому зв’язку є такий компонент правової культури, як ставлення останнього до закону і права. В зв’язку з цим формування позитивного ставлення, сприйняття самої ідеї справедливості вимог закону, рівності соціально-юридичних прав є невід’ємним елементом правової культури юриста. Як уже зазначалося, доцільним і цілком виправданим є культурологічний підхід до розробки теорії і практики формування правової культури, оскільки право включає в себе таку провідну ідею, як обов’язковість дотримання певних вимог в ім’я загальної суспільної справедливості.

Правова культура юриста - це система професійно-правових знань, умінь і навичок, що забезпечують виконання професійних обов’язків. Правова культура майбутніх юристів є складовою частиною загальної культури та характеризується наявністю глибоких правових знань, усвідомленням, чіткою й беззаперечною переконаністю в соціальній цінності права та в поведінці, яка відповідає правовим нормам. Правова культура юриста включає в

---

¹⁵⁵ Яковюк І. В. Правова культура як характеристика якісного стану правової системи / І. В. Яковюк // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / [редкол.: В. Я. Тацій (голова) та ін.]. – Харків : Право, 2008–2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / [за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина]. – 2008. – 726 с.

себе правосвідомість, правову поведінку, правове мислення та їх результати. Реалізується правова культура в її професійній діяльності. Сутність правосвідомості визначається як об'єктивна реальність, що виникає за наявності суб'єктивної оцінки людиною правових норм. Правосвідомість молоді – це складне духовне утворення, яке містить сукупність правових поглядів, уявлень, переконань, почуттів, емоцій, у відповідності з якими молоді люди оцінюють вимоги права, правові явища, визначають своє ставлення до них і готовність здійснити певні правові дії в суспільних чи особистих інтересах¹⁵⁶.

Важливою необхідністю є оволодіння юристом знаннями, уміннями й навичками, керуватись і застосовувати правові й законні вимоги в усіх реальних умовах. Фактично в цивілізованому світі вимагається розв'язання усіх державних і приватних проблем на правових і законних засадах, тобто правова культура мусить стати показником і органічним складником професійної діяльності взагалі, а юриста - зокрема. Право, як і мораль, екологія, є такими ж загальними, як і конкретними, такими ж практичними, як і ідеологічними.

Проблему формування правової культури юриста варто розглянути у контексті його майбутньої професійної діяльності, а тому процес формування правової культури повинен мати універсально-конкретний характер.

Як вважає К. А. Бабенко, у всьому європейському освітньому просторі активно проходять процеси утвердження нової політики щодо юридичних кадрів. В межах ЄС вже давно усвідомлена необхідність європеїзації освіти, хоча базовою основою юридичних факультетів, за загальним визнанням, має залишатися національне право. Все більшої цінності набувають міжнародні порівняльні дослідження, юридичний досвід викладачів і студентів¹⁵⁷.

Результативною стане ця вся навчально-виховна робота за умови передачі правової інформації з одночасним формуванням та усвідомленням корисності й необхідності опанування нею, з метою наступного застосування у повсякденному житті та професійній

---

¹⁵⁶ Макеева О. М. Взаємозв'язок правосвідомості і правової культури як складових правової системи / О. М. Макеева // Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Юридичні науки. – 2017. – № 2. – С. 11-17.

¹⁵⁷ Бабенко К.А. Управління процесом формування правосвідомості та правової культури майбутніх спеціалістів в умовах євроінтеграції / К.А. Бабенко // Theory and methods of educational management. - 2016. - № 2(18).- С. 34-39.

діяльності. Викладач конкретної навчальної дисципліни повинен, насамперед, володіти його змістом і методикою викладання.

Важливими принципами формування правової свідомості і правової культури майбутніх юристів також мають бути:

- науковість і системність, що полягає у забезпеченні оптимальних умов для розширення і поглиблення засобами правової освіти вагомих для кожного юриста правових знань;

- гуманізація, що визначає пріоритет завдань творчої самореалізації юриста відповідно до чинного законодавства, формування гуманності, людяності, доброзичливості, милосердя;

- демократизація, що передбачає автономію (самостійність) закладів освіти різних типів та форм власності, інших центрів правової освіти та виховання у вирішенні основних питань та проблем їх діяльності, розвитку різноманітних форм співробітництва та партнерства всіх учасників право-просвітницької діяльності;

- безперервність, що забезпечує єдність усіх ланок правової просвіти, об'єднання зусиль наукових та позанавчальних закладів з іншими закладами та організаціями;

- набуття правової освіти упродовж усього трудового життя юриста за умови, коли нові правові знання, навички та уміння базуються на раніше придбаних та засвоєних;

- поступовість, тобто відповідність рівнів правової культури відповідним етапам безперервної освіти, зокрема, на початковому етапі (1 курс), та на заключному етапі (на випускних курсах);

- добровільність, що передбачає право вибору та доступність у забезпеченні потреб юриста у правових знаннях,

- творчій самореалізації, здобутті додаткових правових знань, умінь та навичок; самостійність підприємця, що полягає у забезпеченні такої психологічної атмосфери, яка сприяє розвитку і реалізації юристами пізнавальної самостійності, правової активності у юридичній діяльності та у повсякденному житті;

- практична спрямованість правової освіти, що передбачає набуття юристами певних умінь і навичок у використанні правових приписів, орієнтацію на законослухняність;

- принцип зрозумілості, тобто враховувати індивідуальні вікові особливості та набуті раніше правові знання;

- принцип послідовності та тематичності;

- гармонізація правової освіти та виховання, які передбачають створення сприятливих умов для добровільного партнерства і

корисної співпраці того, хто навчається, і тих хто навчає, та держави як рівноправних суб'єктів правовиховного процесу; незалежності правової просвіти.

Можливість забезпечення індивідуально-особистісного підходу до виховання правосвідомості як елемента правової культури студента полягає в тому, що вся навчально-виховна робота в вузі будується в такий спосіб, щоб майбутній юрист усвідомлював найважливіші показники з певним рівнем професійної компетенції.

Ефективність правового виховання майбутнього юриста тим вища, чим активніше розвивається емоційно-моральне й естетичне сприяння світу природи, соціальних відносин, свого індивідуального особистісного призначення і відповідальності перед державою, народом. Почуття відповідальності є активним елементом правової культури. Високо оцінюючи відомі розробки й аналіз сутності соціальної активності, вважаємо, що сформованість правової культури на рівні особистісного вираження та вияву правової активності юриста має втілюватись у досить чітких і водночас містких характеристиках, їх можна сформулювати так:

- усвідомлення своєї професійно-правової діяльності як такої, що утверджує і захищає природне право студента на вільний і гармонійний розвиток своїх анатомофізіологічних, морально-психологічних, духовних, інтелектуальних, соціальних можливостей;

- прийняття ідеї активності правового впливу на соціально-індивідуальні уподобання студентів;

- узгодженість власних інтересів з соціально значущими мотивами своєї професійної діяльності;

- відповідність особистих, професійних інтересів і соціальних установок щодо практичної реалізації завдань правового виховання;

- творчий характер соціально-правової активності студента; усвідомлення високого рівня морально-психологічної відповідальності за якість морально-правового виховання учнів;

- стійкість власних морально-правових переконань;

- багатогранність вияву правової культури;

- поєднання морально-психологічної активності й індивідуально-естетичного переживання з належним рівнем виконання професійно-правових обов'язків та ін.

Проблема формування індивідуальної правосвідомості пов'язана не тільки з теоретичним розглядом її структури. Вона має

велике практичне значення: щоб правові ідеї, уявлення, погляди могли перетворитись у поведінку, вчинки, відповідну правову діяльність, у конкретні дії, вони, насамперед, як свідчить наш досвід, повинні стати переконанням конкретних осіб, надбанням особистісного досвіду кожного пересічного громадянина. Таким чином, у процесі формування правосвідомості студентів-юристів викладач досягає успіхів тільки тоді, коли усвідомлює сутність і знає закономірності становлення правосвідомості окремого студента.

Що стосується методики правового виховання студента-юриста, формування структури його правосвідомості й правової культури, то вони також потребують удосконалення у зв'язку з новими завданнями.

Суть пропонованої нами методики можна звести до таких положень:

1. Правові знання (маємо на увазі всю необхідну для професійної діяльності інформацію) студент - майбутній юрист здобуває в процесі як вивчення відповідних курсів про історію держави та право України та зарубіжних країн, так і під час освоєння усіх інших навчальних предметів: фахових галузей права: кримінального, трудового, адміністративного, господарського, цивільного та сімейного, конституційного, міжнародного та загально гуманітарних і загальноосвітніх, методичних, психолого-педагогічних та проходження різних видів практики.

2. Збагачення правовими знаннями сприяє формуванню правових переконань, які є складовими наукового світогляду майбутнього юриста.

Можливості впливу на свідомість, почуттєво-емоційну й моральну сферу особистості студента посилюється, якщо професорсько-викладацький склад і фахові кафедри ідуть шляхом поєднання принципів раціонального й емоційного, проведення індивідуальних, групових занять, якщо створюються умови для цього. Мова йде про те, що майбутній юрист, навчаючись у вузі, розвивається і формується як особистість, який в сучасний йому період і в майбутньому повинен діяти й жити в певному правовому полі, де діють спільні для всіх закони, нормативно-правові акти. Це вимагає уміння діяти так, щоб щомиті, щодня поведінка окремої особи не заважала нормальному волевиявленню у рамках норм права з боку інших людей.

3. Досконала організація процесу опанування професійними вміннями та навичками уміннями стане основою здійснення правового виховання учнів.

Останнє положення, висловлене нами є не тільки набором прийомів з формування професійних знань та умінь студентів. Воно передбачає також створення умов (відповідних навчально-виховних ситуацій), в яких студент мав би можливість висловити (втілити) в словах, у діях набуті правові знання, інформацію про права й обов'язки особи як людини, як професіонала, як носія певних духовних, інтелектуальних, суспільних якостей.

Зазначена методика передбачає застосування таких прийомів, які спонукають особу не тільки відповідним чином мислити (думати, як бути законослухняним), але й діяти (формувати відповідну правову поведінку), будувати свої відносини з іншими особами, давати належну правову оцінку. На наш погляд, саме третє положення дає підстави очікувати високого рівня сформованості правосвідомості й правової поведінки студентів-правників.

Забезпечити формування адекватної правосвідомості і правової поведінки юристів, його правової культури допоможуть написання конспектів, рефератів, доповідей, повідомлень з використанням літературних і документальних джерел; складання тез виступів з конкретних тем правового виховання; виступи перед студентами групи (класу, на зборах батьків і т. ін.) з доповіддю, повідомленням з окремих питань правопорядку чи прийняття певного закону, виходу книги з теми, що цікавить присутніх; перегляд кінофільмів, телепередач з питань правової політики й правового виховання; підготовка й проведення ділових і рольових ігор у вигляді різного роду конференцій, організаторами й учасниками яких є самі студенти.

До основних методів вдосконалення формування правової культури майбутніх юристів в Україні відносяться:

- наукове, методичне та організаційне забезпечення розвитку навчально-виховного процесу;
- розробка концепції правового виховання в Україні, відповідних галузевих та регіональних програм,
- сприяння створенню та діяльності недержавних фондів підтримки правової просвіти населення;
- розширення мережі закладів юридичної освіти, зокрема юридичних ліцеїв, коледжів, шкіл (класів, груп) з поглибленим вив-

ченням правознавства, підготовка висококваліфікованих наукових та науково-педагогічних кадрів;

– забезпечення населення та посадових осіб необхідною нормативною та іншою правовою інформацією (текстами законів, кодексів, науково-практичними коментарями тощо);

– створення мережі спеціалізованих видавництв правничої літератури, юридичних журналів наукових та практичного спрямування, газет та інших періодичних видань;

Потребує коригування і узгодження, орієнтації на нові правові цінності вже існуюча практика формування правових знань, розробка і запровадження у ній нових методик навчання, таких як ділові ігри, тестування, ситуативні методи тощо. Нагальною є потреба у виданні навчальних посібників, хрестоматій, буклетів, засобів наочності, які у дохідливій формі виховували б студентів на ідеалах поваги до прав людини, демократизму, законслухняності, конституційності.

Головна мета - створення умов для формування їх правосвідомості та правової культури за критеріями, які відповідають європейським стандартам, підготовка всіх членів суспільства до життя в умовах переходу до ринкової економіки при впровадженні якісно нових правових форм організації життєдіяльності громадян, задоволення потреб суспільства у правових знаннях шляхом залучення до правової освіти навчально-виховних закладів, системи адвокатури, засобів масової інформації, політичних партій та громадських організацій, територіальних громад, трудових колективів органів законодавчої, виконавчої та судової влад тощо.

З метою практичного застосування наукового дослідження вважаємо за необхідне запропонувати Концепцію формування правової культури та правової свідомості студентів-юристів.

Мета: формування правосвідомості майбутніх юристів і підвищення на цій основі їхньої правової культури; виховання поваги до права, допомога в оволодінні всією сукупністю правових знань.

Сутність: вплив юридичної теорії і практики на правосвідомість студентів.

Основні завдання:

– оволодіння студентами системою правових знань;

– необхідність формування у свідомості студента, переконань, настанов, мотивів активної правомірної поведінки.

Пріоритетні напрями: правове навчання, правове виховання, правова агітація, правова пропаганда, юридична практика, самовиховання, особистий приклад батьків студентів, професорсько-викладацького складу та співробітників Інституту.

Основні форми роботи зі студентами з правового виховання реалізуються: у навчальному процесі, у науково-дослідній роботі студентів, під час проходження практики, у діяльності правничої клініки, у позанавчальній та виховній роботі зі студентами, діяльності Центру медіації, у діяльності Науково-методичної та Вченої ради ННЮІ.

Зміст правового виховання: правове виховання майбутнього юриста - це не просто озброєння його знаннями правових норм і законів, правове виховання студента-правника - це вміння глибоко розбиратись у законах і користуватись його нормами, щоб у майбутньому застосовувати їх у практичній професійній діяльності та у повсякденному житті.

Форми роботи з метою формування правової культури та правового виховання майбутніх юристів:

1. Навчальна робота студентів: проводять науково-педагогічні працівники, реалізуючи виховну мету заняття під час проведення лекцій, семінарських та практичних занять, складання заліково-екзаменаційних сесій, під час проведення державної атестації.

2. Науково-дослідна робота студентів: здійснюється науковими керівниками процесі написання рефератів, курсових, дипломних, магістерських робіт, наукових публікацій.

3. Під час проходження практики: здійснюється керівниками від інституту та керівниками від бази практики, навчальної, виробничої, науково-дослідної.

4. Позанавчальна та виховна робота: здійснюється дирекцією інституту, заступниками директора, наставниками академічних груп.

- лекції на теми правового виховання;
- зустрічі з видатними юристами та юристами-практиками;
- діяльність «Правничої клініки»;
- діяльність студентського наукового товариства;
- робота студентських наукових гуртків;

- участь студентів у науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах;
- організація діяльності студентського самоврядування;
- участь студентів у фахових олімпіадах, всеукраїнських конкурсах;
- проведення конкурсів студентських наукових робіт з правничої проблематики;
- організація правничих читань;
- випуск збірника правничих наукових записок;
- організація та проведення диспутів з метою формування рівня правосвідомості;
- відвідання парламентських слухань у Верховній Раді України;
- створення осередку спілки молодих юристів;
- проведення соціологічного опитування та анкетування студентів;
- організація екскурсій до Верховного Суду України, до Конституційного Суду України, Верховної Ради України;
- відвідання судових засідань місцевих судів;
- організація і проведення ділових (рольових) ігор з фахових дисциплін.

5. Діяльність науково-методичної ради та Вченої ради ННЮІ:

- забезпечення якості навчально-виховного процесу;
- удосконалення методики викладання правничих дисциплін;
- організація «Школи молодого викладача»;
- організація і проведення науково-практичних конференцій, круглих столів, диспутів з проблем удосконалення системи вищої юридичної освіти;
- створення навчально-методичного комплексу вивчення фахових дисциплін;
- застосування технічних засобів навчання у навчально-виховному процесі;
- участь професорсько-викладацького складу у міжнародних, всеукраїнських конференціях з метою удосконалення системи вищої юридичної освіти;
- організація та проведення науково-практичних семінарів з метою впровадження в навчальний процес інноваційних форм і методів навчання в системі вищої юридичної освіти.

Отже, правова культура майбутніх юристів є складовою частиною та професійної культури, що характеризується наявністю

глибоких правових знань, усвідомленням, чіткою й беззаперечною переконаністю в соціальній цінності права та в поведінці, яка відповідає правовим нормам. Правова культура студентів-юристів включає в себе правосвідомість, правову поведінку, правове мислення та їх результати. Реалізується правова культура в її професійній діяльності. З метою удосконалення рівня правової свідомості та правової культури запропоновано концепцію удосконалення формування правової культури та правосвідомості студентів правників, що реалізована в процесі юридичної освітньої діяльності. Юридична освіта, як і освіта взагалі, з її проблемами організаційної, навчально-методичної перебудови та фінансування повинна бути визнана політичним і соціальним пріоритетом розвитку держави і суспільства. Тільки такий підхід дасть змогу в історично короткий час втілити в наше життя конституційний принцип «верховенства права» та закласти дійсно науково обґрунтовані правові підвалини національної безпеки України.

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ОСВІТЯНСЬКОЇ ГАЛУЗИ В УКРАЇНІ

3.1. Законодавче забезпечення інноваційного розвитку освітньо-наукової галузі України

Провідною ідеєю сучасного світу стає розуміння того, що техногенні та глобалізаційні проблеми, з якими зіткнулося людство на початку ХХІ ст., не можуть бути вирішені в межах технократичного світогляду, який визначав пріоритет виробничих технологій як основу розвитку матеріальної та духовної культури людства. Об'єктивною необхідністю є перехід до інноваційного типу прогресу як умова ефективного подолання нових викликів, що постають перед цивілізацією¹⁵⁸. Сьогодні успішне розв'язання цих завдань ототожнюється зі становленням інноваційної особистості, якій притаманні інноваційний стиль мислення та інноваційна свідомість. Саме освіта відіграє провідну роль у формуванні інноваційної особистості, готової до життя та продуктивної діяльності в нових швидко змінюваних умовах. Якщо в загальноосвітній школі розпочинається процес формування життєвої траєкторії молодій людині, то успішність її реалізації в подальшому значною мірою залежить від пріоритетів освітньої діяльності вищої професійної школи. Тільки інноваційний вищий навчальний заклад спроможний забезпечити всебічний розвиток студента, його становлення як висококваліфікованого фахівця. Відповідно, інноваційна діяльність університету є об'єктивною умовою його конкурентоспроможності на ринку освітніх послуг. Інноваційна діяльність є багатоаспектною та визначається системою чинників, серед яких законодавче забезпечення її підтримки та розвитку є особливо актуальною в умовах активного формування правового поля функціонування освітньої галузі громадянського суспільства.

Правові орієнтири інноваційної діяльності університетів визначені Законом України «Про вищу освіту» (2014 р.). Вони

---

¹⁵⁸ Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти: Стратегія. Реалізація. Результати / В.Г. Кремень [текст]. – К.: Грамота, 2005. – 447 с.

закладені в самому визначенні вищого навчального закладу як окремого виду установи, яка є юридичною особою приватного або публічного права, діє згідно з виданою ліцензією на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти, проводить наукову, науково-технічну, інноваційну та методичну діяльність, забезпечує організацію освітнього процесу і здобуття особами вищої освіти, післядипломної освіти з урахуванням їхніх покликань, інтересів і здібностей. Відповідно університет визначається як вищий навчальний заклад, що провадить інноваційну освітню діяльність за різними ступенями вищої освіти та прикладні наукові дослідження, є провідним науковим і методичним центром, має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів, сприяє поширенню наукових знань та провадить культурно-просвітницьку діяльність¹⁵⁹.

У наших дослідженнях¹⁶⁰ було обґрунтовано, що в Україні в цілому сформувалася відносно самостійна галузь законодавства про освіту. При цьому наголошується, що достатньо широка законодавча база хоча й репрезентує регулятивні функції держави щодо інноваційного розвитку наукової та освітньої галузі, потребує подальшого розвитку та вдосконалення. Одним із чинників гальмування інноваційних процесів є те, що окремі нормативно-правові акти або вичерпали свій регуляторний ресурс, або не відповідають сучасному стану та цілям університетської освіти. Такий висновок підтверджується результатами моніторингу законодавчої та нормативно-правової бази інноваційної діяльності. Так, цю важливу сферу в Україні врегульовано Законами України «Про інноваційну діяльність» (2002 р.), «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» (2006 р.), «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» (2012 р.), «Про наукову і науково-технічну діяльність» (2016 р.); Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності загальнодержавного рівня на 2012-2016 роки» (2012 р.). Ці базові закони визначають правові, економічні та організаційні

---

¹⁵⁹ Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>.

¹⁶⁰ Головка С.Г. Перспективи інноваційного розвитку вітчизняної наукової та освітньої галузі у вимірах сучасного законодавства / С.Г. Головка // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»: зб. наук. праць. – К.: НАУ, 2016. – № 2 (39). – С. 42-49.

засади державного регулювання інноваційної діяльності в Україні, встановлюють форми стимулювання державою інноваційних процесів, визначають пріоритетні напрями інноваційної діяльності та правові, економічні, організаційні, фінансові засади державного регулювання діяльності у сфері трансферу технологій з метою забезпечення ефективного використання науково-технічного та інтелектуального потенціалу¹⁶¹.

Якщо більш ретельно проаналізувати законодавчу базу у контексті окресленої проблеми, то можна звернути увагу, що її метою є забезпечення інноваційної моделі розвитку економіки шляхом концентрації ресурсів держави на пріоритетних напрямках науково-технічного оновлення виробництва, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках. При цьому інноваційна діяльність визначається як така, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок, випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг.

Відповідно, об'єктами інноваційної діяльності є: інноваційні програми і проекти; нові знання та інтелектуальні продукти; виробниче обладнання та процеси; інфраструктура виробництва і підприємництва; організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру і якість виробництва і соціальної сфери; сировинні ресурси, засоби їх видобування і переробки; товарна продукція; механізми формування споживчого ринку і збуту товарної продукції. Законодавче унормування трансферу технологій регламентує передачу технологій, охорони майнових прав на вітчизняні технології та їх складові, розширення міжнародного науково-технічного співробітництва. Окреслюються правові механізми фінансування інноваційної діяльності, державної підтримки наукових установ, організації системи ефективного колективного використання наукового обладнання.

Особливістю базового законодавства є те, що інноваційна діяльність безпосередньо ототожнюється з розвитком наукових і виробничих технологій, комерціалізовані результати яких є

---

¹⁶¹ Моніторинг законодавчої і нормативно-правової бази інноваційної діяльності в цілому та за стратегічними пріоритетними напрямками науково-технологічного розвитку та інноваційної діяльності в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uinte.kiev.ua/viewpage.php?page_id=539.

конкуренентоспроможними на ринку товарів та послуг. При цьому державна підтримка надається суб'єктам господарювання всіх форм власності, що реалізують в Україні інноваційні проекти, і підприємствам всіх форм власності, які мають статус інноваційних. Відповідно, як зазначають дослідники, інноваційний університет в сучасних умовах «не економічний чи управлінський навчальний заклад, що випускає дипломованих підприємців чи менеджерів, а передусім ВНЗ природничо-наукового та інженерно-технологічного профілю, викладачі, студенти і аспіранти якого здатні реалізовувати свої новаторські напрацювання, впроваджувати в економіку результати своїх досліджень і розробок шляхом створення нових підприємств»¹⁶².

В умовах відокремленості університетської науки від академічної та з огляду на системні проблеми матеріально-технічного забезпечення освітньої галузі, розвиток інноваційної діяльності університетів, навіть найбільш потужних, зустрічає на своєму шляху чимало перешкод. Крім того, законодавчо залишається не чітко визначеним поняття інноваційної освітньої діяльності як провідного виду діяльності університету. У науковій літературі інноваційну діяльність університету розглядають як таку, що має спрямовуватися на створення та впровадження інноваційних продуктів і послуг. Виокремлюють декілька її основних видів: виконання фундаментальних і прикладних наукових досліджень, розвиток власної інфраструктури нововведень, виведення на ринок результатів власної дослідницької діяльності, розробка і реалізація комплексних проектів і програм інноваційного розвитку; навчання інноваційної діяльності викладачів, наукових працівників, аспірантів, докторантів, здобувачів, студентів як фактор відтворення інноваційних кадрів; освітня інноваційна діяльність (створення інноваційних курсів, тренінгів)¹⁶³.

На практиці інноваційна діяльність вищого навчального закладу залишається відокремленою від інших видів, що підтверджує аналіз стратегічних напрямів розвитку провідних вітчизняних університетів. Наприклад, основним завданням Київського наці-

---

¹⁶² Іщенко А.Ю. Інноваційні дослідницькі університети як чинник модернізації освітньо-наукової сфери та розбудови суспільства знань. Аналітична записка / А.Ю. Іщенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1427>.

¹⁶³ Шевченко Л.С. Типологізація інноваційної діяльності та інновацій в освітній сфері / Л.С. Шевченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2014/01/Shevchenko.pdf>.

онального університету імені Тараса Шевченка визначено навчально-виховну, науково-дослідницьку та інноваційну діяльність, яка, в свою чергу, позиціонується з проектами, що мають комерційний потенціал та адаптовані до вимог Європейської мережі підприємств (EEN). Це пропозиції за такими науковими напрямками: біотехнології, енергетика, екологія, інформаційні та комунікаційні технології, нанотехнології і нові матеріали, соціально важливі та промислові пропозиції науково-технічних послуг, що можуть надаватися співробітниками та лабораторіями університету. Переважно це технологічні та бізнес пропозиції, заходи, присвячені розвитку системи трансферу технологій¹⁶⁴.

Пріоритетом інноваційної діяльності потужних університетів, лідерів університетської науки, є створення технологій, результатом упровадження яких є конкурентоспроможні товари та послуги. Потужним чинником розбудови інноваційної діяльності в системі вищої освіти стають дослідницькі університети, які забезпечують інтеграцію інноваційної, освітньої та наукової складових. На думку дослідників окресленої проблеми саме дослідницькі університету стануть основною ланкою в інноваційній системі підготовки висококваліфікованих кадрів умовах змін і зростання конкуренції. Це, в свою чергу, сприятиме структурній трансформації економіки та перехід на інноваційні моделі виробництва, а також стимулюватиме зростання рівня затребуваності фахівців наукової та технологічної галузі в Україні.

Серед основних критеріїв, яким мають відповідати дослідницькі університети, виділяють: частка коштів, які отримує університет на конкурсній основі на здійснення фундаментальних і прикладних наукових досліджень, перевищує 50% загального бюджету; інноваційний зміст та методики навчання студентів; залучення до навчально-виховного та науково-дослідного процесу закордонних викладачів; інноваційна структура університету, яка включає як освітнє середовище, так і дослідні підприємства, на яких здійснюється технологічне упровадження результатів інноваційної діяльності та виробництво інноваційних продуктів і послуг¹⁶⁵.

---

¹⁶⁴ Звіт ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Губернського Л.В. 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univ.kiev.ua/pdfs/zvit/zvit-rektora-2015.pdf>.

¹⁶⁵ Іщенко А.Ю. Інноваційні дослідницькі університети як чинник модернізації освітньо-наукової сфери та розбудови суспільства знань. Аналітична записка / А.Ю. Іщенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1427>.

Значною мірою, саме завдяки напрацьованому досвіду найбільш потужних вищих навчальних закладів розпочалося формування законодавчої бази функціонування дослідницьких університетів. Її основу склала Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про дослідницький університет» (2010 р.), яким визначено порядок надання національному університету статусу дослідницького, основні засади його діяльності, особливості кадрового забезпечення, фінансування, матеріального забезпечення наукових і науково-педагогічних працівників, права та обов'язки дослідницького університету, який визначається як вищий навчальний заклад, що має вагомі наукові здобутки, провадить дослідницьку та інноваційну діяльність, забезпечує інтеграцію освіти та науки з виробництвом, бере участь у реалізації міжнародних проєктів і програм. Цим положенням, з одного боку, основною метою дослідницького університету визначено створення інноваційного середовища, що безпосередньо пов'язане з інноваційною діяльністю. З іншого боку, навчальна діяльність відокремлюється від наукової та інноваційної, що, в цілому, відповідає визначеним вище тенденціям становлення інноваційної діяльності в університетській освіті.

Правові засади розбудови дослідницьких університетів окреслено в Законі України «Про вищу освіту» (2014 р.). Основним пріоритетом у наданні такого статусу визначено внесок університету у розвиток держави в певних галузях знань за моделлю поєднання освіти, науки та інновацій, сприяння її інтеграції у світовий освітньо-науковий простір¹⁶⁶.

Перспективним напрямом розбудови інноваційної університетської освіти є запровадження підприємницьких університетів, науково-виробничий потенціал яких дає можливість комерціалізувати отримані інноваційні продукти та послуги. Також достатньо інноваційною є ваучерна університетська освіта, яка за рахунок гнучких механізмів фінансування є ефективною.

Одним із важливих кроків забезпечення інноваційного розвитку наукової галузі України стала норма Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (№ 848-VIII від 26.11.2015) щодо створення при Кабінеті Міністрів України постійно діючого

---

¹⁶⁶ Про вищу освіту: Закон України від липня 2014 р. № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>.

консультативно-дорадчого органу – Національної ради України з питань розвитку науки і технологій. Правовий статус Національної ради з питань розвитку науки і технологій визначено статтею 20 закону¹⁶⁷. Основною метою діяльності ради є забезпечення ефективної взаємодії представників наукової громадськості, органів виконавчої влади та реального сектору економіки у формуванні та реалізації єдиної державної політики у сфері наукової і науково-технічної діяльності. Закон визначає основні функції Національної ради: підготовка та подання Кабінетові Міністрів України пропозицій щодо формування засад державної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності; підготовка пропозицій щодо інтеграції вітчизняної науки у світовий науковий простір та Європейський дослідницький простір з урахуванням національних інтересів; підготовка пропозицій щодо засад функціонування в Україні системи незалежної експертизи державних цільових наукових та науково-технічних програм, наукових проєктів, державної атестації наукових установ, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань; підготовка та оприлюднення щорічної доповіді про стан та перспективи розвитку сфери наукової та науково-технічної діяльності України, а також про стан виконання Україною пріоритетів Європейського дослідницького простору та надання пропозицій щодо плану їх реалізації на наступний рік; взаємодія в установленому порядку з відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій; надання пропозицій щодо принципів наукової етики та механізмів контролю за їх дотриманням; розроблення спільно з представниками реального та фінансового секторів економіки та іншими зацікавленими сторонами пропозицій щодо створення механізмів комерціалізації результатів наукових досліджень; внесення рекомендацій щодо оптимальних шляхів реалізації проєктів і програм міжнародної технічної допомоги у сфері наукової і науково-технічної діяльності; надання пропозицій щодо розвитку наукової та науково-технічної сфери в Україні; розроблення пропозицій щодо стратегії розвитку системи залучення та

---

¹⁶⁷ ¹⁶⁷ Звіт ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Губернського Л.В. 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univ.kiev.ua/pdfs/zvit/zvit-rektora-2015.pdf>.

¹⁶⁷ Іщенко А.Ю. Інноваційні дослідницькі університети як чинник модернізації освітньо-наукової сфери та розбудови суспільства знань. Аналітична записка / А.Ю. Іщенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1427>.

підготовки учнівської молоді до наукової і науково-технічної діяльності.

Робочими колегіальними органами Національної ради є науковий та адміністративний комітети, що представляють інтереси наукової громадськості (стаття 21). Члени Наукового комітету обираються Ідентифікаційним комітетом з питань науки, який керується тим, що склад Наукового комітету має бути здатним реалізувати наукове лідерство, бути авторитетним і незалежним, збалансовано представляти всю наукову спільноту. Науковий комітет розглядає проекти документів, розроблені робочими групами з питань, що належать до компетенції Національної ради України з питань розвитку науки і технологій, та приймає щодо них рішення, які вносяться на розгляд Національної ради України з питань розвитку науки і технологій; проводить експертизу нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України та центральних органів виконавчої влади на предмет відповідності інтересам та засадам державної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності, надає відповідні рекомендації. До адміністративного комітету входять представники центральних органів виконавчої влади, Національної академії наук України та національних галузевих академій наук, обласних (міських) державних адміністрацій регіонів, на території яких зосереджено значний науковий потенціал, державних органів, що відповідають за наукову сферу, великих наукоємних підприємств, наукових установ, університетів, академій, інститутів, інноваційних структур.

У грудні 2015 року відбулися парламентські слухання у Верховній Раді України на тему «Правове забезпечення реформи освіти в Україні». Серед першочергових завдань було визначено, зокрема, прийняття нормативно-правових актів, розроблення яких віднесено до компетенції Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, спрямованих на запровадження механізмів реалізації права людини на освіту та забезпечення законодавчих гарантій умов підвищення інвестиційної привабливості системи вищої освіти як чинника економічного зростання та культурного розвитку нашої країни¹⁶⁸. Створено наказом Міністерства освіти і науки України робочу групу з розроблення нової редакції

---

¹⁶⁸ Правове забезпечення реформи освіти в Україні: матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 9 грудня 2015 р. / Верховна Рада України, Комітет з питань науки і освіти. - К.: Парлам. вид-во, 2016. – 256 с.

Положення про дослідницький університет, критеріїв, що визначають показники, приведені до кількості науково-педагогічних і наукових працівників вищого навчального закладу.

Важливе значення у розвитку інноваційної діяльності має прийняття Закону України «Про підтримку та розвиток інноваційної діяльності», який визначає правові та економічні засади підтримки та розвитку інноваційної діяльності. Проект Закону визначає засади державної підтримки інноваційної діяльності, пріоритетні напрями інноваційної діяльності, особливості реалізації інноваційних проектів, принципи стимулювання та підтримки інноваційної діяльності, залучення інвестицій для інноваційної діяльності, функціонування фонду розвитку інновацій, публічно-приватного партнерства в сфері інноваційної діяльності, оцінки ефективності реалізації заходів державної підтримки інноваційної діяльності. Прийняття цього Закону створить умови для підтримки та розвитку інноваційної діяльності як цілісної системи стимулювання економічного та культурного розвитку країни.

У червні 2016 року в Комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти проведено парламентські слухання з питання «Законодавче забезпечення розвитку Національної інноваційної системи: стан та перспективи вирішення». За їх результатами розроблено практичні рекомендації щодо розвитку інноваційної діяльності, запропоновано механізми удосконалення відбору інноваційних проектів.

Одним із пріоритетних завдань посилення інноваційності освітньо-наукової галузі є запровадження в Україні європейської моделі підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації. Упродовж останнього часу у цьому напрямі зроблено надзвичайно важливі кроки. Зокрема, затверджено Національну рамку кваліфікацій, прийнято Закони України «Про вищу освіту» і «Про наукову та науково-технічну діяльність», розроблено проект нового Порядку присудження наукових ступенів. Із вересня 2016 року наукові установи та провідні університети здійснили перший набір та розпочали підготовку здобувачів освітньо-наукового рівня «Доктор філософії».

Так, затверджена у 2011 р. Національна рамка кваліфікацій (НРК) уніфікує процедури розроблення, ідентифікації, співвіднесення, визнання, планування і розвитку кваліфікацій

відповідними органами виконавчої влади, установами та організаціями, що реалізують державну політику у сфері освіти. Основною метою запровадження Національної рамки кваліфікацій є введення європейських стандартів та принципів забезпечення якості освіти з урахуванням вимог ринку праці до компетентностей фахівців, забезпечення гармонізації норм законодавства у сфері освіти та соціально-трудових відносин, сприяння національному і міжнародному визнанню кваліфікацій, здобутих в Україні, налагодження ефективної взаємодії сфери освітніх послуг та ринку праці¹⁶⁹. На практиці упровадження положень НРК в систему підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів стало можливим із прийняттям у 2014 році Закону України «Про вищу освіту»¹⁷⁰. На основі визначених у НРК кваліфікаційних рівнів стаття 5 Закону встановлює рівні та ступені вищої освіти, до яких, відповідно, віднесено три освітні, а також освітньо-науковий і науковий рівні.

Закон визначає, що підготовка здобувачів вищої освіти здійснюється не лише за традиційними освітньо-професійними, а й за освітньо-науковими та науковими програмами відповідно до рівнів вищої освіти. Третій (освітньо-науковий) рівень вищої освіти відповідає восьмому кваліфікаційному рівню НРК і передбачає опанування як теоретичних знань, так і формування умінь, навичок та компетентностей, достатніх для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та дослідницько-інноваційної діяльності, оволодіння методологією наукової та педагогічної діяльності, а також проведення власного наукового дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення. Науковий рівень вищої освіти відповідає дев'ятому кваліфікаційному рівню НРК і передбачає набуття компетентностей з розроблення і впровадження методології та методики дослідницької роботи, створення нових системоутворюючих знань та/або прогресивних технологій, розв'язання важливої наукової або прикладної проблеми, яка має загальнонаціональне або світове значення. Закон встановлює відповідність рівнів та ступенів вищої освіти: доктор філософії для

---

¹⁶⁹ Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: Постанова КМУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua>.

¹⁷⁰ Про вищу освіту: Закон України від липня 2014 р. № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>.

восьмого рівня та доктор наук для дев'ятого. Важливою нормою Закону, що забезпечує наближення вітчизняної системи підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації до європейських стандартів, є запровадження наукового ступеня доктора філософії, який є одночасно освітнім і першим науковим ступенем, що здобувається на основі ступеня магістра. Основою для присудження ступеня доктора філософії визначено успішне виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньо-наукової програми обсягом 30-60 кредитів ЄКТС під час навчання в аспірантурі, що триває чотири роки, а також публічного захисту дисертації у спеціалізованій вченій раді. Другим науковим рівнем визначено ступінь доктора наук, що здобувається на науковому рівні вищої освіти на основі ступеня доктора філософії і передбачає набуття найвищих компетентностей у галузі розроблення і впровадження методології дослідницької роботи, проведення оригінальних досліджень, отримання наукових результатів, які забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення та опубліковані в наукових виданнях.

Загальні принципи підготовки фахівців першого та другого наукових рівнів визначено в ст. 6 «Атестація здобувачів вищої освіти». Атестація розглядається як встановлення відповідності засвоєних здобувачами вищої освіти рівня та обсягу знань, умінь та компетентностей вимогам стандартів вищої освіти. Функція атестації здобувачів ступеня доктора філософії здійснюється постійно діючою або разовою спеціалізованою вченою радою вищого навчального закладу чи наукової установи, акредитованою Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО), на підставі публічного захисту наукових досягнень у формі дисертації. Атестація осіб, які здобувають ступінь доктора наук, здійснюється постійно діючою спеціалізованою вченою радою вищого навчального закладу чи наукової установи, акредитованою Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти, на підставі публічного захисту наукових досягнень у вигляді дисертації або опублікованої монографії, або сукупності статей, опублікованих у вітчизняних (міжнародних) рецензованих фахових виданнях. Основними принципами атестації визначено відкритість і гласність, що забезпечуються, зокрема, оприлюдненням дисертаційних робіт та відгуків офіційних

опонентів на офіційних веб-сайтах вищих навчальних закладів та наукових установ¹⁷¹.

Норми, що регулюють процедури підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, були розвинуті у Законі «Про наукову та науково-технічну діяльність»¹⁷². Так, стаття 27 визначає основними формами підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації аспірантуру, ад'юнктуру та докторантуру, а також право наукових установ здійснювати підготовку докторів філософії за власними освітньо-науковими програмами, які акредитовані Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти. Стаття 28 закріплює право вчених на здобуття наукового ступеня доктора філософії і доктора наук та присвоєння вчених звань старшого дослідника, доцента і професора. Присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань розглядається як державне визнання рівня кваліфікації вченого. При цьому наголошується, що підготовка науково-педагогічних і наукових кадрів та присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань здійснюються відповідно до Закону України «Про вищу освіту». Таким чином, на сьогодні саме цей Закон є основою нормативно-правового забезпечення системи підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні. Після його прийняття розпочалося практичне втілення європейських стандартів докторської підготовки.

Проте залишається актуальним завершення формування правового поля повноцінної імплементації Закону «Про вищу освіту», зокрема, в його частині, що регламентує особливості підготовки наукових кадрів. Наприклад, Законом передбачено, що провідну роль у забезпеченні якості вищої освіти, зокрема, й щодо освітньо-наукового та наукового рівнів, має відігравати НАЗЯВО, яке формує та подає на затвердження Кабінету Міністрів України положення про акредитацію освітніх програм, перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, порядок присудження наукових ступенів (стаття 13), вимоги до рівня наукової кваліфікації здобувачів наукових ступенів та порядок їх присудження спеціалізованими вченими радами,

---

¹⁷¹ Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>.

¹⁷² Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11. 2015 р. №848- VIII // Відомості Верховної Ради. – 2016. – № 3. – С.25.

положення про акредитацію спеціалізованих вчених рад, а також акредитує спеціалізовані вчені ради та контролює їх діяльність (стаття 18). З огляду на це, у квітні 2015 р. Постановою Кабінету Міністрів України було створено НАЗЯВО та затверджено його статут¹⁷³. А також затверджено перелік галузей знань і спеціальностей, яким визначено 29 галузей знань та 293 найменування спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти¹⁷⁴. У вересні 2015 р. Наказом Міністерства освіти і науки України було створено Науково-методичну раду, до повноважень якої віднесено, зокрема, розроблення методології та методичних рекомендацій зі створення стандартів освітньої діяльності та стандартів вищої освіти, надання висновків щодо пропозицій до переліку галузей знань і спеціальностей, розроблення рекомендацій щодо наукової організації праці працівників вищих навчальних закладів, нормування часу для планування й обліку наукової роботи¹⁷⁵.

Наступним кроком стало розроблення нової редакції Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого в березні 2016 року¹⁷⁶. Ним визначено, що освітньо-наукова програма та навчальний план аспірантури складаються з освітньої та наукової складових. Освітня складова передбачає засвоєння навчальних дисциплін, що може здійснюватися як на базі ВНЗ (наукової установи), до якого зарахований аспірант, так і в рамках реалізації права на академічну мобільність – на базі інших ВНЗ (наукових установ). Аспіранти, незалежно від форми навчання, зобов'язані відвідувати аудиторні заняття і проходити всі форми поточного та підсумкового контролю, передбачені індивідуальним

---

¹⁷³ Про утворення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти: Постанова КМУ від 15.04.2015 р. № 244 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/244-2015>.

¹⁷⁴ Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 266 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/266-2015>.

¹⁷⁵ Про Науково-методичну раду Міністерства освіти і науки України: Наказ Міністерства освіти і науки України № 922 від 11.09.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2015-09-17/4402/2-nmon-922.pdf>.

¹⁷⁶ Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах): Постанова Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 р. № 261 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/261-2016>.

навчальним планом аспіранта та освітньо-науковою програмою аспірантури вищого навчального закладу (наукової установи). Відповідно, освітньо-наукова програма аспірантури має включати не менше чотирьох складових, що передбачають набуття аспірантом компетентностей відповідно до Національної рамки кваліфікацій (глибокі зі спеціальності, за якою проводиться дослідження, оволодіння загальнонауковими (філософськими) компетентностями, набуття універсальних навичок дослідника (усної та письмової презентації результатів власного наукового дослідження, використання інформаційних технологій у науковій діяльності, організації та проведення навчальних занять, управління науковими проектами, реєстрації прав інтелектуальної власності), здобуття мовних компетентностей, достатніх для представлення та обговорення отриманих результатів у міжнародній науковій спільноті.

Наукова складова освітньо-наукової програми передбачає проведення власного наукового дослідження аспірантом під керівництвом одного або двох наукових керівників та оформлення його результатів у вигляді дисертації. Атестація здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії здійснюється постійно діючою або спеціалізованою вченою радою, утвореною для проведення разового захисту, на підставі публічного захисту наукових досягнень у формі дисертації, стан готовності до захисту якої визначається науковим керівником. Обов'язковою умовою допуску до захисту є успішне виконання аспірантом його індивідуального навчального плану¹⁷⁷. Це дало можливість провідним вищим навчальним закладам та науковим установам здійснити практичні кроки з підготовки запровадження освітньо-наукового рівня «доктор філософії» та розроблення освітньо-наукових програм із відповідних галузей знань.

Разом із тим, успішна реалізація європейської моделі підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації потребує здійснення низки важливих кроків, як організаційного, так і правового характеру. Зокрема, є необхідність налагодження повноцінного функціонування НАЗЯВО згідно Закону «Про вищу освіту»,

---

¹⁷⁷ Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах): Постанова Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 р. № 261 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/261-2016>.

передачі йому функцій регулювання та контролю, які продовжує здійснювати Міністерство освіти і науки України. Адже за статутом саме цей орган має здійснювати ліцензування та акредитацію вищих навчальних закладів, відкривати та координувати діяльність спеціалізованих вчених рад тощо.

Потребують розвитку й методологічні підходи щодо розбудови системи докторської підготовки. У сучасній європейській практиці система підготовки докторів філософії розглядається динамічною частиною Болонського процесу, яка забезпечує інтеграцію Європейського простору вищої освіти (ЕНЕА) та Європейського наукового простору (ERA), основою творення в Європі суспільства знань. Спостерігається тенденція поєднання магістерських та докторських програм. Особлива увага приділяється формуванню докторських шкіл як основного інструменту оволодіння рівнем доктора філософії. Основою докторського навчання стають оригінальні наукові дослідження в наукових школах за наявності необхідного наукового обладнання, наукової атмосфери, спеціальних програм фінансування. Докторське навчання розглядається як складова частина наукового розвитку сучасного університету¹⁷⁸.

Сьогодні ефективним засобом розбудови інноваційної складової стають сучасні докторські програми, які не тільки забезпечують успішну академічну та наукову кар'єру здобувача, а й є важливим етапом професійного розвитку фахівця в контексті його навчання упродовж життя.

Таким чином, основою ефективної реалізації інноваційної освітньої діяльності є законодавча база, яка в цілому сформувалася та набуває подальшого розвитку. Оновлене законодавство має значний потенціал у стимулюванні інноваційної університетської освіти. Уточнюється поняття інновації, що визначається як введена в господарський обіг інноваційна продукція. Конкретизуються види інноваційної діяльності, до якої віднесено діяльність таких суб'єктів інноваційної діяльності, як наукова, технологічна, організаційна, фінансова та комерційна. Інноваційна освітньо-наукова діяльність є пріоритетом сучасної університетської освіти. Акцент у визначенні інноваційної діяльності сучасного університету доцільно робити на

---

¹⁷⁸Doctoral Programmes for the European Knowledge Society: Final Report of the European University Association [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eua.be/eua/jsp/en/upload/Doctoral_Programmes_Project_Report.

забезпечення нової якості освітніх продуктів та послуг, які надаються вищими навчальними закладами. Відповідно, мають органічно поєднуватися різні аспекти функціонування вищого навчального закладу, консолідовані раціональним використанням матеріально-технічних, фінансових, інтелектуальних ресурсів. Актуальною залишається проблема удосконалення нормативно-правової бази організації інноваційної освітньої діяльності в університеті.

3.2. Сучасні вимоги до професійної підготовки науково-педагогічних працівників відповідно до стандартів вищої освіти

В період соціально-економічних реформ і переходу до вільноринкової економіки й демократичного суспільства в умовах посилення європейської економічної і політичної інтеграції відбуваються якісні зміни в системі освіти.

Сучасна вища освіта розглядається як неперервний процес. На цьому наголошено у численних і основоположних методологічних і соціально-політичних інтегрованих документах світового рівня, які визначають її пріоритети і складові, як резолюції і рекомендації ЮНЕСКО з питань освіти, зокрема «Рекомендації щодо освіти у дусі міжнародного взаєморозуміння, співпраці, миру та освіти в галузі прав людини та основних свобод особистості» (1974), «Всесвітня програма дій у галузі освіти з прав людини та демократії» (1993), «Декларація Міністрів, прийнята на 44-ій Міжнародній конференції з питань освіти» (1994), «Інтегровані рамки дій в галузі освіти в дусі миру, прав людини та демократії» (1995), Міжнародна стандартна класифікація освіти (МСКО, ЮНЕСКО, 1997) та ін.

На національному рівні Наказом Міністерства освіти і науки України від 14 серпня 2013 р. № 1176 було затверджено галузеву Концепцію розвитку неперервної педагогічної освіти¹⁷⁹.

---

¹⁷⁹ Концепція розвитку неперервної педагогічної освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України від 14 серпня 2013 р. № 1176 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/npa>

У преамбулі документу зазначається, що постійне вдосконалення системи підготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних і педагогічних працівників зумовлене зміною ролі людини у сучасному світі, баченням ідеалу освіченості людини та висуванням нових вимог до якості людського капіталу відповідно до культурно-духовних, суспільно-економічних і технологічних трансформацій, а також чисельних викликів глобального, європейського, національного, регіонального та місцевого рівнів.

Також наголошується, що педагогічна освіта є базовою для будь-якого фахівця, причетного до навчання, виховання, розвитку та соціалізації людини. Рівень педагогічної освіти визначає ефективність у вирішенні професійних завдань вихователя, вчителя, викладача вищого навчального закладу і системи освіти дорослих.

Підготовка та підвищення кваліфікації науково-педагогічних і педагогічних працівників розглядається у цьому контексті як важлива передумова, що забезпечує проведення модернізації освіти на основі осмислення національного і зарубіжного досвіду.

Слушно визначає Безносюк О. О., що однією з ознак вищої освіти має стати її адаптивність, тобто здатність швидко і адекватно реагувати на нові потреби суспільства, економіки, особистості. З цією метою вищі навчальні заклади налагоджують тісні партнерські стосунки з органами влади, громадськими організаціями, роботодавцями, організують навчання відповідно до конкретних соціальних, економічних і культурних потреб. З цим пов'язана ще одна ознака, властива вищій освіті, – її випереджальний характер. Іншим словами, вища освіта повинна не тільки реагувати на поточні потреби, а й випереджати очікування суспільства у підготовці спеціалістів¹⁸⁰.

Основну відповідальність за забезпечення якості освіти покладено на вищий навчальний заклад. Саме тому одним з найважливіших стратегічних завдань на сьогоднішньому етапі модернізації системи вищої освіти України є забезпечення якості підготовки фахівців на рівні міжнародних стандартів. Цією підготовкою повинні займатися безумовно досвідчені, талановиті і творчі науково – педагогічні кадри.

---

¹⁸⁰ Безносюк О. О. Основні напрями розвитку вищої освіти в Україні / О. О. Безносюк // Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Випуск № 32. – К. ВІКНУ, 2011. – С. 230-233

Різноманітність і складність завдань педагогічної діяльності пов'язана з важливою місією педагога – формування особистості, підготовка молодого людини до оволодіння майбутньою професією. Його праця буде успішною лише за умови відповідності якостей характеру професійної діяльності, володіння уміннями і навичками її моделювання¹⁸¹.

На сьогодні в площині освітнього процесу все більше зустрічаємо вчителів-майстрів своєї справи: вчителів року, вчителів-експериментаторів, дослідників, які працюють творчо. Це фахівці вищої кваліфікації, високої культури, розробники авторських програм, які володіють альтернативними педагогічними технологіями, індивідуальним стилем роботи, найповніше реалізують свій творчий потенціал, досягають високих результатів у навчанні і вихованні, розвитку нового покоління. Кожний науково – педагогічний працівник повинен удосконалювати свою педагогічну майстерність, яка є вищим рівнем педагогічної діяльності, що виявляється у творчості вчителя, у постійному вдосконаленні мистецтва навчання, вихованні й розвитку людини. До того ж сучасні тенденції гуманізації змісту, методів і форм педагогічного процесу, впровадження нових підходів до становлення, розвитку і саморозвитку професійних компетентностей науково – педагогічних працівників вищів вимагають їх активної співпраці, опрацювання нових форм навчання, розробки нових технологій професійного зростання вчителя до рівня педагогічної майстерності. Сьогодні освітньо-педагогічна парадигма переорієнтовується з інформаційно-трансляційної (передачі знань) на особистісно діяльнісну (формування компетентностей у суб'єктів навчання).

Для визначення сучасних вимог до професійної підготовки науково-педагогічних працівників, які забезпечують реалізацію освітнього процесу у вищих навчальних закладах проаналізуємо законодавчі й нормативні засади регламентації професійної підготовки науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів і з'ясуємо сутність поняття «стандарт вищої освіти» і «кваліфікаційні вимоги», які висуваються до науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів.

---

¹⁸¹ Столяренко О. В. Моделювання педагогічної діяльності у підготовці фахівця: навчально-методичний посібник / О. В. Столяренко, О. В. Столяренко Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 196 с.

Дефініція поняття «науково-педагогічні працівники» визначена в основному нормативно – правовому акті у сфері освіти. Так, стаття 53 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. визначає, що «науково-педагогічні працівники – це особи, які за основним місцем роботи у вищих навчальних закладах провадять навчальну, методичну, наукову (науково-технічну, мистецьку) та організаційну діяльність». Подібне визначення, але з акцентом на таку ознаку як «відповідна кваліфікація» міститься у Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 р. у статті 1 визначено, що науково-педагогічний працівник це «вчений, який має вищу освіту не нижче другого (магістерського) рівня, відповідно до трудового договору (контракту) в університеті, академії, інституті професійно провадить педагогічну та наукову або науково-педагогічну діяльність та має відповідну кваліфікацію незалежно від наявності наукового ступеня або вченого звання, підтверджену результатами атестації у випадках, визначених законодавством»¹⁸².

У Законі «Про вищу освіту» зазначається, що посади науково-педагогічних працівників можуть займати особи, які мають науковий ступінь або вчене звання, а також особи, які мають ступінь магістра. Однак можна стверджувати, що в Законі не визначені всі кваліфікаційні вимоги до НПП, оскільки норма вищезазначеного закону зазначає про додаткові вимоги, які встановлюється згідно із Статутом вищого навчального закладу¹⁸³.

В той же час наказом МОН від 01.06.2013 № 655 «Про затвердження кваліфікаційних характеристик посад педагогічних та науково-педагогічних працівників навчальних закладів» здійснюється конкретизація кваліфікаційних вимог, де зазначається, що «кваліфікаційні характеристики посад педагогічних та науково-педагогічних працівників навчальних закладів та установ освіти сприяють підбору і розстановці кадрів, підвищенню їхньої ділової кваліфікації, раціональному розподілу праці, створенню дієвого механізму розмежування функцій, повноважень та відповідальності між працівниками, а також встановленню єдиних підходів у визначенні їхніх посадових обов'язків та кваліфікаційних вимог, що

---

¹⁸² Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 15.01.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/>

¹⁸³ Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2984-14>.

до них висуваються», слугують основою для посадових інструкцій¹⁸⁴.

На сьогодні, констатуємо, що Наказ, який затвердив кваліфікаційні характеристики науково-педагогічних працівників, приймався до появи нового Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.), тому в ньому наявні категорії, які не врахували динаміку змін в законодавстві, а тому не є актуальними і втратили свою значимість. Наприклад: «вищі навчальні заклади I-II рівня акредитації», «повна вища освіта», «освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста».

Головним елементом моделі Національної системи кваліфікацій є Національна рамка кваліфікацій (НРК). Кваліфікація в європейському контексті - це офіційне визнання цінності індивіда на ринку праці та в подальшій освіті й підготовці; підтверджена уповноваженим органом наявність у людини знань, умінь і широких компетенцій відповідно до прийнятих стандартів. Кваліфікація, відповідно до Міжнародної стандартної класифікації занять (МСКЗ-88), визначається як здатність працівника виконувати конкретні завдання й обов'язки в межах певного виду діяльності, що характеризується такими двома параметрами: рівнем кваліфікації, зумовленим складністю й обсягом виконуваних завдань і обов'язків; кваліфікаційною спеціалізацією, яка визначається конкретним масивом необхідних знань.

Аналіз різних визначень НРК дає змогу зробити таке узагальнення: Національна рамка кваліфікацій – це системний і структурований за рівнями опис визнаних на загальнонаціональному рівні кваліфікацій; інструмент взаємозв'язку сфери праці і сфери освіти; узагальнений опис кваліфікаційних рівнів та основних засобів і шляхів їх досягнення; засіб не тільки для визначення, порівняння і класифікації національних кваліфікацій відповідно до потреб ринку праці і напрямів професійної підготовки в освітній галузі України, а й зіставлення їх із відповідною системою Європейського Союзу на основі пріоритету результатів навчання¹⁸⁵.

---

¹⁸⁴ Про затвердження кваліфікаційних характеристик посад педагогічних та науково-педагогічних працівників навчальних закладів» наказ МОН від 01.06.2013 № 655 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/npa>

¹⁸⁵ Столяренко О. В. Моделювання педагогічної діяльності у підготовці фахівця: навчально-методичний посібник / О. В. Столяренко, О. В. Столяренко. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 196 с.

Однією із вимог до кваліфікаційної характеристики науково-педагогічного працівника є наявність наукового ступеня і/або вченого звання. У постанові Кабінету Міністрів України від 19.08.2015 № 656, закріплюється новий порядок присудження (присвоєння) вчених звань, в якій передбачається наявність у претендентів відповідного наукового ступеню, для професора - вченого звання доцента або старшого наукового співробітника, підготовку докторів філософії (кандидатів наук); стаж роботи на посадах науково-педагогічних працівників. Новелами у документі стали позиції, що виникли під впливом глобалізації освіти й поширення міжнародних стандартів, які передбачають знання іноземної мови на рівні не нижче B2, підтвердженого міжнародного досвіду, публікацій у виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз, рекомендованих МОН¹⁸⁶.

Законом України «Про вищу освіту»¹⁸⁷ відповідно до статті 10 Закону визначено стандарт вищої освіти – це сукупність вимог до змісту та результатів освітньої діяльності вищих навчальних закладів і наукових установ за кожним рівнем вищої освіти в межах кожної спеціальності.

Систему стандартів вищої освіти складають державний стандарт вищої освіти, галузеві стандарти вищої освіти та стандарти вищої освіти вищих навчальних закладів.

Стандарти вищої освіти розробляються в межах кожної спеціальності відповідно до Національної рамки кваліфікацій і використовуються для визначення та оцінювання якості змісту та результатів освітньої діяльності вищих навчальних закладів (наукових установ) незалежно від їх типів, рівнів акредитації та форм навчання.

На сьогодні уповноваженим органом на реалізацію державної політики у сфері забезпечення якості вищої освіти, визначення стандартів, формулювання критеріїв оцінки якості освітньої діяльності, у тому числі наукових здобутків, вищих навчальних закладів, розробка вимог до рівня наукової кваліфікації осіб, які здобувають наукові ступені є в Україні постійно діючий

---

¹⁸⁶ Порядок затвердження рішень про присвоєння вчених звань, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 року № 656 [Електронний ресурс] // <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/656-2015-n>

¹⁸⁷ Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2984-14>.

колегіальний орган Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. З метою розвитку міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти та інтеграції системи вищої освіти до світового освітнього простору держава сприяє впровадженню механізму гарантії якості вищої освіти для створення необхідної взаємодоповіри, гармонізації систем оцінювання якості вищої освіти України та Європейського простору вищої освіти; узгодженню Національної рамки кваліфікацій з рамкою кваліфікацій Європейського простору вищої освіти для забезпечення академічної та професійної мобільності та навчання протягом життя; співпраці з Європейською мережею національних центрів інформації про академічну мобільність та визнання; впровадженню на міжнародному ринку результатів наукових, технічних, технологічних та інших розробок вищих навчальних закладів, продажу їхніх патентів та ліцензій; залученню коштів міжнародних фондів, установ, громадських організацій тощо для виконання у вищих навчальних закладах наукових, освітніх програм¹⁸⁸.

Так званий процес інтернаціоналізації. У вітчизняній практиці тлумачення даного терміну вперше було наведено у «Національному освітньому глосарії: вища освіта»: «У вищій освіті це процес інтеграції освітньої, дослідницької та адміністративної діяльності вищого навчального закладу/закладу вищої освіти чи наукової установи з міжнародною складовою: індивідуальна мобільність (студентів, науковців, викладачів, адміністративного персоналу); створення спільних міжнародних освітніх і дослідницьких програм; формування міжнародних освітніх стандартів з метою забезпечення якості; інституційне партнерство, створення освітніх і дослідницьких консорціумів, об'єднань»¹⁸⁹.

Заходи в межах національних освітніх політик, стратегія розвитку та функціонування сучасних вишів є свідченням того, що інтернаціоналізація освіти якісно та кількісно змінює її зміст. Аналіз документів та програм, за допомогою яких розробляються

---

¹⁸⁸ Кобрій О. Моделювання професійної підготовки педагога у вищих навчальних закладах України / О. Кобрій // Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. М. Чепіль (головний редактор) та ін. – Дрогобич : Видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2016. – Випуск 3/35. – С. 145–154.

¹⁸⁹ Національний освітній глосарій: вища освіта / 2-е вид., перероб. і доп. / авт.-уклад.: В. М. Захарченко, С. А. Калашнікова, В. І. Луговий, А. В. Ставицький, Ю. М. Рашкевич, Ж. В. Таланова / За ред. В. Г. Кременя. – К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. – 100 с.

підходи до її оцінки, свідчать про наявність кореляційного зв'язку між якістю надання освітніх послуг та інтегрованістю ВУЗів в міжнародну діяльність. Безумовно, інтернаціоналізація діяльності вищої освіти залишатиметься вагомим фактором її розвитку протягом найближчих десятиріч, і необхідності перегляду вимог при підборі висококваліфікованих науково-педагогічних кадрів та їх підготовці. Нові вимоги та стандарти спонукають науково-педагогічних працівників працювати над собою в плані постійного підвищення рівня знань з педагогіки, методики навчання й викладання, запровадження інноваційних освітніх технологій та наукових досліджень.

Поділяючи наукову позицію Топчій Оксани Василівни, голови Інституту андрологіки ГОСЛ вважаємо, що є сенс виділяти чотири основні параметри таких вимог, що мають знайти відображення у кваліфікаційних характеристиках:

– *фахова компонента* передбачає ступінь обізнаності НПП у галузі знань за професією. При цьому слід вирізняти в межах зазначеної компоненти дві структурні складові: методологічна і теоретична підготовленість та досвід практичної діяльності. Також поряд із константами необхідно враховувати динамічні показники, пов'язані із прирощенням фахових знань, що кореспондується з концепцією неперервної освіти;

– *інформаційна компонента* віддзеркалює вміння працювати з базами даних, вільно володіти комп'ютером і використовувати його для збирання, обробки відомостей, що є важливими для наукових доробок і освітнього процесу; здійснювати інформаційно-аналітичну діяльність; врахування норм інформаційної безпеки при роботі з матеріалами;

– *психологічна компонента* необхідна для врахування індивідуальних і групових особливостей здобувачів вищої освіти, з якими співпрацює викладач; налагодження оптимального психологічного клімату, використання засад психології спілкування, вибору найбільш прийнятних засобів впливу на тих, хто навчається; розуміння природи креативності й застосування творчого підходу до освітньої діяльності. Сюди ж ми відносимо такі елементи, як психологічна культура; застосування прийомів саморегулювання для зняття психологічної напруги;

– *педагогічна компонента* охоплює знання і свідоме застосування законів і принципів дидактики, теорії виховання;

володіння методикою викладання певних навчальних дисциплін; навички педагогічної комунікації; педагогічну техніку і технологію; гуманістичну установку; віддзеркалює позитивну динаміку рівня педагогічної майстерності.

Структурними елементами безперервної освіти безумовно виступає підвищення кваліфікації педагогів і професійна перепідготовка. В контексті розгляду системи безперервного підвищення кваліфікації необхідно розуміти «сукупність освітніх програм, установ, які їх реалізують, а також органів управління, які надають інституційну спроможність формувати індивідуальну освітню шлях науково-педагогічного працівника».

Сучасна психолого-педагогічна наука і практика шукають ефективні форми підвищення кваліфікації, які повинні проектуватися з одного боку - з урахуванням діагностики особистісних освітніх потреб, рівня кваліфікації педагога, з другою - соціального замовлення системи підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників і вимог вищої освіти.

В умовах динамізму сучасного життя програми підвищення кваліфікації розглядаються як важливий ресурс соціальної адаптації та професійної конкурентоспроможності фахівців на сучасному ринку праці, з одного боку, і як фактор стабілізації та соціально-економічного розвитку соціуму, з іншого.

Специфіка організації підвищення кваліфікації педагогів характеризується: різноманітністю цільової орієнтації; безперервністю, урахуванням особливостей суб'єктів навчання, варіативністю форм навчання, залежністю якості навчання від правильно вибраного формату навчання. Треба відзначити, що збільшення спектру освітніх послуг сприяє розширенню неформального сектора освіти, появи інших організацій і структур, які також мають можливість надавати освітні послуги, такі як: організації соціальної сфери, сфери культури (бібліотеки, музеї, центри розвитку).

Організацію і координацію підвищення кваліфікації та стажування науково-педагогічних працівників здійснює навчальний заклад згідно з планом, який складається на календарний рік та затверджується проректором з науково-педагогічної роботи.

Підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників здійснюється за такими видами: довгострокове підвищення кваліфікації; короткострокове підвищення кваліфікації (семінари, тренінги, круглі столи). Окрім зазначеного підвищення кваліфікації,

педагогічні та науково-педагогічні працівники мають підвищувати рівень теоретичної та педагогічної підготовки¹⁹⁰.

Підвищення рівня *теоретичної підготовки* може здійснюватися через: участь у роботі наукових та науково-методичних семінарів кафедри, університету; участь в університетських, всеукраїнських, міжнародних наукових конференціях, симпозиумах і семінарах; підготовка та опублікування наукових монографій, наукових статей у фахових вітчизняних та провідних зарубіжних періодичних наукових виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз, зокрема Scopus або Web of Science Core Collection; наукового стажування у провідних зарубіжних університетах та наукових установах; підготовки розділів звіту при виконанні науково-дослідних робіт на кафедрах; підготовки дисертації.

Підвищення рівня *педагогічної підготовки* може здійснюватися через: курси з інформаційних та методичних засад використання дистанційної форми навчання; курси підвищення педагогічної майстерності (для педагогічних працівників); семінар молодих викладачів, створений для підвищення педагогічної майстерності викладачів, які мають стаж педагогічної роботи менше трьох років; відвідування викладачами відкритих лекцій, що проводяться у плановому порядку кафедрами та лекцій провідних викладачів; підготовка методичних вказівок, підручників, навчальних посібників та конспектів лекцій з окремих дисциплін; участь у науково-методичних конференціях, науково-методичних семінарах кафедри.

Враховуючи, що цілі і зміст програм підвищення кваліфікації мобільніші в зв'язку з динамічною системою вимог до науково-педагогічних працівників, то виникає необхідність характеристики найбільш ефективних форм підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

Розглянемо нові форми:

1) Дистанційне навчання є найбільш популярною форми, так як таке навчання включає організацію інтерактивної взаємодії як між викладачем і учнем, так і між ними і інтерактивним джерелом інформаційного ресурсу (наприклад, web-сайту або web-сторінки,

---

¹⁹⁰ Положення про підвищення кваліфікації та стажування педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, затверджене наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 24.01.2013 № 48 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/>

контент якого наповнюється самими учасниками), що відбиває всі властиві навчальному процесу компоненти (цілі, зміст, методи, організаційні форми, засоби навчання). Заняття в системі дистанційного навчання будуються на основі засобів комунікацій та освітніх ресурсів мережі Інтернет (веб-квести, телеконференції, віртуальні дискусії, ситуаційний аналіз, проекти і т.д.). При цьому викладач використовує технології роботи з інформацією (інфографіка, скрайбінг, інтелект-карти, скетч, сторітеллінг, тимчасові шкали), що робить навчання мобільним, диференційованим, і по-справжньому продуктивним.

2) Електронне навчання. Воно об'єднує медіаресурси (гіпермедіа, електронні підручники, презентації в режимі on-line, записи в цифрових форматах, відеоматеріали). Саме електронне навчання дозволяє проектувати і створювати портали. Портал дає слухачеві: доступ до пошукових систем; електронного шоппінгу; електронній пошті; веб-аукціонів, чатах; конференцій. Мініпортал навчального закладу розміщує конкретну інформацію по своїм тематикам (підручники, методичні матеріали, практикум), а також забезпечує ведення спеціалізованих тематичних форумів і конференцій;

3) Персоніфікована система підвищення кваліфікації - це навчання, в процесі якого здійснюється локалізація змісту в фокусі кожного учня або спільності. Персоналізоване навчання можна розглядати як цілісну сукупність трьох взаємопов'язаних видів навчання: індивідуалізованого, міжіндивідуалізованого і метаіндивідуалізованого навчання. Основним інструментом реалізації персоніфікованої моделі системи підвищення кваліфікації є організація навчального процесу, яка здійснюється в спеціалізованій відкритій інформаційно-освітньому середовищі, що забезпечує інтерактивне навчально-методичний супровід, мобільне оновлення навчальної інформації, її переструктурування, адаптацію та підбір востребуваних інформаційно навчальних модулів;

4) Модульне навчання полягає в тому, що програма вдосконалення процесу підвищення кваліфікації педагогів будується за блочно-модульним принципом, складається з двох частин: методологічної та змістовної. Інваріантна частина включає модулі для обов'язкового вивчення, а варіативна частина дозволяє реалізувати індивідуальний інтерес. Крім того, модель навчального плану дозволяє враховувати конкретні запити слухачів і

наповнювати варіативну частину програми утримуючи «під замовлення». Переваги використання модульної програми: створення інтегрованих завдань, укрупнення завдань, оптимізація завдань для самостійної роботи;

5) Проектне навчання є цілісною педагогічною системою, що може використовуватися як метод розробки проектів по тематиці курсів підвищення кваліфікації педагогів. Проектна діяльність може розглядатися як система проектних завдань відповідних їм проектних дій в проектних формах навчальної роботи (проблемно-проектні семінари, майстер-класи, проектні завдання), при такій формі навчання закінчується конкретним продуктом (проектом, навчальною програмою, нормативно-правовим документом, методичної розробкою);

6) Мережева взаємодія. При організації навчання педагогів є доцільність ним використання мережевої освітньої взаємодії, що включає в якості структурних компонентів: систему заходів та навчальних заходів та мережевих активностей, модерацию діяльності мережевих освітніх спільнот вчителів та професійний супровід процесу навчання. Мережева форма можна уявити так: базова організація за договором з іншими організаціями реалізує вказану дисципліну (модуль) з використанням дистанційних освітніх технологій (організовує проектну діяльність), проводить атестацію по ній (можливо дистанційно) і видає документ, що підтверджує освоєння даної дисципліни. В мережевій взаємодії важлива роль координатора, що запускає різні види комунікацій (електронна пошта, телеконференція, форум, чат-сесія).

7) Стажування. Формат стажування забезпечує дидактично обгрунтовану послідовність оволодіння науково-педагогічними працівниками системою професіональних умінь і навичок. Формами занять для проведення стажування можуть бути: індивідуальне завдання, навчально-дослідна робота, ділові та ситуаційні ігри. Контроль результативності - у вигляді звіту або захисту творчої роботи. Стажування можуть проходити на кращих зарубіжних освітянських майданчиках, через участь в on-line і off-line конференціях, семінарах, вебінарах, участь в професійних конкурсах.

Отже, форми підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників виступають механізмами, що: відкривають нові можливості трансферу освітніх програм; розширюють можливості

вибудовування індивідуального освітнього маршруту; сприяють модуляризації програм; забезпечують структурованість і логічну неперервність змісту різнорівневих програм підвищення кваліфікації; здійснюють підготовку працівників, які незабаром будуть актуальні на ринку праці в сфері освіти.

Сучасний науково-педагогічний працівник повинен брати участь не тільки у межах досліджень кафедри, семінарах, круглих столах, конференціях різних рівнів, нарадах та інших заходах освітньої установи, підвищувати педагогічну майстерність, професійний рівень, наукову кваліфікацію, володіти навичками роботи з Інтернет ресурсами, медіа ресурсами та різним програмним забезпеченням, мультимедійним обладнанням, проходити вчасно атестацію, дотримуватись правил педагогічної етики і моралі, а також повинен постійно дбати про власний саморозвиток і самовдосконалення.

Тому, професійна компетентність науково-педагогічних працівників є інтегральною особистісною якістю, яка включає сукупність професійних компетенцій і об'єднує в собі теоретичні характеристики (знання), практичні (вміння, навички, досвід) і особистісні характеристики (якості, здібності), подальший розвиток яких здійснюється в процесі практичної педагогічної діяльності та під час підвищення кваліфікації в системі із застосуванням сучасних навчальних технологій.

РОЗДІЛ 4. ІННОВАЦІЙНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЮРИСПРУДЕНЦІЇ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА АБО СУЧАСНІ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

4.1. Сучасна парадигма інновацій

За своїм змістом та методами вища освіта не є незмінним інститутом, адже вона весь час реагує на нові цивілізаційні виклики та суспільні реалії, враховуючи тенденції та перспективи розвитку як окремої держави так і світу. Більше двох десятиліть триває реформування вищої школи та системи освіти, науки в цілому в Україні. Однак оновлення навчального процесу та наукових досліджень відбуваються не завжди послідовно, а іноді поспішно та суперечливо. Данна ситуація призводить до негативного сприйняття вітчизняної науки та вищої школи. Ця унікальна ситуація знизила роль науки в цілому так і статус професора в соціумі. В цих умовах інновації стають необхідною умовою формування принципів стабільності, запорукою стійкого прогресу та механізмом поступального розвитку українського суспільства.

На сьогодні проблеми модернізації науки складні та багатопланові. Схильність до інновацій базується не на вивіреному досвіді, а на очікуванні нового, більшого. Так, торік МОН за кошти держбюджету підключило 103 виші та наукові установи до визнаних у світі міжнародних наукових баз Scopus і Web of Science з метою стимулювання зростання в рейтингах THE і QS. Сьогодні ми бачимо 5 українських вишів у рейтингу THE і 6 – у рейтингу QS. Але Scopus не охоплює всю наукову діяльність кожної країни світу, завжди є локальна група наукових журналів, які не входять в глобальну мережу бази даних. Об'єднувати результати наукової діяльності в єдину національну систему – робота профільного міністерства, а також створювати конкретні умови та інструменти участі науковців в подібних наукометричних журналах. З 2011 року було прийнято у Scopus 28 українських журналів. Це лише 22,4% всіх представлених українських журналів за цей період¹⁹¹.

---

¹⁹¹ ДТ.УАН№24-25(370- 371) 23 червня 2018 р.

Поступовий рух української науки в міжнародному просторі через додавання журналів для індексації в міжнародних базах даних, є лише частиною стратегії розвитку науки в країні.

Історія переконлива у тому що, успіхи окремих людей та організацій, цілих народів та країн залежать від їхньої здатності продукувати та сприймати інновації в першу чергу через науку. Зміст та наукова цінність – найважливіші показники наукової діяльності. Наукова реальність трансформується під впливом процесів, що ґрунтуються на нових знаннях, які генеруються на принципах:

- створення інноваційного простору на основі освітньої та наукової підтримки;

- забезпечення соціального контексту освіти;

- адаптація системи освіти та наукових досліджень до основних світових норм та стандартів.

Впровадження новітніх технологій та підготовка фахівців для ринку праці вимагає від науки та освіти не просто засвоєння системи попередніх знань, а й постійного формування та використання нових¹⁹².

У системі освіти та науки вже сформувався цілий напрям наукового знання – наукова інноватика. Мотивацією якого є наявність суперечностей між фундаментальними науковими знаннями і складністю їх практичного використання, між фазою створення нового науково-педагогічного знання і фазою його впровадження як інноваційного.

Так, основними складовими частинами наукової інноватики є:

- 1) теорія створення інновацій у системі освіти;

- 2) методологія сприйняття, оцінки та інтерпретації нового у філософії, соціології, педагогіці;

- 3) технологія і досвід практичного застосування освітніх та наукових інновацій.

Зазначені складові формують сутність наукової інноватики, яка об'єднує систему взаємопов'язаних понять і структурних положень.

Наукова інноватика віддзеркалює взаємозв'язок теорії і практики освітньо-наукової діяльності, визначає її норми, які характерні для інноваційних перетворень, органічно об'єднує

---

¹⁹² Shust Natalia. Ukrainian higher education on the way to global Partnerships // Word Congress-Developing global partnerships, New-York city, February 18-20, 2008, Page 65-66.

процеси створення і впровадження новацій на практиці. Так, в кінці 70-х років автори Доповіді Римському Клубу сформулювали уявлення про основні типи навчання, розуміючи навчання в широкому значенні – як процес зростання досвіду як індивідуального, так і соціокультурного. Водночас були визначені типи навчання: «підтримуюче навчання» та «інноваційне навчання». «Підтримуюче навчання» (maintenance learning) – це процес та результат такої навчальної та освітньої діяльності, яка направлена на підтримку, відтворення наукової та соціокультурної системи в цілому. Такий тип навчання забезпечує наступність наукового досвіду¹⁹³.

«Інноваційне навчання» (innovative learning) – це процес та результат такої навчальної та освітньої діяльності, яка стимулює вносити інноваційні зміни в існуючу науку, культуру та соціальне середовище. Такий тип навчання та освіти стимулює творчий пошук на основі наявного досвіду.

Спочатку предметом вивчення інноватики були економічні та соціальні закономірності, створення та поширення науково-технічних навичок. Але досить швидко інтереси нової галузі знань розширились і стали охоплювати власне всі форми нововведень, перш за все, новації в організаціях та на підприємствах (зміна їх структури, способів прийняття рішень, освоєння нової діяльності тощо).

Семантично, термін «нововведення» (innovatio) означає впровадження деякої нової субстанції, тобто нового чи новації¹⁹⁴. Конкретно, мова йде про такі інновації, які виникають у відповідь на певну суспільну потребу (нову чи вже відому) і являють собою практичний засіб для задоволення цієї потреби.

Відповідно до характеру самих потреб інновації можуть являти собою або нові продукти, або нові технології, або нові економічні, соціальні, організаційні та інші структури і механізми взаємодії між людьми в їхній діяльності. Інновації як організаційний механізм присутній в багатьох цілеспрямованих змінах і саме з інновацій складаються справжні зміни в соціумі. Інакше кажучи, інновації є складовими елементами керованого розвитку цілеспрямованих змін.

---

¹⁹³ Шуст Н.Б. Інноваційна діяльність молоді: сутність, структура, функції -Вінниця: ВДМУ, 2001. 223с.

¹⁹⁴ Великий глумачний словник сучасної української мови (3 дод., доп. та СД), Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТ «Перун», 2007. – 1736 с.

Професійне міжнародне спілкування, можливості стажування за кордоном обумовлюють необхідність більш повного використання можливостей іноземної мови у професійній підготовці фахівців. Юриспруденція не є винятком. Спілкування з носіями мови, доступ до інтернет-ресурсів в пошуках знань, потреба у використанні та посиленні на міжнародні нормативно-правові акти – все це зумовлює потребу та необхідність володіння правником хоча б однією, базовою іноземною мовою – англійською¹⁹⁵. Мова йде про володіння професійною мовою, юрист має володіти необхідною термінологією, використовувати мовні побудови речень та висловлювання.

В сучасних умовах, коли формується нова система науки та наукових досліджень, нові моральні стандарти, а динаміка процесу соціальних змін ускладнює прогноз того, які цінності і стандарти поведінки можуть забезпечити адекватність поведінки у майбутньому, особливої ролі набуває:

- широка організація компаративних досліджень з метою виявлення кращих світових практик і організації продуктивного міжнародного співробітництва в галузі науки та освіти;

- апробація та впровадження інноваційних освітнянських систем з широким використанням інформаційних технологій;

- створення умов і можливостей для свободи вибору в науковій галузі;

- дослідження і реалізація сучасних підходів до реального забезпечення рівного доступу всіх громадян до якісної освіти;

- забезпечення безперервності освіти протягом усього життя.

А умовою постійного вдосконалення національної системи освіти та пошуку нових ефективних шляхів підвищення якості освітніх послуг набуває соціокультурна підтримка індивідуальності і формування соціальної компетентності особистості.

Освіта до пріоритетів сьогодення відносить уміння оперувати такими вміннями та знаннями, що задовольняють потреби сучасного суспільства, підготують особистість до нових ролей у цьому зміненому суспільстві. Саме тому, важливим нині є не тільки вміння оперувати власними науковими знаннями, а й бути готовими змінюватись та адаптовуватись до нових потреб ринку праці,

---

¹⁹⁵ Коротка Н.В., Тернова О.І. Іноземна мова в професійній діяльності юриста / Н.В. Коротка, О.І. Тернова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.maritime.kiev.ua/uploads/Jurnal/3\(15\)narezka/Vnutr_3_15_2012_173_.pdf](http://www.maritime.kiev.ua/uploads/Jurnal/3(15)narezka/Vnutr_3_15_2012_173_.pdf).

оперувати й управляти інформацією, активно діяти, швидко приймати рішення, навчатись впродовж життя.

Незважаючи на існування в суспільстві потреби у підготовці юристів із ґрунтовним знанням іноземних мов, лише незначна кількість навчальних закладів мають у своїх навчальних планах викладання відповідних юридичних дисциплін іноземною мовою. Виконання цих завдань неможливе без застосування як традиційних так і інноваційних засобів навчання іноземній мові.

Одночасно актуальність удосконалення вивчення іноземній мові студентів юридичних спеціальностей обумовлюється глобалізацією та інтернаціоналізацією суспільних відносин. Насамперед це пов'язано зі збільшенням використання міжнародних правових процедур, потребою у представництві інтересів громадян України у зарубіжних юрисдикційних органах та іноземців – в українських.

Найчастіше фахівцю у сфері права, відповідно до проведеного автором соціологічного дослідження, доводиться використовувати іноземну мову:

- в навчально-професійній сфері – 75,8%;
- в культурних заходах – 14,1%;
- побутових сферах спілкування – 10,1%.

Переважає більшість опитаних (64,3%) використовують іноземну мову при читанні спеціальної літератури, 14,6% - для участі в симпозиумах, конференціях та інших міжнародних зустрічах, 5,1% доводиться працювати з іноземними колегами, 8% фахівців готуються до короткочасних або довгострокових закордонних відряджень.

Але засвоєння студентами-юристами іноземної мови має бути здійснене шляхом одночасного поєднання електронного навчання з традиційними формами викладання іноземної мови, що надасть можливість для запровадження нових сценаріїв викладання та навчання.

В свою чергу, світ не зводиться тільки до технології і техніки. Вдосконалення управління також здійснюється через введення інновації. Так ось, реалізація останніх в організаційно-управлінській сфері має чимало подібного до нововведень в руслі наукового прогресу. Нові організаційні структури, методи вироблення рішень, способу стимулювання також спочатку розробляються фахівцями, освоюються, розповсюджуються і, також як нові прилади, технологічні системи, стикаються з людськими

інтересами. Що ж поєднує ці важливі зміни, такі несхожі одна з одною?

А те, що в усіх перерахованих випадках вони являють собою діяльність по оновленню, тобто для перетворення чийсь іншої діяльності. Засобами ж такого перетворення виступають заміна одних елементів частин на інші або додаткові тих, що вже є новими. І ось виявляється, що подібна діяльність у всіх сферах життя соціуму має загальні риси і закономірності. Всюди спочатку визначає мета змін, розробляються нововведення, якщо потрібно, то воно випробовується; потім адаптується і розповсюджується і, нарешті, «відмирає», вичерпуючись морально або фізично. Як правило, тут приходиться долати інерцію порядку, що склався, для цього потрібні заходи. Майже завжди виникає проблема наслідків – бажаних та небажаних, передбачених та непередбачених. Таким чином, кожна інновація в будь-чому дуже важливому схожа на всіляке інше, де б вона не здійснювалась. Інновації як організаційний механізм присутні в наукових цілеспрямованих змінах. А якщо казати точніше, саме з інновацій і складаються справжні зміни в соціумі. Інакше кажучи, інновації є «клітинками» керованого розвитку цілеспрямованих змін.

В умовах трансформацій та перетворень всіх без винятку сфер суспільства розвиток інновації стає все більш безперервним та поступовим. Але наукова діяльність щодо їх впровадження та реалізації потребує професіоналізму, спеціальних знань та навичок. Тому характерно, що саме зараз як реакція на сучасні вимоги інтенсифікації наукової діяльності, підвищення сприйняття до змін різних масштабів, що назріли, актуалізується та поширюється на всі сфери науки та освіти ціла галузь знань – інноватика.

В широкому науковому сенсі інновації виступають як форма керованого розвитку. Що це значить? Існує велика кількість змін, що виникають стихійно, нецілеспрямовано. Тут і не передбачувані наслідки з цілком осмисленим рішенням, тут і непередбачувані події і обставини, які складаються мимоволі. Зрозуміло, що вони не відносяться до числа нововведень. Тобто не весь наш розвиток скерований, не всі зміни плановані. Але і в керованому секторі розвитку не все здійснюється через інновації. Наприклад, поступове або разове наростання однієї і тієї ж риси чи якості самі по собі ще не є інновацією, не можна віднести до них ремонт, заміну обладнання, приміщення, робітників. Так що призначення нового

керівника не є інновацією, але нею є наприклад, впровадження нової посадки, нової спеціалізації навчання.

Тому можна визначити так: інновація є така комплексна цілеспрямована зміна, яка вносить в наукове середовище впровадження нові, відносно стабільні елементи. Ці елементи можуть бути чисто матеріальними чи соціальними, але кожний з них сам по собі являє лише нововведення, тобто предмет інновації. Інновація же сутність процесу, тобто перехід деякої системи з одного стану в інший. Ось, власне кажучи центральна проблема інноватики як науки. Але перехід тут включає інноваційні і контрольовані зміни. Таким чином, інновація як цілеспрямована зміна стану об'єкту і як процес створення нововведень – предмет досліджень інноватики.

Об'єднання інновацій за різними базовими принципами повинні не лише конкретизувати структуру об'єкта, але й виявити в ньому проблемні зв'язки щодо взаємодії між різними типами інновацій. Проблемний характер таких співвідношень і є головним результатом діючої систематизації:

- за типом нововведень;
- за механізмом здійснення;
- за особливостями інноваційного процесу.

В рамках кожної з цих основ будуть визначені додаткові, більш часті поділи. Типологію можна будувати за різними основами, але кінцевої класифікації навряд чи можна досягти. Можливості тут необмежені (невичерпні). Досить різноманітні можуть бути підходи до цього об'єкту. При цьому одна й та ж сама інновація може опинитися в рамках типологічних груп і навіть більш ніж в двох, в залежності від того, яка саме його ознака буде прийнята до уваги.

Наукові інновації – процес формування нового наукового напрямку або використання досягнень однієї науки в іншій галузі¹⁹⁶. Як приклад, можна навести такі нові в свій час нові напрямки як медична і економічна кібернетика, космічна біологія і космічна хімія, що виникли внаслідок інтеграції різних наукових дисциплін.

Отже, у наукових інноваціях, у порівнянні з іншими:

– більш тісний взаємозв'язок з конкретними суспільними відносинами, науковою культурою. На це не можна не звернути

---

¹⁹⁶ Shust Natalia. Bridging the Gap Between Internationalization and Multicultural Education // American council on education publications on, Washington, 2009, page 43-57.

увагу, так як одні й ті ж самі інновації можуть по-різному себе проявляти в країнах, близьких за своїм суспільним устроєм, в різних регіонах нашої країни;

– широкий спектр застосування; впровадження технічних нововведень часто супроводжується необхідними менеджерськими, економічними та іншими змінами, але самі по собі ці інновації не завжди потребують нового технічного оснащення. Тому, запроваджуючи нове обладнання, доводиться одночасно планувати відповідні організаційні зміни. І чим більш радикальні технічні інновації тим, більших змін в організаційних зв'язках і нормах вони потребують;

– в більшій мірі залежність використання нововведень від групових і особистих якостей користувачів. Оскільки суть таких інновацій складається з введення і очікування нових зразків службової поведінки робітників, то відомі коливання, різноманітність цієї поведінки відображаються і на втіленні інновації;

– складніше підрахувати ефективність. Справа в тому, що експерименти, випробування доводиться проводити не в лабораторних умовах, а на діючому об'єкті. Звідси і труднощі узагальнення, вкладу даного нововведення, особливо, коли мова йде про новий зразок поведінки або форму відносин;

– відсутність стадії розробки, яка, звичайно, важко проходить у технічних нововведеннях. Процедура «виготовлення» тут поєднується з проектуванням. Це дозволяє уникнути переходу інноваційного процесу з однієї галузі в іншу, прискорює процес створення інновації;

– своєрідність феномена «винаходу» в порівнянні з більшістю технічних нововведень, що сприяють особливій авторській активності в їх проходженні на всіх стадіях. Радикальні керівні нововведення, як правило, розробляються і проектуються колективно із багатьма узгодженнями. При цьому новизна часто буває не «лабораторного», а «польового» походження, з передового досвіду, знахідок практиків. Тому реальна база виникнення наукових ініціатив виявляється набагато ширшою і різноманітною, в тому числі і за межами кола професійних розробок;

– наявність в наукових нововведеннях своєї ціни. Відносно невеликі витрати грошових коштів, матеріалів, обладнання при створенні і тиражуванні новацій не означають істинної дешевизни.

Предметом змін в цих нововведеннях стають самі робітники, їх стан, статуси, звички, відносини.

В умовах змін суспільного розвитку інновації в науці та освіті стають все безперервними. Тому діяльність щодо їхніх упроваджень та реалізацій потребує спеціального професіоналізму, а якість вищої освіти та науки в межах Європейського простору досягається за умов сталого розвитку сфери, виваженості та обов'язково наступності в державній освітній політиці, політичній волі та належної постійної підтримки з боку держави та суспільства. Загальноєвропейські підходи до забезпечення якості є гнучкими, вони не базуються на адмініструванні та постійному і чіткому наслідуванні чужого досвіду в організації наукового та освітнього процесу. Не випадково у «Стандартах і рекомендація щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ЄПВО)», ухвалених міністрами вищої освіти країн-учасниць Болонського процесу на Єреванському саміті (2015 р.) наголошується на тому, що «ЄПВО характеризується різноманітністю політичних систем, систем вищої освіти, суспільно-культурних та освітніх традицій, мов, прагнень і очікувань. Це робить єдиний монолітний підхід до якості та забезпеченню якості у вищій освіті недоречним»¹⁹⁷.

4.2. Інноваційні наукові дослідження в юриспруденції в організації науково-дослідної діяльності Навчально-наукового юридичного інституту Національного авіаційного університету

Першочергову роль у будь-якому суспільстві, у розвитку соціальної і духовної сфер, матеріального виробництва і самореалізації особистості завжди відігравали освіта і наука. Освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави. Наука – це, насамперед, творчість, нерозривно пов'язана з особистістю вченого, його

---

¹⁹⁷ Стандарти та рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG). – К.: ТОВ «ЦС», 2015. – С.8.

професійними навиками й компетенціями. Сучасний вчений повинен не тільки володіти необхідним набором компетенцій, уміти орієнтуватися в глобальній системі наукових знань і генерувати інноваційні рішення, а й сприймати реальні потреби в нових знаннях з боку суспільства, прагнути до безперервного особистісного й професійного росту. Наукові та науково-педагогічні працівники повинні стати основною рушійною силою відродження та створення якісно нової національної системи освіти. Орієнтація освітніх систем на стратегію соціально-економічних змін, інтеграція і диференціація професійно-педагогічних систем потребують інновацій, яких повинні зазнати й наукові дослідження. Адже сучасна реформа вищої школи передбачає, що в рамках нової концепції університетської освіти і системи оцінки показників ефективності роботи вузів одним із визначальних факторів конкурентоздатності вищих навчальних закладів стає активізація науково-дослідної діяльності як науково-педагогічних працівників, так і студентів.

На підставі аналізу різних підходів до визначення змісту науково-дослідної діяльності можна зробити висновок, що під цією діяльністю розуміють один із видів творчої нестандартної розумової праці, спрямований на отримання й застосування нових знань, створення наукових і науково-технічних результатів. Цей вид діяльності передбачає генерування нових ідей і постановку нових задач, постійний пошук нових рішень.

Науково-дослідну діяльність характеризують такі ознаки:

– цілеспрямованість, тобто це процес, спрямований на досягнення поставленої мети і вирішення чітко сформульованих задач;

– пошук нового;

– системність;

– об'єктивність, відтворюваність, доказовість, обґрунтованість узагальнень і висновків.

Наукове дослідження – це цілеспрямоване вивчення явищ, процесів, аналіз впливу на них різних факторів, а також вивчення взаємодії між явищами з метою отримання переконливо доведених і корисних для науки і практики рішень. Воно характеризується об'єктивністю, відтворюваністю, доказовістю й точністю.

Функцію організації дослідницької діяльності виконують методологічні правила. Методологічні правила – це узагальнені

формули, які виражають закономірність організації дослідницької діяльності, встановлюють взаємозв'язок загальнометодологічних і теоретичних установок та їх координацію з відомостями про предмет правових досліджень і покликані забезпечити однозначність, стандартність та впорядкованість дослідницької діяльності. Їм притаманні такі характерні риси, як правильність, обґрунтованість, економічність, контроль за послідовністю дослідницьких дій. Методологічні правила повинні базуватися на методологічних принципах і дійсному стані речей, тобто відображати притаманні правовим об'єктам властивості¹⁹⁸.

Щоб успішно досліджувати певну сферу дійсності, необхідно знати загальні закономірності розвитку пізнавального процесу, основні етапи і форми пізнання, об'єктивні і надійні критерії істинності наших знань, знати співвідношення людських знань і навколишньої дійсності. Тобто необхідно знати теорію пізнання, яку не розробляє жодна конкретна наука, крім філософії.

Період правових змін і реформаційних законодавчих процесів активізує науково-дослідну діяльність. На сучасному етапі розвитку суспільства надзвичайно актуалізуються методологічні питання інтеграції науки, пошук і філософське осмислення методів і форм інтегративної взаємодії основних наукових напрямків. Методологічна забезпеченість конкретного юридичного дослідження є найважливішою передумовою його позитивної результативності. Першочерговою умовою розвитку юридичної науки, подолання її відставання від вимог сучасності є визначення методології наукових досліджень та проведення аналізу методологічних проблем юридичної науки¹⁹⁹.

Складовою філософсько-методологічної підготовки є логічна підготовка, спрямована на вивчення і засвоєння логічного апарату, що використовується в науці. Наукові знання все більше потребують аналізу, спеціальні методи якого розробляються логікою.

Необхідною умовою пізнавальної діяльності є знання історії науки. Адже в науці жодне покоління не починає і не повинно

---

¹⁹⁸ Баранова Ю. О. Роль методологічних правил в проведенні порівняльно-правових досліджень / Ю. О. Баранова // Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції : тези Другої Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті проф. О. В. Сурилова (м. Одеса, 30–31 березня 2012 р.) / за заг. ред. Ю. М. Оборотова. – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 75–77.

¹⁹⁹ Тацій В. Концепція розвитку юридичної науки і освіти в Україні / В. Тацій, Ю. Шемшученко // Право України. – 1994. – № 1–2. – С. 3–6.

починати заново. Попередні досягнення стають вихідним пунктом подальшого розвитку засобів і методів пізнання, систем знань, ідей, напрямків, пошуків.

Будь-який дослідник у самому підході до дослідження виражає, часто несвідомо, уявлення свого часу – і науково-методичні, і поняття про прийоми пошуку, систему доказів, термінології тощо. Звідси праці вчених не можуть бути вирвані з контексту часу їх написання, але їх аналіз повинен здійснюватися в сучасних методологічних рамках. Без нових підходів у даному випадку обійтись неможливо. Загалом же зміна ідеології, ціннісних орієнтацій, зміни у свідомості самого дослідника, в його філософській орієнтації, методологічній оснащеності, парадигмальній спрямованості істотно впливають на результати наукового дослідження. Так, у сучасних умовах потребує трансформації світоглядна концепція, згідно з якою здійснювались нормотворчість і правореалізація у сфері трудової регламентації, яку називають парадигмою трудової адміністративізму.

Необхідною умовою наукової праці є наступництво між особистою науковою роботою і уречевленою в раніше виконаних дослідженнях. Саме тому в організації наукової роботи велику роль відіграє вивчення спадщини попередників, ознайомлення з методами їх роботи.

Важливою у науковому дослідженні є морально-етична підготовка, спрямована на формування системи цінностей як необхідної складової частини світогляду.

Протягом тривалого розвитку науки у самих дослідників формуються особливі моральні установки: отримання і захист істини як основна ціль пізнання, незалежно від релігійних догматів чи будь-яких інших зовні нав'язаних науці принципів; повага до дослідницької праці своїх колег; розмежування власних результатів і досягнень від результатів і досягнень попередників і сучасників, зневага до будь-яких форм присвоєння результатів праці інших дослідників тощо²⁰⁰.

---

²⁰⁰ Герасимов И. Г. Научное исследование / И. Г. Герасимов. – М.: Политиздат, 1972. – С. 266-267.

Відповідно до частини 1 статті 6 Закону України «Про освіту» однією із засад державної політики у сфері освіти та принципом освітньої діяльності має стати «академічна доброчесність»²⁰¹.

Академічна доброчесність – сукупність етичних принципів та визначених законами України правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень» (частина 1 статті 42 Закону України «Про освіту»; пункт 1-1 частини 1 статті 1 Закону України «Про вищу освіту»)²⁰².

Згідно з пунктом 3-1 частини 1 статті 58 Закону України «Про вищу освіту» науково-педагогічні, наукові та педагогічні працівники закладу вищої освіти зобов'язані дотримуватися в освітньому процесі та науковій (творчій) діяльності академічної доброчесності та забезпечувати її дотримання здобувачами вищої освіти. Схожий обов'язок міститься і в частині 2 статті 54 Закону України «Про освіту».

Дотримання академічної доброчесності педагогічними, науково-педагогічними та науковими працівниками передбачає:

- посилання на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей;

- дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права;

- надання достовірної інформації про методики і результати досліджень, джерела використаної інформації та власну педагогічну (науково-педагогічну, творчу) діяльність;

- контроль за дотриманням академічної доброчесності здобувачами освіти;

- об'єктивне оцінювання результатів навчання (частина 2 статті 42 Закону України «Про освіту»).

Відповідно до пункту 2 частини 3 статті 5 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» вчений під час провадження наукової, науково-технічної, науково-організаційної та науково-педагогічної діяльності зобов'язаний дотримуватися етичних норм

---

²⁰¹ Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 38–39. – Ст. 380.

²⁰² Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37–38. – Ст. 2004.

наукового співтовариства, неухильно дотримуватися норм права інтелектуальної власності²⁰³.

Відповідно до частини 5 статті 42 Закону України «Про освіту» за порушення академічної доброчесності педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники закладів освіти можуть бути притягнені до такої академічної відповідальності:

– відмова у присудженні наукового ступеня чи присвоєнні вченого звання;

– позбавлення присудженого наукового (освітньо-творчого) ступеня чи присвоєного вченого звання;

– відмова в присвоєнні або позбавлення присвоєного педагогічного звання, кваліфікаційної категорії;

– позбавлення права брати участь у роботі визначених законом органів чи займати визначені законом посади.

Величезне значення має спрямованість наукових досліджень на практику. Вчені, визнаючи налагодження зв'язків між галузевою теорією і правотворчою практикою, організацію їхньої взаємодії однією з основних проблем сучасної науки трудового права, вказують на те, що доволі істотний розрив, що намітився між законотворчою діяльністю і науковою експертизою, завдав шкоди не тільки якості нормативних правових актів, а й розвитку науки²⁰⁴.

Вчені-юристи повинні частіше залучатись до формування норм права не тільки на стадії підготовки законів, а й на більш ранньому етапі – вироблення концептуальних основ галузі. Окрім проблем правотворчої практики, існують і проблеми правозастосовної практики. Наявність таких проблем характерна не лише для науки трудового права. Так, Р. А. Майданик вказував, що в результаті відчуження від практики юридичні дослідження мало цікавлять практиків, тоді як видання кодексів з рішеннями судових інстанцій розходяться багатотисячними накладами. У цьому контексті вихід з такої ненормальної для цивілістики ситуації та усунення розбрату між теоретичною і практичною юриспруденцією вбачається в активізації наукою цивільного права догматичної, історично-філософської розробки українського цивільного законодавства,

---

²⁰³ Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 3. – Ст. 25.

²⁰⁴ Лушников А. М. Курс трудового права: Учебник: В 2 т. Т. 1. Сущность трудового права и история его развития. Трудовые права в системе прав человека. Общая часть. – 2-е изд., перераб. и доп. / А. М. Лушников, М. В. Лушникова. – М.: Статут, 2009. – С.193-194.

права загалом і звільнення судових інстанцій від штучної ізоляції юридичного інтелекту шляхом звернення за науковою допомогою при формуванні правозастосовної практики ²⁰⁵.

Процес наукового дослідження достатньо тривалий і складний. Він починається з виникнення ідеї, а завершується доведенням правильності гіпотези і суджень. Але в науці недостатньо встановити будь-який науковий факт, важливим є пояснення його з позиції науки, обґрунтування загально-пізнавального, теоретичного та практичного його значення.

Пошуки методологічних основ дослідження здійснюються за такими напрямками:

1) вивчення наукових праць відомих учених, які застосовували загальнонаукову методологію для вивчення конкретної галузі науки;

2) аналіз наукових праць провідних учених, які одночасно із загальними проблемами своєї галузі досліджували питання даної галузі;

3) узагальнення ідей науковців, які безпосередньо вивчали дану проблему;

4) проведення досліджень специфічних підходів для вирішення цієї проблеми професіоналами-практиками, які не лише розробили, а й реалізували на практиці свої ідеї;

5) аналіз концепцій у даній сфері наукової і практичної діяльності українських учених і практиків;

6) вивчення наукових праць зарубіжних учених і практиків.

З розвитком теорії з'являються нові проблеми, які, в свою чергу, стають новими теоретичними напрямками дослідження. Прогрес знання полягає у постановці, уточненні і вирішенні нових проблем. Вирішити наукову проблему означає загалом вирішити пізнавальне протиріччя, що лежить в її основі. Будь-яка проблема виникає в рамках певної теорії, тому й сам вибір проблеми значною мірою детермінується теорією. При цьому розробленість і рівень наявної теорії багато в чому визначає глибину проблеми, її характер.

Ядро будь-якої проблеми складають протиріччя. На підставі цього протиріччя виникає проблемна ситуація. Проблемні ситуації виникають тоді, коли наявне наукове знання, його рівень і

---

²⁰⁵ Майданик Р. Сучасна вітчизняна цивілістика : наукові центри, напрями, тенденції / Р. Майданик // Юридична Україна. – 2009. – № 2. – С. 47–48.

понятійний апарат виявляються недостатніми для вирішення нових завдань пізнання. Усвідомлення протиріччя між обмеженістю наявного наукового знання і потребами його подальшого розвитку й приводить до постановки нових наукових проблем²⁰⁶.

Виникнення проблемної ситуації в науці свідчить або про протиріччя між старими теоріями і нововиявленими фактами, або про недостатню коректність і розробленість самої теорії, або про те й інше одночасно.

Проблемні ситуації, що виникають у науці, у найзагальнішому вигляді можна охарактеризувати як об'єктивну необхідність зміни теоретичних уявлень, засобів і методів пізнання у вузлових пунктах розвитку тієї чи іншої галузі науки.

Аналіз проблемної ситуації в кінцевому рахунку й приводить до постановки нових проблем. Правильна постановка і чітке формулювання нових наукових проблем нерідко має не менше значення, ніж вирішення самих проблем. Щоб правильно поставити проблему, необхідно не тільки бачити проблемну ситуацію, а й вказати можливі способи і засоби її вирішення²⁰⁷.

Наукове дослідження має справу не з окремими, ізольованими проблемами, а з певною їх системою. Для того, щоб дослідження було цілеспрямованим і ефективним, необхідно дотримуватись певного порядку у висуненні і вирішенні проблем, виділених із загальної системи. Цей порядок і складає стратегію або загальний напрямок дослідження²⁰⁸.

Щодо інноваційних наукових досліджень у ННЮІ, то на прикладі трудового права можна констатувати наступне. В останні десятиріччя досить багато говорилось про кризові явища в трудовому праві. Їх наявність очевидна. Це й певне розмивання предмета галузі, спроби обґрунтувати «поглинання» трудового права цивільним, підпорядкування тільки адміністративному праву відносин з державної служби, применшення ролі профспілок і індивідуалізація трудових відносин, посилення «гнучкості» найму праці. Ці нові й достатньо несприятливі для трудового права тенденції також потребують теоретичного аналізу. Просте ігнорування цих проблем або їх механічне заперечення тільки ще більше погіршить ситуацію. На цей своєрідний «виклик»

---

²⁰⁶ Рузавин Г. И. Методы научного исследования / Г. И. Рузавин. – М.: Мысль, 1975. – С.34.

²⁰⁷ Там само. – С.37-38.

²⁰⁸ Там само. – С.43.

постіндустріальної епохи дослідниками повинна бути знайдена адекватна «відповідь», причому спочатку саме на рівні розробок теоретичних проблем галузі. Вивчення окремих питань необхідне, але повну й достатню адекватну загальну картину може створити тільки комплексне вивчення взаємопов'язаних проблем загальної частини трудового права.

Сучасний ринок праці демонструє появу нових структурних характеристик робочої сили. Характерною для сучасної епохи економічної глобалізації тенденцією є звуження класичної повної зайнятості та, як наслідок, поширення нетрадиційної (атипової) зайнятості. Значне поширення нетипових трудових договорів, що не укладаються в класичну схему трудових відносин, викликає необхідність належної їх правової регламентації, яка б ґрунтувалась на доктринальних розробках вчених. У межах галузі трудового права необхідно забезпечити правове регулювання відносин нетрадиційної зайнятості, юридичною формою існування яких виступають атипові трудові договори, розробивши їх конструкцію. Це й повинно стати основною тенденцією наукових досліджень галузі. Потребують вирішення проблеми узгодження міжгалузевих зв'язків трудового права для усунення правових міжгалузевих колізій.

Аналіз судової практики у справах щодо перекваліфікації відносин із цивільно-правових у трудові свідчить про те, що суди досить часто формально підходять до вирішення питання про встановлення галузевої природи правовідносин, пов'язаних з використанням праці. Водночас існує думка, що закріплення чітких критеріїв розмежування цивільно-правових і трудових відносин може ускладнити ситуацію, оскільки в прийнятті рішення суди будуть стримані статичною нормою закону. В умовах появи нетипових форм зайнятості К. С. Тишкович, наприклад, пропонує легалізувати принцип верховенства фактів при встановленні правової природи спірних відносин²⁰⁹.

Економістами виділяється така тенденція глобалізації ринку праці, як його віртуалізація. Під віртуальним глобальним ринком праці розуміють систему купівлі-продажу робочої сили між роботодавцями і працівниками у віртуальному середовищі. Вона

---

²⁰⁹ Тишкович К. С. Принцип верховенства фактов при толкуванні норм о сфере действия трудового права / К. С. Тишкович // Вестник Омского университета. Серия «Право». – 2016. – № 3 (48). – С. 176.

має певну структуру, що складається із цілісної системи елементів: суб'єктів (індивідів і організацій), відносин і зв'язків між ними, що взаємодіють в особливому, віртуальному, просторі (середовищі). Зокрема, індивід (найманий працівник) на ринку праці здійснює свою діяльність не в ринковому середовищі, а у віртуальній реальності²¹⁰.

Віртуалізація глобального ринку праці, стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій сприяли появі в різних країнах світу дистанційної роботи. Але юридичне оформлення правил про дистанційну роботу в кожній державі має свою специфіку. Наприклад, навіть з питань термінології і дефініції дистанційної роботи законодавство Великобританії, Угорщини, Іспанії, Італії, Перу, США, Чилі, Японії далеко не однорідне²¹¹. Тому перспективним напрямом є систематизація понятійного апарату для належного тлумачення понять і категорій у правозастосовній практиці. Формування логічно несуперечливої концепції понятійного апарату галузі необхідне для вирішення проблеми доктринального, законодавчого і правореалізаційного дисбалансу, оскільки в науці, законодавстві і практиці застосовуються різні терміни для позначення одних і тих самих явищ.

Останніми роками в світовій управлінській практиці широке поширення отримав офшоринг персоналу як інноваційна технологія управління людськими ресурсами, за якої здійснюється перенесення робочих місць однієї й тієї ж компанії з однієї країни в іншу з метою мінімізації витрат на персонал і підвищення капіталізації. Термін «офшоринг» походить від англійських слів *outside resource using – outsourcing* – «використання зовнішніх ресурсів», що означає залучення для виконання певних задач (бізнес-функцій) третьою стороною за кордоном (тому часто офшоринг розглядається як аутсорсинг за кордоном). Відповідно потребують дослідження особливості застосування офшорингу персоналу як одного з інноваційних методів управління зайнятістю.

Залучення України до глобалізаційного процесу неминуче приводить до необхідності виявлення і аналізу сучасних тенденцій

---

²¹⁰ Безруков Д. А. Глобализация рынка труда: основные тенденции развития: дис. ... канд. экон. наук / Д. А. Безруков. – Саратов, 2009. – 169 с.

²¹¹ Шабанова М. А. Особенности правового регулирования нетипичных трудовых договоров: дис. ... канд. юрид. наук / М. А. Шабанова. – Ярославль, 2008. – С.146-147.

розвитку зарубіжного трудового права, способів, засобів, підходів у вирішенні загальних проблем, оскільки досвід правового регулювання, нагромаджений світовим співтовариством, має наднаціональну цінність.

В епоху постмодернізації і глобалізації правомірно ставиться питання про необхідність глибокої міжпредметної компаративізації знань²¹². Трудоправову компаративістику як складову предмета науки трудового права необхідно розглядати в найширшому значенні. І як історико-порівняльний аналіз розвитку галузі в ретроспективі і перспективі, особливе місце в якому відведено сучасним тенденціям розвитку галузі, порівнянні розвитку вітчизняного законодавства із світовими тенденціями, і як порівняльно-правовий аналіз вітчизняного трудового законодавства і відповідних міжнародних стандартів, що дозволяє виявити невідповідність окремих норм і інститутів ратифікованим і нератифікованим міжнародним договорам, загальновизнаним міжнародним нормам і принципам, а також прогалини у правовому регулюванні, і, нарешті, як порівняльно-правове дослідження вітчизняного трудового законодавства в аспекті досвіду зарубіжних країн.

Водночас загальновизнаним у теорії компаративістики є застереження від механічного запозичення зарубіжного досвіду. Кожна національна система трудового права – це продукт історичного розвитку конкретної країни, що віддзеркалює особливості її історії, економіки, політичної структури, побутові і культурні традиції²¹³. В умовах трансформації праці орієнтація трудового права України на міжнародні стандарти, пряма дія і імплементація в національне законодавство правових норм ЄС, модернізація трудового законодавства, безперечно, необхідні. Водночас впровадження правових механізмів, які довели свою ефективність у регулюванні найманої праці індустріально-розвинутих країн Заходу, повинно відбуватися на основі всебічної належної оцінки їх застосовності в українських умовах і тих соціальних наслідків, до яких вони призведуть.

---

²¹² Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы / А. Д. Тихомиров. – К.: Знання, 2005. – 334 с.

²¹³ Киселев И. Я. Сравнительное трудовое право: Учебник / И. Я. Киселев. – М.: Проспект, 2005. – С.17-19.

Якісно змінюється система інтересів і ціннісних орієнтирів суспільного розвитку, інтересів і цінностей у сфері праці. Орієнтація сучасних систем мотивації зміщується на постматеріальні цінності (праця не як засіб заробітку, а як спосіб самореалізації). Працівник вже очікує від професії й можливості реалізації особистісного потенціалу.

Проблемою є відсутність кадрів необхідної кваліфікації у зв'язку з втратою взаємозв'язку між ринком праці і ринком освітніх послуг, недостатньою професійною орієнтацією громадян, низькою професійною і територіальною мобільністю робочої сили. В цьому контексті актуальним є дослідження гармонізації трудового законодавства і законодавства про освіту.

Швидке скорочення тривалості життя виробничих і сервісних технологій (обумовлене постійним впровадженням інноваційних технологій) потребує кожні 5-7 років (а, можливо, й частіше) перенавчання, підвищення чи отримання нової кваліфікації, або зміни професії в будь-якому віці. Навчання протягом всього життя стає не просто бажанням, а обов'язковим. Е. Тоффлер у своїй праці «Шок майбутнього» передбачив цю тенденцію. Він писав: «У ХХІ ст. неграмотним буде вважатись не той, хто не вміє читати й писати, а той, хто не вміє навчатися й перенавчатися»²¹⁴. Постає питання про безперервну професійну освіту.

Прискорення науково-технічного прогресу, поява нових технологій вносять істотні корективи у вимоги, що висуваються до професійних якостей працівників. У зв'язку з розвитком сучасних технологій у нових соціально-економічних умовах значно зріс ступінь інтелектуалізації трудової функції для більшості працівників. Швидкість і якість засвоєння нових знань і компетенцій, що дозволяють швидко адаптуватись до нових задач і умов діяльності, стає невід'ємним елементом професіоналізму працівника. Адаптивний працівник – висококваліфікований та досвідчений працівник, який успішно виконує свою трудову функцію з урахуванням зміни технологій, удосконалення технологічного процесу праці, його комп'ютеризації та інформатизації. Здатен не тільки пристосовуватися до змін, а й виступати ініціатором останніх, тобто активно сприяє удосконаленню технічної та соціальної організації праці. Основною

---

²¹⁴ Тоффлер Э. Шок будущего: пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2002. - С. 248

характеристикою адаптивного працівника є самовдосконалення та самореалізація в праці. Формування адаптивного працівника можливе за умови постійного підвищення рівня його професійної підготовки. У формуванні адаптивного працівника важливу роль відіграє діяльність роботодавця щодо створення належних умов праці²¹⁵. Професіоналізм визначає здатність працівника ефективно й надійно виконувати трудову функцію в різних умовах, що залежить від рівня його кваліфікації і мотивації до праці й саморозвитку.

Отже, відбуваються зміни в традиційному розумінні трудової функції. Тому потребують узгодження сфери освіти й трудової зайнятості.

Стосовно науково-педагогічних працівників зокрема, вважаємо, що кваліфікаційні вимоги, які висувуються до них відповідно до їх ролі у суспільстві, обов'язково повинні включати психологічну компоненту, необхідну для врахування індивідуальних і групових особливостей здобувачів вищої освіти, з якими співпрацює викладач; налагодження оптимального психологічного клімату, використання засад психології спілкування, вибору найбільш прийнятних засобів впливу на тих, хто навчається. Відповідно науково-педагогічні працівники повинні володіти необхідними моральними якостями, які обов'язково повинні враховуватись під час оцінки ділових якостей, оскільки ця категорія працівників здійснює виховні функції. І це повинно бути закріплено в кваліфікаційних характеристиках посад науково-педагогічних працівників. Кваліфікаційні вимоги цієї категорії працівників не повинні обмежуватись визначенням необхідного для виконання посадових обов'язків рівня професійної підготовки працівника.

Все це й визначає основні напрями сучасних наукових досліджень трудового права, необхідність концептуальних досліджень, спрямованих на створення нових наукових напрямів. Поле для інноваційних починань у цій сфері неосяжне. Водночас цілком поділяємо думку В. М. Баранова про те, що «піком» інноваційної майстерності є відшукування балансу між правовою традицією і юридичними новелами. З точки зору автора,

---

²¹⁵ Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. – С. 16.

інноваційний результат наукової чи практичної діяльності в юридичній сфері може бути «кваліфікований» тоді, коли він ²¹⁶:

- розширює сферу правової регламентації шляхом «впровадження» нового предмета регулювання;

- кардинально змінює напрям або пріоритети політики чи юридичної практики;

- істотно модернізує правові засоби державної підтримки інноваційної діяльності;

- виступає новим методом правового регулювання в традиційній сфері;

- уточнює коло суб'єктів, які беруть участь у тих чи інших правовідносинах;

- дозволяє подолати або заповнити інституціональну прогалину законодавства за відсутності обґрунтованого кваліфікованого мовчання законодавця;

- пропонує нову правову позицію, здатну в майбутньому «перетворитись» в юридичну норму;

- «реанімує» в нових умовах правовий феномен, який функціонував раніше;

- по-новаторському запозичує і пропонує реальні шляхи застосування в національній дійсності зарубіжної правової ідеї, концепції, інституту;

- розширює сферу дії того чи іншого правового рішення;

- підвищує або знижує рівень правової регламентації, що значно збільшує її ефективність;

- приводить до новаторської систематизації законодавства: нових кодифікованих актів, оригінальних інкорпорацій;

- «виводить» на формулювання нового принципу юридично значимої діяльності;

- завершується висуванням ідеї чи концепції нового нормативного правового акту;

- «виливається» в креативну освітню програму для підготовки юристів певного профілю.

Отже, визначальною методологічною тенденцією розвитку науки повинна стати діалектична єдність практики, науки і освіти як орієнтир для інноваційних наукових досліджень в юриспруденції.

---

²¹⁶ Баранов В. М. Юридическая инноватика / В. М. Баранов // Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2013. – № 21. – С. 11–12.

4.3. Інтерактивні та інноваційні методи викладання правових дисциплін

Сучасний період соціально-економічного розвитку України визначає необхідність значного підвищення якості підготовки спеціалістів взагалі, і в галузі права зокрема. З одного боку це пов'язано з науково-технічним прогресом, наслідки якого виявляються практично в усіх сферах професійної і соціальної діяльності людей, в тому числі і в сфері освіти, з іншого боку, – з комплексними дослідженнями, що забезпечують створення, застосування та розподіл знань в соціально-економічному просторі, де інновації стають системним явищем. Велике значення має і те, що науково-технічний прогрес висуває не тільки нові вимоги до самої людини, але і до системи вищої освіти. Протиріччя, що виникло між зростаючим обсягом інформації і кризою дидактичних методів підготовки фахівців потребує переходу до принципово нових технологій професійного навчання, освітнього процесу в цілому.

Зміна цінностей, яка відбулася в Україні, вимагає невідкладних перетворень в усіх сферах життя, зокрема і в освіті: навчально-виховний процес має спрямовуватись на становлення творчої особистості, здатної до діяльності у новій суспільно-політичній ситуації, до саморозвитку.

Головний вектор сучасного розвитку вищої освіти в Україні визначається загальним спрямуванням вітчизняної вищої школи на входження в загальноєвропейський і світовий освітній простір, гармонізацію національних і міжнародних стандартів вищої освіти в контексті Болонського процесу та кредитно-трансферної системи навчання.

В законі «Про вищу освіту» визначено, що освітній процес – це інтелектуальна, творча діяльність у сфері вищої освіти і науки, що провадиться у закладі вищої освіти (науковій установі) через систему науково-методичних і педагогічних заходів та спрямована на передачу, засвоєння, примноження і використання знань, умінь та інших компетентностей у осіб, які навчаються, а також на формування гармонійно розвиненої особистості²¹⁷.

---

²¹⁷ Про вищу освіту: Закон України від 1 лип. 2014 р. №1556-VII //Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 37-38, рст. 2004(Редакція станом на 01.01.2018).

Поява і розвиток інноваційних інтерактивних методів обумовлені тим, що перед навчанням постали нові завдання: не лише дати студентам знання, але й забезпечити формування і розвиток пізнавальних інтересів, творчого мислення, вмінь і навичок самостійної розумової праці. Виникнення нових завдань обумовлено бурхливим розвитком інформатизації. Якщо раніше знання, отримані в навчальному закладі, могли служити людині довго, то в наш час їх потрібно постійно поновлювати, що досягається здебільшого шляхом самоосвіти і вимагає від людини пізнавальної активності і самостійності.

Зростають вимоги до науково-педагогічних працівників закладу вищої освіти, які зобов'язані забезпечувати викладання на високому науково-теоретичному і методичному рівні навчальних дисциплін відповідної освітньої програми за спеціальністю.

В умовах сьогодення вища освіта вимагає від науково-педагогічних працівників опанування і впровадження інноваційних методів навчання й викладання, заснованих на мультимедійних, інформаційних програмах, системах передання знань. Перед сучасним викладачем стоїть завдання державної ваги – сформуванню покоління всебічно розвинених, свідомих громадян, гідних високої місії – будувати і жити в цивілізованій європейській державі.

Сучасна методика викладання правових дисциплін має багатий арсенал різноманітних способів, прийомів і засобів навчання, які постійно змінюються і вдосконалюються.

Створення інноваційного освітньо-виховного середовища неможливе без внесення якісно нового змісту у вищу професійну освіту правника, без оптимізації кадрово-педагогічного потенціалу, підвищення рівня науково-методичного забезпечення навчального процесу, впровадження інноваційних технологій і методик викладання, оволодіння дослідно-експериментальними видами діяльності. Актуальним науково-методичним завданням у вищих навчальних закладах, що готують правників, стає пошук нових ефективних форм і методів вищої правової освіти: від розроблення і введення в навчальні плани нових перспективних дисциплін до впровадження інноваційних методик і форм викладання.

Крім того, більшість законодавчих документів, національних програм стосовно вищої освіти наголошує на недопущенні зниження якості освіти, падіння рівня знань; морального старіння методів і методик навчання. Саме суспільне консенсусне розуміння

того, що освіта – це один із головних факторів інноваційного розвитку суспільства, дає сьогодні поштовх до стратегічного вирішення завдань і забезпечення системного реформування національної вищої школи, адекватної модернізації та інтеграції її до європейського економічного, культурного та інформаційного простору.

Інноваційні форми викладання дисциплін заслуговують на особливу увагу, оскільки забезпечують потрібний «інноваційний клімат» у вищих навчальних закладах, сприяють розвиткові творчої активності та дослідницької ініціативи студентів-правників, закладають основу для подальшого осмислення і розвитку правових знань, успішного застосування набутих знань на практиці. Впровадження інноваційних інтерактивних технологій у навчальний процес допомагає готувати висококваліфікованих, конкурентоспроможних правників, здатних виконувати складні науково-дослідницькі, фахово-прикладні й творчі завдання.

Поняття «інтерактивний» походить від англійського «interact» («inter» — «взаємний», «act» — «діяти»). Інтерактивне навчання – це спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, що переслідує конкретні та прогнозовані цілі. Одна з таких цілей – створення комфортних умов навчання, за яких студент відчуває свою успішність, свою інтелектуальну спроможність, що робить продуктивним сам процес навчання.

Пізнавальна активність означає інтелектуально-емоційний відгук на процес пізнання, прагнення до навчання, до виконання індивідуальних і спільних завдань, інтерес до діяльності викладача та студентів.

Пізнавальна самостійність – це прагнення вміння самостійно мислити, здатність орієнтуватися у новій ситуації, знаходити свій підхід до вирішення завдання, бажання не тільки зрозуміти навчальну інформацію, а й засоби здобуття знань. Пізнавальна активність і пізнавальна самостійність – якості, які характеризують інтелектуальні здібності студентів до навчання; як і інші здібності, вони проявляються і розвиваються в діяльності.

Визначають три рівня активності: активність відтворення, що характеризується прагненням зрозуміти, запам'ятати, відтворити знання за зразком; активність інтерпретації, що пов'язана з прагненням осягнути суть, встановити зв'язки, оволодіти способами застосування знань в умовах, що змінюються; активність

творча передбачає спрямованість до теоретичного осмислення знань, самостійний пошук вирішення проблеми, інтенсивне виявлення пізнавальних інтересів.

Отже, застосування інтерактивної моделі навчання передбачає саме розвиток творчої активності студента, моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор, спільне вирішення проблем. Виключається домінування будь-якого учасника навчального процесу або якоїсь ідеї. З об'єкта дії студент стає суб'єктом взаємодії, він сам бере активну участь у процесі навчання.

Як відомо, після того, як людина щось прочитала, вона запам'ятовує 10% матеріалу, після того, як щось почула, запам'ятовує 20%, після того, як побачила – 30%, після того, як побачила і почула, запам'ятовує 50%, і лише після того, як щось зробила сама, запам'ятовує 90%. Отже, оптимальне навчання виникає тоді, коли у студента є можливість виявити активність, взаємодію, зробити щось самостійно.

Головною відмінною ознакою інтерактивних занять є їх зв'язок з продуктивною творчою діяльністю.

Розглянемо основні правила організації інтерактивного навчання:

1. До роботи мають бути залучені усі учасники навчання. З цією метою корисно використовувати технології, що дають можливість залучити усіх учасників в процес обговорення.

2. Слід потурбуватися про психологічну підготовку учасників: йдеться про те, що не всі, хто прийшли на заняття, психологічно готові до безпосереднього включення в ті чи інші форми роботи. В зв'язку з цим корисне постійне заохочення за активну участь у роботі, надання можливості для самореалізації.

3. Тих, хто навчається в технології інтерактиву, не повинно бути багато. Кількість учасників і якість навчання можуть опинитися в прямій залежності. Оптимальна кількість учасників – до 25 осіб.

4. Приміщення має бути підготовлено так, щоб учасникам було легко пересаджуватись для роботи у великих і малих групах.

5. Чітке закріплення процедур і регламенту. Про це слід домовитись на початку заняття і намагатись не порушувати його.

6. Слід ставитись з увагою до поділу учасників на групи: на початку його краще побудувати на основі добровільності. Потім доречно скористуватись принципом випадкового вибору.

До обов'язкових умов організації інтерактивного навчання слід віднести наступні: довірчі, позитивні стосунки між тим, хто навчає і тими, хто навчається; демократичний стиль; співробітництво в процесі спілкування того, хто навчає і тих, хто навчається між собою; включення в навчальний процес яскравих прикладів, фактів, образів; багатоманітність форм і методів надання інформації, форм діяльності тих, хто навчається, їх мобільність; включення внутрішньої і зовнішньої мотивації діяльності, а також взаємомотивації тих, хто навчається.

Навчальний процес із застосуванням інтерактивних методів навчання організується із урахуванням залучення до процесу пізнання всіх без виключення студентів групи. Спільна діяльність означає, що кожний вносить свій індивідуальний внесок, в ході роботи відбувається обмін знаннями, ідеями, способами діяльності. Під час такого навчання студент вступає у діалог з викладачем, виконує творчі, проблемні завдання, відповідає на запитання, що розвивають аналітичне і критичне мислення, ставить запитання викладачеві та іншим учасникам, тобто активізується творча співпраця викладача зі студентами.

Організація інноваційного навчання включає: визначення проблемного формулювання теми, мети та питань заняття; підготовку навчального простору для активної роботи; формування мотиваційної готовності студента і викладача до спільних дій в процесі пізнання; створення спеціальних ситуацій, які сприяють інтеграції зусиль для вирішення поставленої задачі; вироблення й прийняття правил рівноправного співробітництва для студентів і викладача; оптимізацію системи оцінки процесу пізнання і результатів спільної діяльності; розвиток загальногрупових і міжособистісних навичок аналізу і самоаналізу.

Існують класифікації методів викладання за різними ознаками. Розглянемо методики викладання з позиції їхньої новизни, ефективності, дієвості, доцільності використання у сучасних умовах. Такими є інноваційні методики, серед яких найбільш затребуваними на сьогоднішньому ринку освітніх послуг є активні та інтерактивні методики навчання.

Надзвичайно високу ефективність навчального процесу на юридичному факультеті вищого закладу освіти забезпечує застосування таких методів, форм і прийомів навчальної роботи, як: аналіз помилок, колізій, казусів; аудіовізуальний метод навчання;

брейнстормінг («мозковий штурм»); діалог Сократа (Сократів діалог); «дерево рішень»; дискусія із запрошенням фахівців; ділова (рольова) гра (студенти перебувають у ролі законодавця, експерта, юрисконсульта, нотаріуса, клієнта, судді, прокурора, адвоката, слідчого); «займи позицію»; коментування, оцінка (або самооцінка) дій учасників; майстер-класи; метод аналізу і діагностики ситуації; метод інтерв'ю (інтерв'ювання); метод проектів; моделювання; навчальний «полігон»; PRES-формула (від англ. Position—Reason—Explanation or Example—Summary); проблемний (проблемно-пошуковий) метод; публічний виступ; робота в малих групах; тренінги індивідуальні та групові (як окремих, так і комплексних навичок) та інші²¹⁸.

Із впровадженням дистанційного навчання багато вузів вже сьогодні застосовує технологію он-лайн семінару під назвою «вебінар», на якому демонструються порівняльні таблиці, презентації, відеоролики тощо. За допомогою інтернет-технологій вебінар зберіг головну ознаку семінару – інтерактивність, яка забезпечує моделювання функцій доповідача, слухача, що працюватимуть інтерактивно, комунікуючи разом за сценарієм проведення такого семінару.

Розглянемо деякі найбільш ефективні методи викладання дисциплін для майбутніх правників в Навчально-науковому юридичному інституті Національного авіаційного університету (ННЮІ НАУ). Протягом декількох років викладачами кафедри цивільного права і процесу організовувалися і проводилися «судові дебати» з цивільного процесу на основі конкретних судових справ, які розглядалися в судах міста Києва. В постановці судових дебатів брали участь студенти II та III курсів, які представляли учасників цивільних справ: позивача, відповідача, свідків, адвокатів, експертів, секретарів судового засідання тощо.

Це дало можливість аудиторії, зокрема студентам, запрошеним, в тому числі учням загальноосвітніх шкіл, а також безпосередньо учасникам судових дебатів наочно уявити процедуру та хід цивільного судочинства, ознайомитись з процесуальними правами та обов'язками осіб, які беруть участь у справі, та осіб, які є іншими учасниками цивільного процесу.

---

²¹⁸ Артикуца Н. В. Інноваційні методики викладання дисциплін у вищій юридичній освіті. – С. 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1181294

Інші ігрові технології, наприклад, розроблення кейсів із проблем правознавства, дають можливість здобувачам вищої освіти виконувати різні ролі та представляти інтереси всіх сторін, зокрема, у цивільно-правових відносинах, які часто конфліктують між собою²¹⁹.

В основу методу конкретних ситуацій (МКС) або кейс-методу покладено принцип прецеденту, або випадку (case), що існує в англосаксонському праві та слугує вагомим критерієм прийняття рішення у судовій справі за відсутності різного роду кодексів (цивільних, кримінальних, адміністративних тощо). Цінність цього методу полягає у його прикладній спрямованості, коли студент навчається приймати професійні рішення ще під час навчання. Аналіз конкретних ситуацій, їх обговорення, ознайомлення з різними підходами до вирішення проблеми, пошук необхідної інформації, – усі ці види робіт допомагають сформувати важливі для представників юридичної професії практичні вміння й навички: комплексного підходу до аналізу й оцінки фактів, логічного та причинно-наслідкового стилю мислення, правильного прийняття рішення.

Застосування МКС потребує від викладача ретельного добору теоретичного і практичного матеріалу. Так, спочатку він пропонує студентам попередньо опрацювати необхідний теоретичний матеріал з певної проблеми, потім конкретні приклади казусів, які слід розібрати із студентами в аудиторії. Практичний професійний досвід викладача у цій роботі набуває особливої ваги. Метод цей заслуговує на почесне місце в сучасній методиці викладання фахових дисциплін на юридичних факультетах.

Зазначена методика успішно застосовується в ННЮІ НАУ. Так, студенти II курсу брали участь у вирішенні кейсів з проблемних питань цивільного права, що дало можливість учасникам проявити свої знання у вирішенні проблемної справи, викладеної у кейсі. Це, безумовно, стимулювало навчально-наукову діяльність студентів та сприяло глибокому опануванню предмету з використанням проблемно-пошукового, індуктивного та дедуктивного методу.

Наступним прикладом інтерактивного методу навчання, що практикується, є проведення брейн-рингів з правознавства за

---

²¹⁹ Концептуальні засади становлення інноваційного суспільства в Україні : монографія / кол. авт.: Г. П. Клімова, С. М. Іванов, Л. С. Шевченко та ін. ; за ред. Ю. С. Атаманової, Г. П. Клімової. – Х. : Право, 2015. – 452 с.

участю студентів вищих навчальних закладів України. Такі заходи сприяють модернізації навчання, розвивають творчий підхід до вирішення певної проблеми, особистісний потенціал студентів завдяки використанню методу мозкового штурму, змагальності та аналізу помилок.

Дієвим підходом до навчання студентів є також науково-навчальні дискусії у формі проведення «круглих столів» з проблемних питань сімейного, трудового права, цивільного процесу за участю студентів та викладачів. При використанні такої методики проявляється самостійність і нестандартність мислення студентів, їх творчий підхід до вирішення правових колізій, формуються навички до наукової та практичної роботи майбутнього правника.

У розглянутих прикладах активних методів навчання провідну роль відведено інформаційним технологіям, а домінуючу – педагогам-фасилітаторам (комунікаційним посередникам), які покликані ефективно сприяти становленню кваліфікаційних характеристик особистості як спеціаліста певної галузі, здатного до інноваційних дій²²⁰.

Для вдосконалення процесу підготовки майбутніх юристів в ННЮІ НАУ функціонує юридична клініка, яка дозволяє підготувати висококваліфікованого юриста зі знаннями не лише теорії, але й практики.

В юридичній клініці студенти отримують певні навички юридичної практики та уявлення про те, що саме необхідно людям і як можна захистити їхні права, спираючись на закон. Для навчання студентів вмінню реалізації права в юридичній клініці використовуються активні та інтерактивні методи навчання. Вивчення навчальних дисциплін ґрунтується тут на вирішенні практичних ситуацій, а також проведенні студентами під контролем досвідчених викладачів та практикуючих юристів консультацій для громадян з метою надання їм юридичної допомоги.

Під час роботи в юридичній клініці студенти отримують такі практичні навички як: вміння опитувати клієнта; надання юридично обґрунтованої консультації; розслідування фактів справи; юридична етика; вивчення та аналіз нормативної бази й літератури; вміння правильно спілкуватися як в усній, так і в письмовій формі; вміння

---

²²⁰ Там само. – С.15.

виступати в суді і правильно вести документацію; вміння вести переговори з органами державної влади тощо.

Як доводить педагогічна практика, найбільшу зацікавленість у студентів серед інших інтерактивних занять викликає рольова юридична гра (імітація, ділова гра, моделювання), яка пропонує усім учасникам «зіграти» іншу людину або «розіграти» певну проблемну ситуацію. Сильною стороною цього методу виступає можливість виступити в іншій, непритаманній відповідній справі, ролі – свого процесуального супротивника. Такий прийом дозволяє поглянути на ситуацію з несподіваної точки зору, спрогнозувати поведінку інших, виявити слабкі місця у власній підготовці.

Ігровий метод, який використовується, проводиться за певними встановленими правилами. Крім того, особливе значення має проблема, піднята у грі, яка обумовлює її фахову цінність. Студенти-правники під час виконання ролей у грі стають безпосередніми «учасниками» наближеної до реальності дії. Викладач рекомендує кожному студенту думати, як його персонаж, зрозуміти його характер, відповідно до нього діяти в процесі виконання ролі.

Ділова гра розкриває особистісні можливості кожного студента. Він може діагностувати власні можливості як окремо, так і у спільній діяльності з іншими членами рольової гри. Студенти-учасники гри не тільки стають творцями професійних ситуацій, а й проводять пошук шляхів та засобів оптимізації професійного спілкування, знаходять власні недоліки у грі і здійснюють кроки до їх ліквідації.

Для проведення гри спочатку здійснюється підготовка за таким планом: створення сюжету на основі конкретної життєвої ситуації; опрацювання сюжету: збір та опрацювання нормативних документів, розподіл ролей між учасниками гри, складання необхідних для конкретної гри юридичних документів, заяв, збір матеріалів судової справи, перевірка виконання законів тощо. Після закінчення аналізуються дії учасників гри викладачем або запрошеними експертами та підводяться підсумки. Виявляються прогалини у знаннях студентів, що спонукає їх до посилення мотивації до навчання.

Рольова гра ефективно сприяє формуванню умінь установлювати психологічний контакт, діяти відповідно ситуації, ефективно будувати комунікацію, розвиває навички слухання.

Рольові ігри дозволяють відтворити і змоделювати професійну діяльність юриста та спілкування у ній, вони активізують і інтенсифікують навчальну діяльність і спілкування, досить сильно стимулюють навчальну діяльність, дають змогу випробувати себе у різних типах рольової поведінки, скорочують відстань між навчанням і реальними життєвими ситуаціями, вчать контролювати почуття й емоції та виражати їх, а також дозволяють розширити і поглибити процес професійного самовизначення, самовдосконалення і творчого розвитку студентів²²¹.

Ще одним креативним засобом всебічного розвитку творчої активності тих, хто навчається, є інтелектуальноконкурентні ігри. Зокрема, проведення «Науково-технічного суду над ідеєю» включає імітаційні навчальні заняття, які допомагають розкрити суть методики викладання права, при цьому на ньому розглядаються питання формування правового мислення²²².

«Мозковий штурм» (брейнстормінг від англ. brain storming) – один з найбільш популярних методів стимулювання творчої активності, що дає можливість знайти вирішення певної проблеми, застосовуючи особливі правила її обговорення. При використанні методу досягаються нестандартні рішення проблем. Мозковий штурм як метод не припускає критики висунутих студентами-учасниками ідей. Учасники гри продукують найрізноманітніші ідеї щодо розв'язання поставленої викладачем проблеми. Будь-яка ідея приймається. Причому кількість ідей повинна бути якнайбільшою. Після закінчення «штурму» проводиться аналіз висунутих ідей і обираються декілька найкращих. «Мозковий штурм» психологічно спрямований на створення умов праці членів групи в одній команді, виробляє толерантність до думки кожного члена групи.

«Займи позицію» – метод, що дає можливість виявляти реальні думки опонента щодо конкретної справи, події, процесу тощо, побачити прихильників і противників тієї чи іншої позиції, почати аргументоване обговорення справи, яке розпочинається з постановки дискусійного питання, тобто питання, що припускає протилежні, взаємовиключні відповіді (наприклад, «Ви за чи проти

---

²²¹ Котикова О. М. Рольові технології у психолого-педагогічній підготовці майбутніх юристів на основі навчання через практику / О. М. Котикова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.v.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2010_27_1/kotikova.pdf

²²² Сімоненко, В. Інноваційні методики у підготовці суддів [Текст] / В. Сімоненко // Слово Національної школи суддів України. – 2014. – № 1. – С. 109.

скасування смертної кари?»). Всі учасники, подумавши, доходять різних висновків. Зайнявши позицію, учасники обмінюються думками з дискусійної проблеми і наводять аргументи на підтримку своєї позиції. При цьому будь-який учасник може вільно змінити позицію під впливом переконливих аргументів.

Метод проектів – це педагогічна технологія, спрямована не на інтеграцію та узагальнення набутих студентом знань, а на їх практичне застосування та на здобування нових знань різними шляхами, в тому числі і самоосвітою. Активне залучення до суті тих або інших проектів дає можливість студентам-правникам осягнути можливі способи людської діяльності у відповідному соціокультурному середовищі. Проектування – особливий тип інтелектуальної діяльності, відмінною особливістю якої є перспективна орієнтація, практично спрямоване дослідження. Прикладом проектного завдання може статимоніторинг, аналітичний огляд, здійснення правової або судової експертизи, випуск збірника документів, підготовка рольової гри, організація дискусії, судових дебатів та їх відеозапис тощо.

Формуванню поведінкових навичок і вмій сприяє така інтерактивна форма навчання як соціально-психологічний тренінг. Ця форма групової роботи дозволяє працювати з життєвими ситуаціями. Тренінг як форма групової роботи дозволяє використовувати найрізноманітніші інтерактивні технології.

Викладач може застосовувати не лише існуючі інтерактивні форми, а також розробляти нові в залежності від мети заняття, тобто брати активну участь у процесі вдосконалення, модернізації навчального процесу. В процесі підготовки заняття на основі інтерактивних форм навчання перед викладачем постає питання не тільки вибору найбільш ефективної форми навчання для вивчення конкретної теми, а з'являється можливість сполучати декілька методів навчання для вирішення проблеми, що сприяє кращому засвоєнню матеріалу студентами.

Підвищити ефективність інтерактивних технологій навчання допоможе використання комп'ютерної техніки, мультимедійних засобів та спеціального програмного забезпечення.

Інтерактивні технології забезпечують постійний, а не епізодичний контакт студента з викладачем, дозволяють забезпечити більш чітке адміністрування учбового процесу, підвищити об'єктивність оцінки знань, вмій і компетенцій студентів.

В системі викладач – група формується нестандартне ставлення до організації освітнього процесу, мотиваційна готовність до міжособистісної взаємодії не тільки у навчальних, але і в професійних ситуаціях.

Використання інтерактивних форм і методів навчання дозволяє набути конкретному студенту досвід активного засвоєння змісту майбутньої професійної діяльності, сприяє розвитку навичок спілкування і взаємодії у малій групі, формуванню ціннісно-орієнтованої єдності групи, заохоченню до гнучкої зміни соціальних ролей в залежності від ситуації, прийняттю моральних норм і правил спільної діяльності, розвитку навичок аналізу та самоаналізу в процесі групової рефлексії, здатності до компромісів, вирішення конфліктів.

Інтерактивні форми навчання забезпечують високу мотивацію, міцність знань, творчість і фантазію, комунікабельність, активну життєву позицію, командний дух, цінність індивідуальності, свободу самовираження, взаємоповагу і демократичність.

Таким чином, результативність інтерактивного навчання проявляється в наступному:

- розвитку активно-пізнавальної і розумової діяльності;
- залученні студентів в процес пізнання, опанування нового матеріалу не в якості пасивних слухачів, а в якості активних учасників;
- розвитку вмінь і навичок аналізу та критичного мислення;
- посиленні мотивації до вивчення навчальних дисциплін;
- створенні сприятливої, творчої атмосфери на заняттях;
- розвитку комунікативних компетенцій студентів;
- скороченні частки традиційної аудиторної роботи і збільшенні обсягу самостійної роботи;
- розвитку вмінь і навичок володіння сучасними технічними засобами і технологіями обробки інформації;
- формуванні здатності самостійно знаходити інформацію і визначати рівень її достовірності;
- гнучкості і доступності процесу навчання тощо.

Структура й сутність інноваційного освітнього процесу відповідає характеру і швидкості соціальних змін у суспільстві, високим європейським стандартам підготовки конкурентоспроможних фахівців інноваційного типу. Отже, сучасний зміст освіти має орієнтуватися на використання

інформаційних технологій, поширення інтерактивного, електронного навчання з доступом до цифрових ресурсів та інтелект-навчання для майбутнього²²³.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що рушійною силою інноваційної діяльності у викладанні правових дисциплін є педагог як творча особистість, оскільки суб'єктивний чинник є вирішальним під час пошуку, розробки, впровадження і поширення нових ідей. Творчий викладач-вихователь має широкі можливості і необмежене поле для інноваційної діяльності, оскільки на практиці може експериментувати і переконуватися в ефективності методик навчання, коригувати їх, здійснювати докладну структурування досліджень навчально-виховного процесу, пропонувати нові технології та методи навчання. Основна умова такої діяльності – інноваційний потенціал педагога. Застосування інтерактивних форм навчання – один із найважливіших напрямів удосконалення підготовки студентів у сучасному вищому навчальному закладі. Головні методичні інновації пов'язані сьогодні саме із застосуванням інтерактивних методів навчання.

4.4. Інноваційні методи викладання порівняльного кримінального права

Будь-яке наукове дослідження спрямоване на вирішення ключової, найважливішої задачі – надати досвіду, надбаному в конкретній галузевій проблематиці, характеристик загального, знайти закони цієї проблемної галузі та виразити певні фрагменти об'єктивної реальності у відповідних поняттях, теоріях, абстракціях, ідеях, пов'язаних функціональними зв'язками в сфері предмета даного наукового дослідження. Ми повністю погоджуємося із висловлюванням В. П. Кохановського, що пізнання законів, які він розглядає як такі, що однаково керують як мисленням людей, так і об'єктивним світом, є процесом відображення дійсності. Цей процес є складним, глибоко

---

²²³ Бистрова Ю. В. Інноваційні методи навчання у вищій школі України / Ю. В. Бистрова // Право та інноваційне суспільство. – 2015. - № 1. – С. 30. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pric_2015_1_5.

суперечливим і при цьому суб'єкт пізнання не може відобразити весь реальний світ, тим більше зразу, повністю і як цілісний феномен. Він може лише постійно наближатися до цього, створюючи різні поняття та інші абстракції, формулюючи ті чи інші закони²²⁴. При цьому необхідно застосовувати цілу низку прийомів і методів в їх сукупності.

Це наукове дослідження присвячується наразі актуальному питанню щодо порівняльного права, починаючи від методики його викладання і закінчуючи застосуванням як предмету і методу в наукових дослідженнях. Актуальність даної проблематики сумніву не викликає. Наприклад, Ю. С. Шемшученко пише, що суперечки навколо предмета порівняльного правознавства негативно відображаються на вирішенні питання про включення даної наукової дисципліни в число ДАКівських спеціальностей. А це, в свою чергу, стримує професійну підготовку кандидатів і докторів юридичних наук по порівняльному правознавству, і, таким чином, розвиток самої цієї науки²²⁵. На низку проблем, які виникають в контексті необхідності викладання цієї дисципліни і які стосуються саме методики викладання слушно вказує Н. М. Онищенко, яка пише, що ми не можемо досягти навіть єдності відносно назви самої дисципліни. Вживаються такі наукові категорії як «порівняльне правознавство», «юридична компаративістика», «правові системи сучасності»²²⁶.

Що стосується науки порівняльного права, то вона, на жаль, сьогодні далека від конвенціоналізму як методичної програми, що проголошує за основу науки угоду між вченими. Тому і виникають певні неузгоджені між собою тлумачення компаративного методу дослідження. Сьогодні ставлення до компаративістики нагадує ідею плюралізму теорії П. Фейерабенда, який вважає, що кожен вчений може керуватися принципом «все дозволено», що ідеї в науці є випадковими, процес наукового пізнання нерівномірний і

---

²²⁴ Кохановский В.П. Основы философии науки: Учебное пособие для аспирантов / В.П. Кохановский [и др.] . – Изд. 4-е. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. – С. 201.

²²⁵ Шемшученко Ю.С. Юридическая наука должна быть честной // Евразийский юридический журнал. – 2010. – № 12 (31). – С. 9.

²²⁶ Онищенко Н.Н. Некоторые аспекты методики преподавания сравнительно-правовых дисциплин // Компаративистика – 2011: Сравнительное правоведение. Сравнительное государственное управление. Сравнительная политология: междунар. учебно-метод. и научн. ежегодник /под ред. проф. А.Ю. Соломатина. – Пенза: Изд-во ПГУ, 2012. – С. 31.

нерегульований²²⁷. Тому більшість вчених, до яких приєднуємося і ми, вважає, що порівняльне правознавство – це наука, яка займається дослідженням правових систем сучасності в порівняльному аспекті, тобто використовуючи специфічні, притаманні їй методи і методики²²⁸.

Такий підхід до розуміння науки порівняльного права робить неможливою тезу щодо того, що порівняння може бути «внутрішнім», якщо порівнюються елементи правової системи однієї держави²²⁹. Так, в своєму дисертаційному дослідженні Голобутовський Р. З. пише «... за допомогою методів правового моделювання, компаративного та формально-догматичного проаналізовано підстави та процесуальні дії суб'єктів на кожній стадії дисциплінарного провадження щодо судді ...»²³⁰.

Хочеться задати питання, що є тут компаративного? Метод компаративного дослідження має специфічні методики, а в даному випадку досліджується науковий матеріал однієї країни, однієї галузі права. Його навіть не можна назвати методом історичного порівняння. Якщо ми порівнюємо, наприклад, КК України 1960 року і КК України 2001 року, то, на нашу думку, ми не використовуємо компаративний метод дослідження. Ще серйозніші проблеми виникають в наукових дослідженнях щодо розуміння змісту та самого поняття їх емпіричної бази. Хіба може опрацювання законів складати емпіричну базу дослідження? Але це питання вже виходить за межі даної тематики.

Сьогодні ні у кого не виникає сумніву, що компаративістика є окремою галуззю науки з притаманним саме їй предметом і методом дослідження. Жодне серйозне наукове дослідження не може бути виконане без використання компаративного методу. Компаративістика переживає час свого розквіту, однією із причин

---

²²⁷ Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки: Переводы с англ. и нем. / Общ. ред. и авт. вступ. рст. И. С. Нарский. – М.: Прогресс, 1986. – 542 с.

²²⁸ Правові системи сучасності. Навчальний посібник для магістрів права / відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Юридична думка, 2012. – 492 с.; Скакун О.Ф. Общее сравнительное правоведение: Основные типы (семьи) правовых систем мира. – Киев: ИнЮре, 2008. – 464 с.

²²⁹ Порівняльне правознавство / Погрібний О.О., Погрібний І.М., Волошенюк О.В. ін. – Х., 2006. – с. 17.

²³⁰ Голобутовський Р.З. Суддя як суб'єкт дисциплінарного провадження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. Наук: 12.00.07 / Голобутовський Р.З. Національний авіаційний університет. – К., 2012. – С. 3.

якого є розвиток інформаційних технологій, коли з'являються практично необмежені можливості для кримінально-правових досліджень. Таким чином, порівняльне правознавство стає невід'ємною складовою академічної правової науки.

Порівняльне правознавство зайняло своє місце серед навчальних дисциплін поряд із теорією права і теорією держави, кримінальним, цивільним та іншими галузями права, іншими обов'язковими дисциплінами у вищих навчальних закладах, які готують юристів.

Але оцінюючи позитивно той факт, що порівняльне правознавство займає по праву належне йому місце в учбовому плані навчального закладу, слід відмітити, що існують певні проблеми як загального характеру, так і конкретні питання, що стосуються методики викладання. Розглянемо цей комплекс питань на прикладі порівняльного кримінального права.

Перш за все необхідно чітко розмежувати поняття «порівняльне правознавство» і «порівняльне право» відносно тієї чи іншої галузі права.

Порівняльне правознавство охоплює більш широке коло питань. При викладанні цієї дисципліни слід використовувати особливі методики, які обумовлені особливими методами цієї науки. Методика – це конкретизація метода, доведення його до ідеалу. Методика використовується для систематизації методів, дій, які необхідно використати щоб вирішити поставлену перед дослідником або викладачем задачу. Поняття методика близьке поняттю технологія. Це, як правило, готовий алгоритм, рецепт, процедура конкретних дій, спрямованих на вирішення певної задачі. Але для застосування методики викладання порівняльного кримінального права, правильного застосування його методів потрібне певне підґрунтя, яке зробить можливим як правильне застосування методів, так і правильне розроблення методик.

На нашу думку, викладати курс «Порівняльне правознавство» доцільно для студентів 2-3 курсів, які повинні мати на цей час достатні знання, щоб орієнтуватися у питаннях теорії та історії держави, права, в питаннях галузевих наук.

Що стосується викладання курсу (або спецкурсу) «Порівняльне кримінальне право», то його місце в учбовому плані сьогодні чітко не визначене. Існують три варіанти (або три методики) його

викладання. Зразу відмітимо, що жоден із них не видається нам оптимальним.

1. Після циклу лекцій з кримінального права, присвячених вивченню окремого інституту кримінального права України, читається лекція, в якій проводиться порівняльний аналіз саме цього інституту. У даному випадку це є конкретизацією методу мікропорівняння і порівняльний аналіз проводиться щодо конкретних норм Загальної чи Особливої частини кримінального права України та однієї (бажано, декількох) зарубіжних країн. Інституційне порівняння дозволяє порівнювати окремі інститути кримінального права.

Недоліком такого викладання є його виключно пізнавальний характер. У викладача практично немає часу на необхідну вступну частину лекції, присвячену питанням становлення, розвитку компаративістики, її предмету, методу, а також особливостям цієї науки. Певна конфліктна ситуація тут полягає у тому, що кримінальне право, як правило, починають викладати досить рано, з другого семестру першого чи першого семестру другого курсу. У студентів ще відсутні знання в галузі порівняльного права як загального предмету. Хоча в деяких випадках основи порівняльного права викладаються, нажаль, епізодично, ще на першому курсі в межах предмету «Правознавство». Але тут все залежить від правильності застосування методики викладання цього предмету, його бажано викладати так, щоб він створив серйозне підґрунтя для подальшого сприйняття набутих знань.

2. Після того, як прочитані всі лекції з курсів «Кримінальне право України. Загальна частина» та «Кримінальне право України. Особлива частина», виділяється максимум одна лекція, присвячена компаративному аналізу кримінального права зарубіжних країн. Ефективність такої методики вище, аніж в першому випадку, але недоліки ті ж самі. В такому режимі неможливо висвітлити та проаналізувати не те що всі, а навіть найголовніші проблеми, які стосуються предмета, метода і історії компаративних досліджень. А ці питання мають велике значення, особливо для студентів, які планують у майбутньому займатися науковою діяльністю.

3. В окремих випадках, як це має місце в Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, предмет «Порівняльне кримінальне право» запланований для студентів другого курсу. При цьому слід

особливо відмітити, що «Кримінальне право України. Загальна частина» і «Кримінальне право України. Особлива частина» в цьому навчальному закладі взагалі не читаються. Викладання порівняльного кримінального права в цьому випадку зводиться до розгляду окремих інститутів кримінального права України і дуже поверхневому, в межах недостатнього часу, інформативному повідомленню про те, що в інших країнах ці питання вирішуються інакше. На читання цього курсу виділяється один семестр (близько 36 годин лекцій), а семінари проводять викладачі, які не є спеціалістами саме в галузі кримінального права. Ефективність такого викладання не висока. Які б методики, навіть самі прогресивні, інтерактивні тут би не застосовувалися, досягти ідеального результату реально не можливо. У кращому випадку, враховуючи рівень викладання, студенти отримують досить поверхневі знання як про кримінальне право України, так і про кримінальне право зарубіжних країн.

4. В окремих навчальних закладах, наприклад, Навчально-науковому юридичному інституті Національного авіаційного університету курс «Порівняльне кримінальне право» читається для магістрів і спеціалістів, як на заочному відділенні, так і на стаціонарі. Цей курс викладається впродовж одного семестру, і, не дивлячись на те, що кількість годин, на нашу думку, недостатня для повноцінного викладання цієї дисципліни, все ж є можливість, більш-менш повноцінно розглянути значну частину необхідного матеріалу. Враховуючи те, що сучасні студенти мають вільно орієнтуватися в проблемах зарубіжного права в Навчально-науковому юридичному інституті НАУ викладаються і такі спецкурси як «Міжнародні стандарти в галузі охорони прав людини (кримінально-правові аспекти)», «Актуальні проблеми кримінально-правової охорони прав людини і громадянина», які включають в себе порівняльний компонент. Окрім цього викладається спецкурс «Судова система Європейського Союзу» та «Порівняльне право». Для більш поглибленого вивчення цих дисциплін застосовується методика проведення лекцій додатково фахівцями-суддями Європейського Суду з прав людини, з правовою системою США студентів-магістрів знайомила Н.О. Давидова, к.ю.н., доцент, головний редактор журналу «Право США» та інші фахівці саме в галузі порівняльного права.

Підводячи проміжні висновки, відмічаємо, що ми схилиємося до того, щоб у вищих навчальних закладах курс (саме курс, а не спецкурс) «Порівняльне кримінальне право» був запланований для студентів, які вже прослухали курси з кримінального права України і, таким чином, підготовлені до сприйняття особливостей такого предмета як порівняльне кримінальне право. Бажано, щоб порівняльне кримінальне право викладалося впродовж двох семестрів, але ніяк не менше одного. Не можна допускати, щоб викладання порівняльного права зводилося до його інформативної частини.

Виникають певні сумніви в доцільності коментування окремих інститутів кримінального права зарубіжних країн в процесі читання лекцій з кримінального права України. В даному випадку порушується методика викладання і застосування специфічних методів компаративістики і такий підхід не досягне бажаної і необхідної мети.

По-перше, в такому випадку відсутня системність. Добре, якщо викладач володіє достатніми знаннями і може для порівняння прокоментувати всі без виключення інститути кримінального права. В протилежному випадку такі знання матимуть епізодичний характер, будуть вилучені із правової системи тієї чи іншої країни. По-друге, в такому випадку викладач позбавлений можливості представити в цілому науку компаративного права.

Порівняння і компаративістика це далеко не синоніми. Компаративістика – самостійна наука і застосування її специфічних методів вимагає розробки специфічних методик. Наприклад, в Навчально-науковому юридичному інституті НАУ розроблені методичні вказівки до курсу «Міжнародні стандарти в галузі охорони прав і свобод людини (кримінально-правовий аспект)».

Існує ще одна проблема в методиці викладання дисциплін компаративного спрямування. Велике значення для викладання порівняльного кримінального права має вибір країн, правові системи і, зокрема, законодавство, яких ми будемо порівнювати. Наприклад, що стосується України, то її правова система скоріше, має ознаки романо-германської. Але зараз це вже не так важливо. Сьогодні на перше місце виходять правові акти тих міжнародних організацій, учасницею яких Україна є або членство у яких прагне набути (ООН, Рада Європи, Європейський Союз, ОБСЄ тощо). На

нашу думку, в першу чергу слід аналізувати кримінальне законодавство держав-учасниць ЄС, тому що ця міжнародна організація здійснює істотний вплив на законодавство не лише держав-учасниць, але і інших, зокрема України. Порівняння кримінального законодавства держав-учасниць ЄС дає можливість, по-перше, встановити його відповідність основним стандартам права ЄС; по-друге, побачити особливості законодавства кожної із цих держав; по-третє, зробити висновки щодо можливості та необхідності реформування власного законодавства та масштабів такого реформування.

Сучасне компаративне дослідження має ґрунтуватися не стільки на вивченні правової сім'ї, хоча і цей момент не можна повністю ігнорувати, враховуючи особливості розвитку правових систем різних країн, скільки на задачах, які ставить перед собою дослідник (або викладач). На нашу думку, окрему увагу слід приділяти порівнянню кримінального законодавства тих держав, які сьогодні є учасниками найбільш значимого регіонального міждержавного співтовариства – ЄС, в межах якого існує єдиний правовий простір, що, в свою чергу, є необхідною умовою розвитку інтеграційних процесів. Але саме по собі право ЄС не може досягти поставленої мети, для цього йому необхідна опора, якою є законодавство кожної із держав-учасниць.

При цьому не слід забувати про системність у виборі держав, законодавство яких ми досліджуємо. До речі, це стосується не лише порівняльних кримінально-правових досліджень. Несистемність у виборі держав не може бути корисною, вона лише знижує ефективність дослідження і дискредитує саму науку компаративістику.

Ми пропонуємо розділити держави-учасниці ЄС, кримінальне законодавство яких є предметом компаративного дослідження на три групи, по вказаним нижче критеріям. Така методика значно підвищить рівень наукового дослідження.

1. Литва, Латвія, Естонія – держави, які входили в склад СРСР, і кримінальне законодавство яких має спільну традицію із кримінальним законодавством України.

2. Болгарія, Угорщина, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Чехія – постсоціалістичні країни, на кримінальне законодавство яких здійснювала довгий час вплив соціалістична система права.

3. Австрія, Бельгія, Велика Британія, Німеччина, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція – держави, кримінальне законодавство яких розвивалося поза межами впливу соціалістичної системи права.

Безумовно, перед початком компаративного дослідження кримінального законодавства вказаних держав слід присвятити певну увагу двом аспектам: по-перше, розкрити предмет, метод, історичні етапи розвитку сучасної компаративної науки; по-друге, обов'язково проаналізувати і право ЄС, як самостійний феномен сучасного глобалізованого світу. В залежності від того, які задачі ставить перед собою дослідник і якій меті присвячене дослідження, можна обрати і інші методики. Основне, щоб вони давали можливість реалізувати правильно і на науковому рівні той чи інший метод дослідження. Наприклад, більшість дослідників застосовують метод анкетування, про що і вказують в авторефератах. Але для того, щоб цей метод дав свій результат слід застосовувати і певні методики: скласти достатню кількість анкет, обрати осіб, яким ці анкети роздати, проаналізувати відповіді, зробити їх кількісний і якісний аналіз, показати його у відсотковому співвідношенні і головне – на підставі всього цього зробити висновок. Якщо не дотримуватися хоча-б однієї із цих методик, то і метод буде не застосований (або застосований не правильно, не повно).

Компаративістика як наука і як метод є складовою частиною не лише навчального процесу, але і наукових досліджень. Будь-яке компаративне дослідження являє певну цінність, адже задовольняє наш інтерес до іноземного законодавства, правових систем країн світу, розширює наш світогляд. Але якщо йдеться про наукову роботу, то вона виконується не лише з метою аналізу зарубіжного нормативного матеріалу, а спрямована на формування конкретних, науково обґрунтованих висновків.

Аналіз праць українських вчених, присвячених теоретико-методологічним засадам порівняльного правознавства, блискуче

виконаний О. В. Кресінім та іншими науковцями Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України²³¹. Зібрані разом вони відображають процес становлення порівняльного правознавства в Україні. Також слід відзначити роботу О. В. Кресіна, яка дає можливість вітчизняним науковцям ознайомитися із бібліотечними та електронними ресурсами вітчизняних та зарубіжних спеціалізованих центрів дослідження та викладання у сфері порівняльного права²³².

Дисертаційні дослідження можна умовно поділити на дві групи – присвячені порівняльному аналізу вітчизняного та зарубіжного кримінального законодавства, і це відображене вже в назвах робіт. І присвячені дослідженню вітчизняного законодавства, і в яких порівняльне дослідження є одним із методів.

Найбільш вдалим є дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук А. В. Савченка «Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки». В цій роботі об'єктом дослідження є, як правильно вказує автор, саме кримінальне законодавство цих двох держав в контексті його порівняльного дослідження. Ще однією блискучою роботою в галузі порівняльного дослідження є дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук І. В. Красницького «Поняття, підстави і форми кримінальної відповідальності за кримінальним правом Франції і України». Об'єкт даного дослідження вірно визначено із врахуванням його теми – інститут кримінальної відповідальності за кримінальним законодавством Франції і України. Слід, також, відзначити і дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук С. В. Красноголовця «Кримінальна відповідальність за порушення виборчих та референдних прав громадян в Україні та в державах Центральної Європи (порівняльний аналіз на прикладі Польщі, Словаччини, Угорщини,

---

²³¹ Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX–XX століття / За ред. О.В. Кресіна; Упорядники: О.В. Кресін (кер.кол), К.О. Черниченко, О.В. Ткаченко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Логос, 2008. – 414 с.

²³² Кресін О.В. Порівняльне правознавство в Україні: Вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання; Довідник / За ред. В.Н. Денисова. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – 192 с.

Чехії)». Позитивною рисою цієї роботи є, по-перше, те, що автор дотримується однієї із основних методик компаративного дослідження – вивчення робіт, практично, більшості вчених-компаративістів і посилання на них; по-друге, пояснює, чому законодавство саме цих країн порівнюється із законодавством України. Такий підхід дозволяє дійти науково обґрунтованих висновків.

Окремі дослідження розуміють під собою обов'язкове застосування компаративного методу у зв'язку із тим, що предметом цих досліджень є питання, які потребують вивчення законодавства декількох країн. В даному випадку йдеться про дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Г. М. Гришук «Кримінально-правова характеристика інституту видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення». Основу міжнародного співробітництва у галузі екстрадиції становлять міжнародні договори, що розуміє під собою вивчення і порівняльний аналіз законодавства країн, які є сторонами цих договорів²³³.

Слід відмітити роботу С. І. Маломужа, який досить вдало використав компаративний метод дослідження інституту малозначності діяння. Порівняльному аналізу зарубіжного законодавства цей автор присвятив цілий розділ своєї роботи, в якому проаналізував законодавство як країн, які є членами Європейського Союзу, так і інших зарубіжних країн Європи та Азії. І хоча дослідження у дисертаційній роботі цього автора проведено правильно, ми відмічаємо два його недоліки, які значно впливають на високу оцінку всієї дисертації. По-перше, країни, кримінальне законодавство яких досліджується, обране безсистемно, по-друге, автор обмежується лише констатацією фактів. Ці дві помилки в застосування порівняльного методу дослідження взаємопов'язані²³⁴.

Цінність дисертаційних робіт полягає не в простій констатації фактів щодо того, що, наприклад, в законодавстві одних країн передбачений інститут малозначності діяння в кримінальному

---

²³³ Гришук Г.М. Кримінально-правова характеристика інституту видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення: автореф.дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.08 / Г.М. Гришук. – К.; 2017. – С. 8.

²³⁴ Маломуж С.І. Малозначність діяння в кримінальному праві України: автореф.дис...канд.юрид.наук: 12.00.08 /С.І. Маломуж. – Одеса, 2017. – С. 8-9.

праві, а в інших не передбачений. Цінність порівняння полягає у здатності автора на підставі аналізу зарубіжного законодавства дійти висновку щодо оптимізації вітчизняного законодавства. Але це можна зробити лише тоді, коли зарубіжне законодавство аналізується системно і якимось чином цей аналіз пов'язаний із аналізом вітчизняного законодавства. Наприклад, якщо Україна прагне вступити до Європейського Союзу (ЄС) і привести вітчизняне законодавство у відповідність до європейських норм і стандартів, то бажано аналізувати саме законодавство країн-учасниць ЄС.

Окремі автори, проводячи широкі дослідження не окремих інститутів кримінального права, а окремих кримінально-правових проблем, застосовують компаративний метод дослідження дещо не традиційно, не на інституційному рівні, а значно ширше, не обмежуючись дослідженням кримінально-правових інститутів окремих країн. В даному випадку йдеться про дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук Д. Г. Михайленка²³⁵.

Емпіричну базу його роботи становить практика Європейського Суду з прав людини, конституційних судів зарубіжних держав у справах про корупційні злочини та справах про адміністративні правопорушення, пов'язані із корупцією; узагальнення судової практики по справах про корупційні злочини України, Республіки Білорусь та Республіки Казахстан тощо; систематизовані статистичні дані Міністерства внутрішніх справ України та Генеральної прокуратури України щодо стану та структури злочинності в Україні (з 2005 до 2017 рр.); матеріали конгресів ООН із запобігання злочинності і кримінального правосуддя; звіти GRECO щодо України; підготовчі матеріали (офіційні звіти) щодо переговорів про розробку Конвенції ООН проти корупції 2003 року; законопроекти, супровідні документи до них та документи, що пов'язані з роботою над ними, які розміщені на офіційному сайті Верховної Ради України.

Слід погодитися із автором цього фундаментального дослідження, що порівняльно-правовий метод використано для

---

²³⁵ Михайленко Д.Г. Концепція кримінально-правової протидії корупційним злочинам в Україні: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Д.Г. Михайленко. – Одеса, 2018 – С. 5-6.

виявлення неузгодженостей між нормами КК України та міжнародними стандартами щодо підстав кримінальної відповідальності за корупційні злочини.

Саме такий підхід, на нашу думку, слід брати за основу при проведенні порівняльних досліджень. Реалією сьогодення є процес глобалізації, який значно впливає на розуміння правових систем світу.

Це питання досліджують О. В. Петришин та О. В. Зінченко, які доходять висновку, що сучасне праворозуміння неможливе без порівняльного вивчення не лише правових систем окремих країн, а і процеси взаємопроникнення і взаємовпливу правових систем і правових сімей. Саме такий підхід, на нашу думку, виводить порівняльне правознавство на новий сучасний глобалізований рівень.

З початком ХХІ ст. світова спільнота розпочала якісно новий етап свого розвитку, якому властиві глибинні зміни усіх аспектів людського буття. Цей процес отримав різні назви: «формування постіндустріального світу», «інформаційного суспільства», «перехід на ноосферний шлях розвитку», «кліше нашого часу» та інші, які об'єднуються загально визнаним терміном «глобалізація». Глобалізація є об'єктивним, необхідним процесом, який супроводжує людство протягом його історії. Водночас це процес суспільний, який відбувається в діяльності та взаємовідносинах індивідів, різних соціальних груп і прошарків, націй і цивілізацій. Ця тенденція з плином часу охоплює все більше країн, все більші спільноти зазнають її впливу. Сучасний період розвитку людства пов'язаний з двома суперечливими процесами: по-перше, прагненнями держав досягти своєї самостійності, ідентичності, а по-друге, тенденціями до об'єктивно зумовленої інтеграції – глобалізації. Це стосується і розвитку правових систем світу та відповідних національних систем. У більшості держав, що належать до романо-германської правової сім'ї, визнається пріоритет норм міжнародних договорів та загально визнаних норм і принципів міжнародного права перед національним законодавством і не допускається укладання міжнародних договорів або приєднання до тих, норми яких не відповідають конституціям цих країн. До міжнародних правових документів все більше змушені

приєднуватись і країни традиційного та релігійного права. Джерелами романо-германського права і міжнародних правових документів є загальні принципи права, основоположні ідеї права – справедливість, народовладдя, презумпція невинуватості тощо. Вони сформульовані в конституціях держав, галузевому законодавстві, міжнародно-правових актах. Розвиток та взаємодія правових систем світу є важливим фактором ефективного і безпечного розвитку усього людства. Сучасний світ змінюється все більш прискореними темпами. Європа лише у 2015 р. прийняла близько одного мільйона біженців, більшість з яких є носіями нетипових для Європи мови, релігії, культури, права.

Глобалізація характеризується руйнацією єдності національних держав і національних суспільств, утворенням нових конкурентних відносин, конфліктами і розмежуваннями між національно-державними єдностями і транснаціональними системними ідентичностями. Глобалізація руйнує самоідентифікацію гомогенного, закритого, замкнутого на себе національно-державного простору, руйнує кордони всіх сфер життя. Основними тенденціями розвитку права в умовах глобалізації виявляються:

1) універсалізація права, тобто відображення в національних правових системах загально визнаних норм і принципів міжнародного права;

2) регіоналізація права, тобто правове регулювання міжнародних відносин, суб'єктами яких є територіальні, економічні і політичні союзи, міжнародні організації тощо;

3) зміна національного права під впливом норм і принципів міжнародного права;

4) взаємовплив правових систем сучасності, який призводить до нівелювання особливостей правових систем, має наслідком їх зближення і взаємне проникнення.

Сучасне праворозуміння неможливе без прівняльного вивчення означених систем і використання передового світового досвіду. Порівняльні дослідження мають можливість більш усвідомити загальні тенденції і особливості національного розвитку правових

систем, що виявляється надзвичайно важливим для піднесення рівня правового регулювання відповідних суспільних відносин²³⁶.

Все вище вказане дає підставу для висновку, що сьогодні предмет порівняльних досліджень, в тому числі і кримінально-правових досліджень, слід розуміти більш широко. Це є необхідним, коли йдеться про процес глобалізації, при якому важливо досліджувати не лише правові системи окремих країн, а і нормативні акти глобалізованого суспільства, які впливають на правову систему України. Зокрема, це стосується загальних принципів кримінально-правової політики.

Основні принципи кримінально-правової політики проголошуються основними, або дерективними, щодо майбутніх правових актів, прийнятих або запропонованих європейськими органами, та таких, що можуть бути втілені в європейському і вітчизняному кримінальному законодавстві.

Вітчизняний законодавець, який орієнтує політику у сфері боротьби зі злочинністю на європейські норми та стандарти, має керуватися у законотворчій діяльності не лише загальними нормативними актами, які визначають основи європейського законодавства, а й окремими рамковими рішеннями. Ці рішення уточнюють практичні підходи європейського законодавця до вирішення конкретної кримінально-правової проблеми та являють собою основи законодавства Європейського Союзу у сфері кримінального, кримінального процесуального права, а також щодо інших питань, що стосуються боротьби зі злочинністю.

В умовах глобалізованого світу, особливо що стосується права Європейського Союзу, важливим є формування спільних засад політики боротьби зі злочинністю та однозначне їх розуміння. Тому формулювання, що містяться в рамкових рішеннях, мають бути чіткими і зрозумілими для всіх учасників глобалізованого процесу боротьби зі злочинністю. Хоча форми імплементації їх у законодавстві окремих країн можуть бути різними, їх має об'єднувати спільна мета – боротьба з тим чи іншим суспільно небезпечним явищем кримінально-правовими засобами.

---

²³⁶ Петришин О.В. Правова карта сучасного світу: навч.посіб.для студентів-магістрів юрид.вищ.навч.закл. і ф-тів /О.В. Петришин О.В. Зінченко. – Харків: Право, 2018. – С. 28-29.

І якщо окремі рамкові рішення, наприклад, Рамкове рішення про боротьбу із торгівлею людьми, містять чіткі і зрозумілі формулювання щодо визначення основної мети та способів і форм захисту правового інтересу, то під час аналізу окремих європейських нормативних актів виникають певні зауваження. В окремих випадках їх нечіткі формулювання ускладнюють їх імплементацію у вітчизняне законодавство.

Аналіз усіх рамкових рішень у межах однієї публікації провести не видається можливим, тому розглянемо лише окремі з них. Наприклад, основною вадою Рамкового рішення ЄС про боротьбу із сексуальною злочинністю та дитячою порнографією є невизначеність об'єкта. Це Рішення спрямоване не лише на захист неповнолітніх, а й на захист осіб, які мають вигляд дитини. Також йдеться про реалістичні зображення неіснуючої дитини. Цей феномен розглядається як віртуальна дитяча порнографія. Подібні репрезентації не завдають реальної шкоди інтересам конкретної особи, адже її не існує у реальному житті. Також не встановлено, що такі дії викликають конкретну небезпеку для неповнолітніх. Подібний підхід є прикладом розширеного тлумачення термінологічного звороту «дитяча порнографія». Саме тому європейський законодавець має обґрунтувати необхідність встановлення кримінальної відповідальності за такі дії.

Рамкове рішення про боротьбу з організованою злочинністю зобов'язує держави-учасниці ЄС установити кримінальну відповідальність за участь у злочинній організації. Але в ньому не уточнюється, про які саме злочини йдеться. Єдиним орієнтиром є вказівка, що члени злочинної організації повинні керуватися бажаннями отримати внаслідок своєї злочинної діяльності прямо або опосередковано матеріальну вигоду. Проте ця вказівка стосується мотиву, а не інтересу того, хто вчиняє злочин. Таким чином, мета цієї норми сформульована не досить коректно. Держави-учасниці ЄС повинні точно знати, проти кого вони мають застосовувати кримінальні репресії і проти чого боротися. Ця неясність не узгоджується із принципом належного управління. У ст.ст. 255-256 КК України містяться норми, спрямовані на боротьбу зі злочинною діяльністю злочинної організації. Але формулювання у цих нормах, як і в ч. 4 ст. 28 КК України, не є чіткими і містять

досить неконкретні формулювання й оціночні поняття, що, у свою чергу, не покращує вітчизняне кримінальне законодавство.

Занепокоєння виникає під час аналізу Рамкового рішення про боротьбу із шахрайством та піддробкою платіжних засобів, окрім грошових коштів. Відповідно до його тексту ця боротьба має охоплювати всі види діяльності, що являють загрозу у вигляді організованої злочинності у цій сфері. Таким чином, держава зобов'язується вживати репресивні заходи щодо виробництва, отримання обладнання (інструментів) або засобів, «спеціально» (тобто об'єктивно) призначених для вчинення злочину. Криміналізація такої поведінки вимагає у душі дотримання принципу належного управління визначення більш точних причин, аніж загальні посилення на необхідність боротьби з організованою злочинністю.

Рамкове рішення по втручання в інформаційні системи вимагає від держав-учасниць ЄС установити кримінальну відповідальність за несанкціонований доступ до інформаційних систем – «зламування», «пошкодження цілісної системи» тощо. Що стосується хакерства, держави-учасниці ЄС мають можливість (яка не поширюється на інші порушення) не карати замах на зламування інформаційних систем. Принцип послідовності дає можливість державам-учасницям ЄС право самостійно обрати форму тестування відповідних діянь на інформаційні правопорушення відповідно до своїх власних законів. Таку ситуацію слід розглядати як досить вдалу спробу «примирити» європейські правові стандарти із національним законодавством країн-учасниць ЄС.

Проте європейські установи найчастіше не дотримуються принципу когерентності (вертикальної та горизонтальної) як одного з основних принципів кримінально-правової політики. У разі відсутності щойно згаданого пункту для держав-учасниць ЄС іноді проблематично застосовувати рамкове рішення без кардинальних змін своїх власних правових систем. Наприклад, Рамкове рішення про боротьбу з тероризмом передбачає за певні види злочинів покарання у виді позбавлення волі на мінімальний строк, що становить п'ятнадцять років. Застосування цього Рішення викликало труднощі у Франції, тому що правова система цієї держави не передбачала раніше позбавлення волі на строк понад

дванадцяти років. Тому застосування вказаного Рамкового рішення в цій країні призвело до погіршення стану щодо забезпечення прав людини у сфері кримінальної відповідальності.

Як свідчать наведені приклади, втручання європейського законодавства у національні правові системи лише частково пояснюється неприйнятними або дискусійними питаннями. Необхідно константувати, що дедалі частіше проявляються тенденції до застосування кримінального права для захисту нечітко визначених інтересів, нехтування принципом *ultima ratio*, насадження криміналізації діянь, які по-різному оцінюються і тлумачаться на національному рівні, посилення репресивних функцій як найкращого засобу реагування на соціальні проблеми.

На жаль, такі самі тривожні тенденції мають місце у кримінальній політиці окремих держав. Нехтування цими тенденціями може призвести до формування кримінального права, що виключатиме фундаментальні принципи та ліберальні тенденції, і, як результат, це може зробити кримінальну політику непринятною та неефективною²³⁷.

Ми розглянули роботи, які являють собою компаративне дослідження певних проблем. В інших роботах порівняння використовується як метод дослідження. На жаль, окремі автори використовують його формально. Наприклад, М. П. Куцевич в своїй дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Кримінальна відповідальність за екоцид: міжнародний та національний аспекти» пише, що підґрунтям його дослідження, а саме міжнародно-правового розуміння екоциду були роботи Р. Давіда, К. Жоффре-Спінозі, А. Х. Саїдова, Н. Ф. Кузнецової. Вказані автори не вивчали проблему екоциду. Не правильну методика дослідження використовує і авторка дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Т. Д. Лисько «Кримінальна відповідальність за зґвалтування (порівняльно-правовий аналіз)». Авторка розглядає законодавство США, Албанії, Голландії, Польщі, Швейцарії, одним словом – те,

---

²³⁷ Сопілко І.М., Лихова С.Я. Значення рамкових рішень Європейського Союзу в процесі вдосконалення боротьби зі злочинністю в Україні: матеріали міжнар. -практ. конф., 12-13 жовт. 2017р. /редкол.: В.Я. Тацій (голов.ред.), В.І. Борисов (заст.голов.ред.) та ін. – Харків: Право, 2017. – С. 151-154.

що попалося під руку. Ніяких пояснень щодо вибору законодавства саме цих країн в роботі не міститься.

З точки зору недоліків компаративного дослідження, особливо показовою є дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук І. І. Строкової «Кримінальна відповідальність за геноцид (порівняльний аналіз)». Авторка, по-перше, не вказує прізвища жодного вченого-компаративіста; по-друге, пише, що предметом дослідження є кримінальна відповідальність за геноцид (порівняльний аналіз), плутаючи предмет дослідження із методом; по-третє, неправильно і неточно формулює назву самої дисертації – не зрозуміло що порівнюється – законодавство України і зарубіжних країн чи законодавство зарубіжних країн між собою.

Виникають сумніви щодо актуальності досліджень, які присвячені законодавству однієї країни, особливо, якщо при цьому відсутні конкретні висновки. Ці дисертації носять скоріше описовий, пізнавальний, аніж науковий характер: як приклад, приведемо дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Д. В. Каменського «Кримінальна відповідальність за податкові злочини за федеральним законом США», В. В. Сіленка «Кримінальна відповідальність за контрабанду: порівняльно-правове дослідження». Так, в назві останньої роботи є слова «порівняльно-правове дослідження», але в авторефераті не фігурує прізвище жодного вченого-компаративіста. В той же час, автор пише, що опрацював законодавство більше сорока країн. Враховуючи обсяг не те що реферату, а дисертації, це викликає певний сумнів. Окрім того окремі кодекси, про які йдеться в рефераті (Сирії, Кувейту, Судану, Марокко, Тунісу) ні українською, ні російською мовами видані не були, в Інтернеті ми теж не змогли їх знайти англійською мовою.

Як висновок, вкажемо, що нині молоді вчені, які захищають дисертації по компаративному праву або такі, що включають компаративістику як метод, припускаються однакових помилок. Як правило, дослідники вказують, що вони застосували порівняльно-правовий метод, не розкриваючи тих його прийомів і методик, які є його суттю: мікропорівняння, макропорівняння, інституційне порівняння, діахронне та синхронне порівняння, тощо. При цьому не враховується певна етапність у пізнанні правових явищ.

Безумовно, вивчення зарубіжного досвіду є складовою компаративного дослідження, але воно не має бути простою констатацією фактів. Тому бажано розробити чіткі методики, тобто конкретизації порівняльноправових методів, які дозволяють їх застосування довести до наукового ідеалу.

4.5. Аналіз і тлумачення текстів міжнародних актів в курсі «Міжнародного права»

Широке і вузьке тлумачення міжнародного права.

В сучасних системах правової освіти навчальна дисципліна «Міжнародне право» займає особливе місце, оскільки, практично, всі держави світу нині формують своє національне законодавство шляхом імплементації норм і принципів міжнародного права в національні правові системи.

Введення в теорію права терміну «міжнародне право» пов'язують з Є. Бентамом, який у книзі «Вступ до принципів моралі і правопорядку» 1780 р., вперше назвав рідною мовою (InternationalLaw) правову систему, яка, утворившись в лоні «права народів» (лат. jusgentium), впродовж нового часу поступово з нього виокремлювалася. Специфіка предмету регулювання цієї системи усвідомлювалася – чим далі, тим більше – мірою становлення в Західній Європі національних держав: відносини між державами з їх публічним характером (за яким стояли армії та їхнє право на війни) і практикою узгодження воель суверенів. Отже, новоутворювана правова система розумілася саме як публічне міжнародне право. В процесі «емансипації» міжнародного публічного права з права народів виділяють чотири етапи: Вестфальська система, 1648 р. – кінець XVIII століття; Віденська система, 1815-1914 рр.; Версальсько-Вашингтонська система, 1919-1939 рр. і система Статуту ООН (від 1945 р.).

Впродовж XIX століття (Віденська система) практика виокремлення міжнародного публічного права в самостійну правову систему обґрунтовується теоретично, паралельно з виокремленням міжнародного приватного права і загальним усвідомленням необхідності «вузького» й «широкого» тлумачення самого терміну «міжнародне право». Міждержавні відносини,

складовою яких стає в цей час і заснування перших міжнародних органів, є предметом міжнародного права у вузькому сенсі, тобто міжнародного публічного права, дія якого підпорядковується принципу легітимності, відповідно до якого лише воля суверена є джерелом обов'язкових до виконання норм як в національному, так і в міжнародному праві. В широкому ж сенсі предмет міжнародного права – розуміється як весь комплекс міжнародних відносин, що включає, крім міждержавних, міжнародні відносини приватно-правового характеру, а також невизначений масив будь-яких міжнародних відносин між різноманітними колективами й спільнотами, до яких могло б бути застосоване поняття «народ», і за якими ліберальна доктрина поступово визнає право на самовизначення: ці міжнародні, в широкому сенсі, відносини непропорційно тривалий відрізок історії регулювалися лише правом народів (*jus gentium*), яке в оновленому тлумаченні (нове право народів) залишається актуальним і для сучасного міжнародного співтовариства. Отже, починаючи з XIX ст., широке тлумачення міжнародного права включає три нерівні за часом існування складові: «вічне» право народів, міжнародне публічне і міжнародне приватне право.

З прийняттям Статуту ООН (26 червня 1945 р.) міжнародне право, як концептуальна регулятивна система, набуло своєї системної єдності: відповідно до ст. 103 Статуту ООН, зобов'язання держав, за цим договором вищої юридичної сили, мають перевагу над іншими договірними зобов'язаннями²³⁸. Таким чином, Статут ООН зобов'язує держави-учасниці бути членами старих чи укладати нові договори, лише за умови, що їхні норми не суперечать Статуту, а також засновувати міжнародні установи, діяльність яких (визначена їх установчими договорами) також має відповідати Статуту. Оскільки, впродовж другої половини XX століття, згоду на обов'язковість для себе Статуту ООН, дали, практично, всі держави світу, то вся система міжнародного права підпорядкована його нормам, що і надає їй в цілому системної єдності.

Прийняття Статуту ООН забезпечило прискорений розвиток міжнародного права і формування глобального міжнародного

---

²³⁸ Статут Організації Об'єднаних Націй. 26.06.1945. Міжнародні документи. Організація Об'єднаних Націй (ООН). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

правопорядку, яке здійснюється на чотирьох рівнях міждержавного співробітництва: зовнішні зносини (дипломатія в широкому сенсі); кодифікація міжнародного права (шляхом укладання міжнародних договорів); інституалізація міждержавних відносин (шляхом заснування міжнародних організацій); мирне врегулювання спорів між державами, відповідно до їх зобов'язань за Статутом, з застосуванням, в екстраординарних випадках, механізмів, передбачених Статутом ООН в розділі VII «Дії при загрозі миру, порушення миру та актів агресії» та впроваджених подальшою практикою міжнародного співробітництва в сфері забезпечення миру і міжнародної безпеки²³⁹.

Роль кодифікації в становленні міжнародного права і міжнародного правопорядку.

Особливе значення в процесі формування і підтримки міжнародного співробітництва має кодифікація міжнародного права, що здійснюється, передовсім, шляхом укладання міжнародних договорів між державами. Під кодифікацією розуміється приведення численних звичаєвих норм і політичних рішень в узгоджену, формалізовану, письмово зафіксовану і визнану учасниками кодифікації систему норм, які б не суперечили цілям і принципам Статуту ООН. В широкому сенсі кодифікація охоплює, крім укладання міжнародних договорів, видання будь-яких інших актів нормативного змісту, Але найважливішим для міжнародного права засобом забезпечення міжнародного права кодифікованими нормами юридичної сили є міжнародний договір. Як зазначено в «Керівництві з міжнародних договорів» Управління з правових питань ООН: «Договір чи міжнародна угода повинні накладати на їх учасників не просто зобов'язання політичного характеру, а юридичні зобов'язання, що мають обов'язкову силу у відповідності до міжнародного права. З такого документа, незалежно від його форми, повинно з усією очевидністю випливати, що його учасники мають намір вважати його для себе обов'язковим відповідно до міжнародного права»²⁴⁰. Як вже зазначалося, договором, наділеним вищою юридичною силою, відповідно до ст.

---

²³⁹ Там само.

²⁴⁰ Руководство по международным договорам. Договорная секция Управления по правовым вопросам ООН. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. - п. 5.3.3.

103, є Статут ООН, який забезпечує системну єдність міжнародного права на основі критерію відповідності Статуту всіх договірних норм.

Договір як джерело правових норм, втілених у письмовій (кодифікованій) формі, став найбільш надійним з джерел міжнародного права, набувши в другій половині ХХ століття високих темпів розвитку й поширення. Але тривалий час процедури укладання договорів, їхні форми і основні вимоги до змісту, принципи тлумачення і виконання, відповідальність за невиконання тощо – регулювалися звичаєвими нормами і загальними принципами права. Основою права договорів був і залишається принцип «*pactasuntservanda*» (договори повинні дотримуватися), який нині закріплено в назві статті 26 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.²⁴¹. Цей принцип також присутній (в дещо зміненому вигляді – як принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань) у ст. 2 Статуту ООН²⁴², ставши надалі одним з основних принципів міжнародного права²⁴³.

Шляхом укладання системних договорів між державами, впродовж перших десятиліть після прийняття Статуту ООН відбулася кодифікація основ міжнародного публічного права і кодифіковане оформлення найважливіших галузей міжнародного права. Отримало кодифіковану основу і право міжнародних договорів. Перші спроби кодифікації договірної процедури були здійснені ще під час діяльності Ліги Націй (Гарвардський проект конвенції про право міжнародних договорів 1935 р.). Проте лише з прийняттям Статуту ООН вдалося розробити й прийняти договір, що став основним джерелом права міжнародних договорів – вже згадану, Віденську конвенцію про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. (далі Конвенція)²⁴⁴.

Можна виділити принаймні три основні переваги договору по відношенню до звичаєвих та інших джерел міжнародного права:

---

²⁴¹ Віденська конвенція про право міжнародних договорів. 23.05.1969. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_118.

²⁴² Статут Організації Об'єднаних Націй. 26.06.1945. Міжнародні документи. Організація Об'єднаних Націй (ООН). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

²⁴³ Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН. 24.11.1970. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.un.org/russian/Docs/journal>

²⁴⁴ Віденська конвенція про право міжнародних договорів. 23.05.1969. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_118.

1) рівні й прозорі переговори і можливості сторін при укладанні договору;

2) зведення до мінімуму можливості неоднозначного тлумачення положень договору;

3) уніфікована і кодифікована на міжнародному рівні офіційна процедура надання державами згоди на обов'язковість для них договору.

Відповідно до Конвенції, держави-сторони договору, принаймні формально, мають рівні можливості в процесі розробки його тексту, тобто можливості фіксувати в ньому положення, максимально прийнятні для всіх учасників договору, що надалі забезпечує його сумлінне виконання. Зокрема, як підстави недійсності договору в Конвенції визначено будь-який тиск на державу чи її представника, введення в оману, підкуп представника держави (статті 46-52). Окремо виділяється положення про недійсність договору з моменту його укладення з причини суперечності його положень імперативним нормам міжнародного права (ст. 53).

Зведення до мінімуму можливості неоднозначного тлумачення положень договору, яка, зокрема, часто має місце стосовно міжнародних звичаїв, забезпечується, передовсім, його фіксацією в тексті: відповідно до статей 1 і 2 Конвенції, міжнародний договір означає офіційну домовленість між державами, вчинену в письмовій формі²⁴⁵. Неоднозначність тлумачення, обумовлена різною семантикою елементів тексту на різних мовах, усувається шляхом офіційного засвідчення автентичності тексту (парафування або засвідчення *ad referendum*), яке полягає у тому, що представник кожної держави-учасниці договірному процесу перевіряє і своїм підписом свідчить, що на мові його держави текст і всі його положення відповідають змісту тексту і окремих положень договору на робочій мові його укладення.

Конвенція особливо виділила значення процедури надання державою згоди на обов'язковість для неї договору. Ці процедури, у відповідності до значимості договору, організаційних особливостей його укладення, кількості сторін тощо – можуть мати різні форми,

---

²⁴⁵ Віденська конвенція про право міжнародних договорів. 23.05.1969. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_118.

орієнтовно визначені в Конвенції²⁴⁶ і конкретизовані в законодавствах держав.

Відповідно до Конвенції, в процесі створення міжнародного договору чітко позначаються дві стадії формування правових положень:

1. Вироблення системи правил, що становлять зміст договору, виходячи з поставленої мети його укладання – як стадія узгодження волі держав-членів договору.

2. Визнання державами системи правил, кодифікованих у договорі, в якості обов'язкових для них норм.

Саме друга стадія забезпечує «юридичність» положень договору, оскільки держави, схваливши зміст договору, надають згоду на обов'язковість для себе його положень, тим самим визнавши договір системою юридичних норм і зв'язавши себе зобов'язанням їх виконувати. Отже, завдяки передбаченим Конвенцією процедурам перевірки автентичності тексту договору і офіційного надання державами згоди на обов'язковість для них положень договору, сторонами якого вони стають, договір є тим правовим джерелом, яке найкращим чином запобігає неоднозначності тлумачення договору і забезпечує сторони чіткими критеріями виконання чи невиконання умов договору та механізмами розв'язання спорів, які можуть виникнути в зв'язку з договором. Крім того, відповідно до ст. 102 Статуту ООН, будь-який договір і будь-яка міжнародна угода, стороною якої є держава-член ООН, має бути зареєстрована в Секретаріаті ООН і ним опублікована²⁴⁷. Секретаріат перевіряє всі такі документи, передані на реєстрацію, на відповідність вимогам, що ставляться до міжнародного договору²⁴⁸.

Ще дві конвенції, які стосуються кодифікації права міжнародних договорів, це: Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів від 23 серпня 1978 р. (для України чинна з 1996 р.) і Віденська конвенція ООН про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між

---

²⁴⁶ Там само. - статті 11-13.

²⁴⁷ Статут Організації Об'єднаних Націй. 26.06.1945. Міжнародні документи. Організація Об'єднаних Націй (ООН). [Електронний ресурс]. — Режим доступу:<http://zakon1.rada.gov.ua>.

²⁴⁸ Руководство по международным договорам. ДоговорнаясекцияУправления по правовымвопросам ООН. Електронний ресурс]. — Режим доступу:<http://zakon1.rada.gov.ua>. - п. 5.3.5.

міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р. (яка тривалий час не може набути чинності)²⁴⁹. Останній договір стосується випадків, коли сторонами міжнародних договорів, крім держав, можуть бути й міжурядові міжнародні організації, що стає поширеною практикою міждержавного співробітництва. Однак, те, що Віденська конвенція ООН про право договорів для міжнародних організацій 1986 р. тривалий час не набуває чинності, свідчить про те, що для міжнародних організацій визначення загальних правил, включно з укладання міжнародних договорів, якщо не безперспективне, то, принаймні, вимагає іншого, ніж для держав, теоретичного підґрунтя. Це обумовлено тим, що правосуб'єктність міжнародних організацій, визначена їх установчими договорами, є похідною і функціонально обумовленою, тобто для кожної міжнародної організації – унікальною, на відміну від суверенної рівності держав, закріпленої в Статуті ООН.

З набуттям чинності системними міжнародними договорами, якими закладено кодифіковані основи галузей міжнародного права, потреби міжнародного співробітництва вимагають від держав в конкретних галузевих напрямках координувати свої законодавства і практичну діяльність, шляхом розробки і нормативного закріплення міжнародних стандартів. Останні фіксуються в безлічі угод різних ступенів конкретизації й спеціалізації та величезному масиві інших, ніж договори, кодифікованих джерел, які, зазвичай, роз'яснюють і конкретизують договірні положення. Вирішальну роль в процесі стандартизації національних законодавств відіграє кодифікація міжнародного права, здійснювана спеціалізованими міжнародними установами глобального й регіонального рівнів на різних рівнях делегованої їм компетенції. Як зазначає І. І. Лукашук «при тлумаченні відповідних норм в сфері фінансів, торгівлі, науки, техніки тощо... юристи потребують допомоги відповідних спеціалістів»²⁵⁰. Галузеві кодифіковані норми, прийняті на основі технічних, економічних, соціальних та інших вимог, зафіксовані в різних нормативних джерелах, виданих міжнародними установами у вигляді проектів галузевих угод, типових законів, типових

---

²⁴⁹ Статут Організації Об'єднаних Націй. 26.06.1945. Міжнародні документи. Організація Об'єднаних Націй (ООН). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

²⁵⁰ Лукашук І.І. Современное право международных договоров. В 2 т./ Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. — М.: ВолтерсКлувер, 2004. — С. 608.

регламентів; уніфікованих правил, стандартів, інструкцій і т. п. – санкціонують їхнє одномоментне застосування державами і дестинаторами міжнародного права, забезпечуючи скоординованість і прогнозованість міжнародного співробітництва.

Слід також зауважити, що міжнародне право в широкому тлумаченні, яке охоплює договірні відносини між різними колективними суб'єктами і індивідами, містить значний масив договорів «змішаного» характеру, де сторонами можуть бути держави, міжурядові установи і приватні особи. Такі договори також підпорядковані загальноправовим принципам і мають загальні правила, визначені в міжнародних договорах, хоча їх і не вдалося звести до такого універсального системного джерела яким є Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Важливими міжнародними договорами, що регулюють договірні відносини приватно-правового і змішаного характеру є Вашингтонська конвенція про врегулювання інвестиційних спорів між державами і приватними особами 1965 р.; Віденська конвенція про міжнародні договори купівлі-продажу товарів 1980 р.; дві Монреальські конвенції: Про міжнародний факторинг і Про міжнародний лізинг 1988 р., значний масив угод «Маракеського пакету» 1994 р., а також численні неофіційні кодифікації: Міжнародної торгової палати (зокрема, правила ІНКОТЕРМС), ЮНСІТРАЛ (типові регламенти узгоджувальних і арбітражних процедур), УНІДРУА (принципи укладання контрактів) і т. п.

Як вже зазначено вище, якщо розуміти кодифікацію міжнародного права в широкому сенсі, то вона охоплює видання інших, ніж договори, міжнародно-правових актів, втілених у письмових текстах. В міжнародному публічному праві найважливішими з таких є рішення міжнародних організацій і заключні акти міжнародних конференцій: в якості окремої категорії письмово зафіксованих джерел міжнародного права, ці акти не мають юридичної сили, тобто є лише рекомендаціями, але держави-засновниці міжнародних організацій можуть передбачити в установчому договорі випадки, коли виданий нею акт матиме для них обов'язкову силу (наприклад, ст. 25 Статуту ООН), а деякі заключні акти міжнародних конференцій мають настільки високий авторитет, що їхні положення розглядаються як імперативні норми

міжнародного права (наприклад, Декларація принципів Заключного Гельсінського акту НБСЄ 1975 р.).

Обумовлене багаторівневістю процесів правотворчості, ускладнення й урізноманітнення масиву договорів та інших кодифікованих джерел міжнародного права спонукало юристів-міжнародників ввести термін і дослідити таке явище як «фрагментація міжнародного права», акцентуючи увагу на тому, що, на противагу теоретичному ідеалу системної єдності міжнародного права, в повсякденній практиці регулювання міжнародних відносин норми міжнародного права не складають єдину ієрархію, а утворюють полісистемне різноманіття, в якому підпорядкованість норм повинна остаточно визначатися для кожного конкретного випадку. Це особливо підносить роль тлумачення в міжнародному праві договорів, інших міжнародно-правових актів та їх окремих положень. Японський юрист Ясуакі Онума, підкреслюючи значення для міжнародного права міжнародних договорів, наголошує на необхідності їх тлумачення на взаємоузгодженій основі: «Мірою зростання взаємозалежності держав, зростає і значення міжнародних договорів, що підтримують і полегшують таку взаємозалежність... для їх належного функціонування необхідно, щоб договори тлумачилися і застосовувалися на основі узагальненої теорії і практики міжнародного права»²⁵¹.

Загальні питання тлумачення міжнародних договорів.

Тлумачення міжнародних договорів є важливим засобом для реалізації зафіксованої в них волі сторін. Тлумачення полягає у точному з'ясуванні змісту договору або його окремих положень чи термінів. Як зазначає І. І. Лукашук, теорія і практика тлумачення міжнародних договорів займає центральне місце у функціонуванні міжнародного права і розвивається з розвитком останнього²⁵². Тлумачення розглядається ним як комплексний підхід до міжнародного права, де усвідомлення змісту норм відбувається комплексно, враховуючи умови їх дотримання й застосування, з'ясовуючи значення норми договору через всі можливі джерела, де

---

²⁵¹ Onuma Y. International Law in and with International Politics... // EJIL. 2003. No. 1. P. 124. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: untreaty.un.org/ilc/reports/2005/russian/chp11.pdf.

²⁵² Лукашук И.И. Современное право международных договоров. В 2 т./ Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М.: ВолтерсКлувер, 2004. – С. 605.

вони можуть міститися. Питанням тлумачення важливу увагу приділяє і Віденська конвенція 1969 р., в якому Розділ 3 «Тлумачення договорів» міститься у частині III «Дотримання, застосування і тлумачення договорів».

Нижче розглянуто найважливіші елементи тлумачення, виділені І. І. Лукашуком в розділі 10 «Тлумачення договорів» його монографії «Сучасне право міжнародних договорів»:

- 1) об'єкт і засоби тлумачення;
- 2) принципи і правила тлумачення;
- 3) способи тлумачення²⁵³.

Об'єкт і засоби тлумачення.

Об'єктом тлумачення договору, за визначенням І. І. Лукашука, є його норми, стосовно яких при тлумаченні з'ясовується:

- а) їхній зміст, що втілює узгоджену волю сторін договору;
- б) взаємозв'язок з іншими принципами і нормами;
- в) зв'язок з іншими нормативними явищами, політикою, мораллю.

Особливу увагу слід приділяти зв'язку норм з «м'яким правом», що міститься в резолюціях міжнародних органів і організацій²⁵⁴. Засоби тлумачення спрямовані на з'ясування змісту договору і його окремих положень. Вирішальне значення при тлумаченні має звернення до повного тексту договору, враховуючи у взаємозв'язку положення всіх його частин (преамбули, змісту, прикінцевих положень, додатків), а також будь-які домовленості стосовно договору, схвалені його учасниками. До основних засобів тлумачення відносяться: сам текст договору, всі домовленості учасників договору, пов'язані з його укладанням, будь-який документ, складений одними учасниками договору і прийнятий іншими (наприклад застереження), всі наступні угоди учасників договору, що стосуються його тлумачення і застосування; узгоджена практика застосування договору, що стосується його тлумачення; будь які норми міжнародного права, що застосовуються між учасниками договору. Додаткові засоби

---

²⁵³ Там само. – С. 5.

²⁵⁴ Лукашук И.И. Современное право международных договоров. В 2 т./ Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М.: ВолтерсКлувер, 2004. – С. 610.

тлумачення включають підготовчі матеріали і обставини укладання договору²⁵⁵.

В зв'язку з засобами тлумачення договорів І. І. Лукашук аналізує основні підходи до тлумачення – «школи тлумачення», до яких він відносить: школу намірів; школу текстуалістів і телеологічну школу.

«Школа намірів» головним завданнями тлумачення розуміє з'ясування намірів суб'єктів правотворчості, їх загальної волі, зафіксованої на момент створення норми. Об'єктом тлумачення при такому підході виявляється первинна воля сторін договору, що обумовлює особливу увагу цієї школи до підготовчих матеріалів та історичних передумов створення норми. На думку І. І. Лукашука, такий підхід занижує значення тексту і наступної практики застосування норми²⁵⁶.

«Школа текстуалістів» також визнає вирішальне значення волі суб'єктів правотворчості, але лише в тій формі, яка зафіксована в тексті договору. На думку текстуалістів, оскільки юридичне значення має лише прийнятий текст норми, лише він і має бути об'єктом тлумачення. Відповідно, не зафіксовані в тексті наміри сторін не мають значення. Не враховується також і та обставина, зауважує І. І. Лукашук, що втілена в тексті воля сторін не залишається незмінною і її зміст може розвиватися за спільною згодою сторін. На зважаючи на очевидний формалізм такого підходу, він знаходить багато прихильників, оскільки тлумачення тексту, часто має вирішальне значення. Лукашук визнає, що текст є важливим об'єктом тлумачення, але не основним, а похідним, як і підготовчі матеріали та практика застосування. Основним же об'єктом тлумачення є норма, і головним завданням тлумачення є з'ясування її змісту²⁵⁷.

«Телеологічна школа» виходить з того, що норма приймається з певною метою і виконує певні функції. Тож її тлумачення повинно здійснюватися таким чином, щоб сприяти досягненню таких цілей і

---

²⁵⁵ Руководство по международным договорам. Договорная секция Управления по правовым вопросам ООН. Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://zakon1.rada.gov.ua>. — п. 2.1.

²⁵⁶ Там само. — С. 613.

²⁵⁷ Лукашук И.И. Современное право международных договоров. В 2 т./ Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. — М.: ВолтерсКлувер, 2004. — С. 614.

реалізації відповідних функцій. Зокрема, в Гарвардському проекті конвенції про право міжнародних договорів 1935 року зазначено: «Договір повинен тлумачитися відповідно до мети, що переслідувалася його прийняттям. Історичне тло договору, підготовчі матеріали, історичні обставини сторін під час прийняття договору, зміни в цих умовах, наступна поведінка сторін при застосуванні положень договору, умовина момент тлумачення, які слід враховувати – все це повинно розглядатися в зв'язку з загальною метою, якій договір покликаний служити²⁵⁸. Наголос на значенні мети прийняття договору розглядається І. І. Лукашук як позитивна риса «телеологічної школи», негативним її аспектом він вважає ігнорування волі суб'єктів, без якої норма не досягне мети її прийняття. Як зазначає П. Лукашук в доктрині виділяють також еволюційне тлумачення, відповідно до якого зміст тексту повинен тлумачитися з врахуванням динаміки змін в міжнародному праві, проте, на його думку, цей аспект охоплюється телеологічним підходом.

Підводячи підсумок огляду, І. І. Лукашук зазначає, що кожна школа, акцентуючи увагу на окремих аспектах тлумачення (наміри суб'єктів, текст, мету прийняття норми), ігнорує інші, в той час як успіх тлумачення залежить від аналізу всіх його аспектів з врахування пропорційного значення кожного з них, яке, до того, ж змінюється, відповідно до динаміки розвитку міжнародного права і реалій міжнародних відносин²⁵⁹.

Принципи і правила тлумачення.

Принципи тлумачення, як найбільш узагальнені правила тлумачення, наводяться в Розділі 3 Віденської конвенції 1969 р.²⁶⁰. Загальні принципи тлумачення договорів, відповідно до ст. 31 Конвенції включають принцип сумлінності; принцип єдності (цілі і всіх складових договору); принцип ефективності (розглядати тлумачення як наділене обов'язковою силою і сенсом). Спеціальними принципами тлумачення договору є: максимальне використання різномовних текстів договору при тлумаченні; рівна достовірність автентичних текстів договору, викладених різними

---

²⁵⁸ Там само. – С. 614.

²⁵⁹ Лукашук И.И. Современное право международных договоров. В 2 т./ Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М.: ВолтерсКлувер, 2004. – С. 615.

²⁶⁰ Руководство по международным договорам. Договорная секция Управления по правовым вопросам ООН. Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

мовами; встановлення єдиного змісту, закріпленого в текстах на різних мовах (ст. 33 Конвенції 1969 р.). Детальний аналіз принципів і правил тлумачення дає І. І. Лукашук, який до принципів тлумачення відносить: добросовісність, ефективність, правомірність, дотримання одноманітності тлумачення, повагу до прав суб'єкта, справедливість.

Принцип добросовісності полягає в незаангажованому тлумаченні договорів, вірності прагненню визначити істинний зміст його норм. Як принцип тлумачення, він втілює один з основних принципів міжнародного права – принцип добросовісного виконання зобов'язань з міжнародного права. Відповіднодо п.1. ст. 31 Конвенції «Договір повинен тлумачитись добросовісно відповідно до звичайного значення, яке слід надавати термінам договору в їхньому контексті, а також у світлі об'єкта і цілей договору»²⁶¹. Як зазначає І. І. Лукашук, дотримання принципу добросовісності тісно пов'язане з загальною атмосферою довіри, отже тим надійніше, чим довше підтримується добросовісність в міжнародних відносинах²⁶².

Принцип ефективності полягає в максимальному сприянні визначенню мети правової норми. Цей принцип залучено доктриною з рішень міжнародних судів. Зокрема в рішенні Міжнародного Суду ООН в спорі між Лівією і Чадом 1994 р. зазначено: «Принцип ефективності є одним з основних принципів тлумачення договорів, якого послідовно дотримується міжнародна судова практика»²⁶³. В рішенні Міжнародного трибуналу для Югославії від 2 жовтня 1995 р. зазначено «в межах допустимих відповідно до чинного міжнародного права, Статут повинен тлумачитися так, щоб забезпечити ефективність поставленої мети»²⁶⁴. Принцип ефективності має витоки в загальних принципах права, зокрема І. І. Лукашук наводить приклади таких принципів: «двозначні положення повинні тлумачитися таким чином, щоб

---

²⁶¹ Руководство по международным договорам. ДоговорнаясекцияУправления по правовымвопросам ООН. Электронный ресурс]. — Режим доступа:<http://zakon1.rada.gov.ua>.

²⁶² Лукашук И.И. Современное право международныхдоговоров. В 2 т./ Рос. акад. наук, Ин -т государства и права. – М.: ВолтерсКлувер, 2004. – С. 620.

²⁶³ Caseconcerningtheterritorialdispute (libyanarabjamahiriyaichad). Internationalcourtofjustice.Judgmentof 3 february 1994. – 77 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступа:<http://www.icj-cij.org/docket/files/83/6897.pdf>.

²⁶⁴ Там само. - Р. 99.

уникнути незручності і абсурдності» (*annona propter duplex inconueniens absurdumque, ut interpretetur*) або «незвичне і двозначне тлумачення в праві неприпустиме» (*curiosa et captiosa interpretatio in lege reprobatur*).

Принцип правомірності полягає в тому що тлумачення повинно здійснюватися з врахуванням норм міжнародного права та інших зобов'язань сторін і не вести до їх порушення. Цей принцип також є втіленням загальнопринципу права «Тлумачення закону не породжує його порушення (*constructio legis non facit in iuriam*)»²⁶⁵.

З попереднім принципом також тісно пов'язаний принцип, який вимагає тлумачити норми міжнародного права одноманітно для всіх випадків (тобто забороняє тлумачити їх в одних випадках одним чином, в інших – по-іншому). Втіленням цього принципу, очевидно, можна вважати правило естоппеля, яке полягає в позбавленні однієї сторони спору права відмовлятися від чинності своєї заяви, якщо інша сторона на основі цієї заяви здійснила певні дії.

Принцип поваги до прав суб'єкта полягає в тому, що тлумачення не повинно бути дискримінаційними, зокрема, його наслідки не повинні обмежувати в односторонньому порядку права будь-якої з сторін правовідносин. Цей принцип втілює принцип суверенної рівності держав, закріплений в п.1. ст. 2 Статуту ООН²⁶⁶. Сучасне міжнародне право визначило низку прав суверенних держав, обмеження яких суперечило б імперативним нормам міжнародного права, сформульованих, зокрема, в основних принципах міжнародного права.

Тісно пов'язаний з попередніми принципами принцип справедливості, дотримання і захист якої загалом розуміється як головне призначення права. Як зазначає польський юрист-міжнародник, екс-голова Міжнародного суду ООН М. Ляхс: «Справедливість невіддільна від права... справедливість спрямовує на належне застосування права в конкретній справі. Її функція – сприяти тлумаченню правових норм в контексті конкретної ситуації, зважуючи всі складові відносин між сторонами. Таким

---

²⁶⁵ Лукашук И.И. Современное право международных договоров. В 2 т./ Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М.: ВолтерсКлувер, 2004. – С. 622.

²⁶⁶ Статут Організації Об'єднаних Націй. 26.06.1945. Міжнародні документи. Організація Об'єднаних Націй (ООН). [Електронний ресурс]. — Режим доступу:<http://zakon1.rada.gov.ua>

чином справедливості забезпечує праву життєздатність і робить його спроможним враховувати обставини в кожній справі»²⁶⁷.

Переходячи до більш конкретних правил тлумачення, слід почати з основного правила, відповідно до якого терміни, в яких кодифікована правова норма, повинні тлумачитися в їх звичайному сенсі і з врахуванням контексту. Це правило розкриває, зокрема, Консультативний висновок Міжнародного Суду ООН стосовно компетенції Генеральної Асамблеї ООН: «Найперше зобов'язання Суду при тлумаченні і застосуванні положень договору полягає в зусиллях забезпечити їх дію у відповідності до їх природного і звичного змісту і в контексті обставин, в яких їх застосовують. Якщо зазначені терміни в їх природному і звичному тлумаченні мають сенс в контексті їх застосування, це завершує справу. Якщо ж, з іншого боку, терміни в їх природному і звичному сенсі не визначені чи призводять до нерозумних наслідків, тоді лише тоді Суд повинен з допомогою інших способів тлумачення встановити, що ж сторони дійсно мали на увазі при використанні цих термінів»²⁶⁸.

З прийняттям Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. ці правила кодифіковані з врахуванням можливих проблем з тлумаченням. Відповідно до п.1. ст. 31 Конвенції: «Для цілей тлумачення договору контекст охоплює, крім тексту, включаючи преамбулу й додатки:

а) усяку угоду, яка стосується договору і якої було досягнуто між усіма учасниками у зв'язку з укладенням договору;

б) усякий документ, складений одним або кількома учасниками у зв'язку з укладенням договору і прийнятий іншими учасниками як документ, що стосується договору (п.2. ст. 31). Поряд з контекстом враховуються:

а) усяка наступна угода між учасниками щодо тлумачення договору або застосування його положень;

б) наступна практика застосування договору, яка встановлює угоду учасників щодо його тлумачення;

---

²⁶⁷ Решение от 2 октября 1995 г. по ходатайству защиты относительно юрисдикции. ICJ. Reports. 1994. //CriminalLawForum. 1996. No. 1. P. 99.

²⁶⁸ Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН. 24.11.1970. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.un.org/russian/Docs/journal/> - С. 336.

с) будь-які відповідні норми міжнародного права, які застосовуються у відносинах між учасниками (п.3. ст. 31). Спеціального значення надається термінові в тому випадку, коли встановлено, що учасники мали такий намір (п.4. Ст. 31)»²⁶⁹.

Останній пункт статті 31 торкається проблеми тлумачення застосування спеціальних норм. Правило спеціальної норми (*lexspecialis*) закріплює пріоритет спеціальної норми перед загальною. При цьому йдеться лише про пріоритет у застосуванні а не про вищу юридичну силу чи, тим більше, не про значимість спеціальної норми в регулюванні відповідних правовідносин. Спеціальні норми доповнюють, конкретизують, а іноді і блокують для спеціальних обставин дію загальної норми. Тому важливо, щоб правило пріоритету в застосуванні спеціальних норм не тлумачилося розширювально і суворо відповідало їх призначенню і передбаченим умовам. Зокрема, І. І. Лукашук наводить приклад, коли розширювальне тлумачення такого правила призвело до неправильного розуміння змісту положень договору. Відповідно до ст. 5 Віденської конвенції про право міжнародних договорів стосовно міжнародних організацій 1986 р.: «Ця конвенція застосовується до будь-якого договору, який є установчим актом міжнародної організації, без шкоди для відповідних правил цієї організації»²⁷⁰, що дало підстави А. Н. Талалаєву зробити висновок, що правила, визначені в статутах міжнародних організацій, в певних конкретних питаннях мають пріоритет перед положеннями Віденської конвенції, розуміючи це як пріоритет спеціальних норм перед загальними. І. І. Лукашук спростовує це тлумачення посилаючись на п. 2. Ст 27 Віденської конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р., відповідно до якого «Міжнародна організація – учасник договору не може посылатися на правила цієї організації для виправдання невиконання договору»²⁷¹, виводячи це положення з подібної норми в ст. 27 Конвенції, де визначена неможливість держави посылатися

---

²⁶⁹ Руководство по международным договорам. ДоговорнаясекцияУправления по правовым вопросам ООН. [Електронний ресурс]. — Режим доступу:<http://zakon1.rada.gov.ua>

²⁷⁰ Віденська конвенція ООН про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_a04/page2

²⁷¹ Там само.

на своє законодавство для виправдання невиконання договору де вона є учасницею²⁷². Його тлумачення відповідних положень в обох конвенція полягає в тому, що це дійсно спеціальні норми, які визнають право держави чи організації встановлювати свої правила підготовки, прийняття і виконання договорів. Ці правила матимуть пріоритет застосування, але лише в частині, яка не суперечить положенням Віденської конвенції та імперативним нормам міжнародного права²⁷³.

Правила тлумачення, пов'язані з різномовністю текстів договору І. І. Лукашук визначає таким чином:

- 1) договори укладаються мовами держав-учасників договорів;
- 2) різномовні тексти договору і їх окремі положення повинні мати однакове значення;
- 3) має дотримуватися принцип рівноправності текстів договору на різних мовах²⁷⁴.

Способи тлумачення.

Способи тлумачення визначаються І. І. Лукашуком як комплекс прийомів, застосування яких дає можливість отримати спеціальну інформацію про зміст правової норми²⁷⁵. В доктрині дається неоднозначна характеристика способів тлумачення за різними критеріями. Перш за все, розрізняють тлумачення офіційні й неофіційні (доктринальні).

Офіційним тлумаченням вважається тлумачення способом, зазначеним сторонами у самому договорі (автентичне тлумачення), або надане органом міжнародної організації, міжнародним арбітражним чи судовим органом, або органами, створеними самим договором (інституційне тлумачення).

Автентичне тлумачення – здійснене на основі домовленостей самих держав-учасниць договору, обов'язкове для сторін договору, засноване на їх згоді. Автентичне тлумачення може бути втілене в будь-якій формі: у вигляді спеціального договору, протоколу, обміну нотами, шляхом тлумачення термінів в тексті самого договору.

---

²⁷² Руководство по международным договорам. Договорная секция Управления по правовым вопросам ООН. Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://zakon1.rada.gov.ua>

²⁷³ Лукашук И.И. Современное право международных договоров. В 2 т./ Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М.: ВолтерсКлувер, 2004. – С. 624.

²⁷⁴ Там само. - С. 625.

²⁷⁵ Там само. - С. 629.

Інституційне тлумачення здійснює уповноважений міжнародний орган – як діючи автономно (Міжнародний Суд ООН, комітети ООН), так і відповідно до передбачених положень самого договору (наприклад, Комітет з ліквідації расової дискримінації, створений відповідно до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Комітет з прав людини, створений відповідно до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р. та ін.). Можливість судового або арбітражного тлумачення може бути передбачена як в двосторонніх, так і в багатосторонніх договорах.

В процесі офіційного тлумачення міжнародного договору використовуються спеціальні методи, відповідно до яких можуть мати місце тлумачення: спеціально-юридичне, граматичне, логічне, історичне, політичне, телеологічне, систематичне²⁷⁶. Крім того, розрізняють буквальне, розширювальне і обмежувальне тлумачення²⁷⁷, хоча, зазвичай, тлумачення міжнародного договору не повинно бути розширювальним чи обмежувальним: воно повинне здійснюватися у чіткій відповідності до об'єкту і мети, що складають зміст договору.

При офіційному тлумаченні, в якій би формі воно не здійснювалося, мають бути дотримані загальні і спеціальні принципи тлумачення, кодифіковані у Розділі 3 Віденської конвенції 1969 р.²⁷⁸. Якщо, на думку держав – учасників договору, застосування основних засобів (текст договору, додаткові угоди, додатки) не може дати задовільних результатів, то у процесі тлумачення договору можливе застосування додаткових засобів – розгляд підготовчих матеріалів, протоколів конференцій, заяв делегацій, судової практики тощо (ст. 32).

Доктринальне тлумачення, яке дається юристами, істориками права, журналістами, а також ученими в наукових працях, розглядається як неофіційне і необов'язкове для учасників договору.

Як висновок, можна зазначити, що тлумачення правових актів є невід'ємною складовою юридичної практики. Міжнародне право, як

---

²⁷⁶ Лукашук И.И. Современное право международных договоров. В 2 т./ Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – С. 629-636.

²⁷⁷ Там само. – С. 637.

²⁷⁸ Руководство по международным договорам. Договорная секция Управления по правовым вопросам ООН. Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

відносно молода правова система, динамічно розвиває теорію і практику тлумачення міжнародно-правових актів. Важливе значення набуває і скоординоване тлумачення актів міжнародного права і національних правових систем.

Крім суверенних держав активну роль в нормативному забезпеченні сучасних міжнародних відносин відіграють міжнародні установи: систематизація практики, уніфікація вже існуючих та розробка нових стандартів, моніторинг їх імплементації, дотримання і виконання та багато інших функцій – в основному своєму обсязі делегована державами різноманітним міжнародним міжурядовим установам, які є похідним суб'єктам міжнародного публічного права, а також самоорганізованим установам приватного права – неурядовим міжнародним організаціям, які діють у тісному співробітництві з міжурядовими організаціями. Ці акти «похідної кодифікації» також потребують тлумачення як в правотворчому, так і в правозастосовчому процесах, що, в свою чергу, передбачає належний рівень знань в спеціальних питаннях, обсяг яких з часом зростає.

Ускладнюючись в частині розвитку самостійних рівнів делегованої правотворчості міжнародних організацій, в процесах становлення регіональних правових систем, активного залучення через акти міжнародного публічного права питань регулювання приватно-правових відносин, теорія і практика міжнародного права постійно вирішує проблеми фрагментації міжнародного права, в зв'язку з чим складність і значення тлумачення набуває особливого значення. Як зазначає І. І. Лукашук: «Мірою ускладнення права і завдань, що ним вирішуються, ускладнюється і процес тлумачення. Чим складнішою стає правова система, тим складніші завдання стоять перед тлумаченням її складових. Особливо це стосується такої надскладної системи, якою стає сучасне міжнародне право²⁷⁹. На його переконання, попри те, що тлумачення договору традиційно відносять до стадії його застосування, тлумачення є необхідним елементом і процесу нормотворчості, коли автори міжнародного договору з'ясовують мету, зміст належну дію майбутньої норми. Крім того, він відзначає і важливість тлумачення

---

²⁷⁹ Лукашук И.И. Современное право международных договоров. В 2 т./ Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М.: ВолтерсКлувер, 2004. – С. 605.

міжнародних звичаїв, особливо тих, кодифікація яких здійснена в офіційних чи навіть неофіційних джерелах.

Тлумачення міжнародно-правових актів повинно на його думку активно використовувати теорію і практику застосування положень відносно нової науки – герменевтики, що спеціально займається питаннями тлумачення, в свою чергу збагачуючи її специфічним досвідом в сфері міжнародного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про вищу освіту: Закон України від 01 липня 2014 р. № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37-38. – Ст. 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

2. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України // Офіційний вісник України від 12.07.2013 р., № 50, стор. 18.

3. Приложение 6 к Конвенции о международной гражданской авиации: Эксплуатация воздушных судов (Часть 1) ИКАО, 2010

4. Болонська декларація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iic.dgtu.donetsk.ua/russian/ovs/bologna.html>

5. Велика Хартія університетів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euroosvita.net/?category=17&id=1049>

6. Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konceptsiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>

7. Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії. Офіційний портал Міністерства освіти й науки України URL: [http://mon.gov.ua/activity/education/vishha/konceptsiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-\(yuridichnoyi\)-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika-vidpovidno-do-evropejskix-standativ-vishhoyi-osviti.html](http://mon.gov.ua/activity/education/vishha/konceptsiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-(yuridichnoyi)-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika-vidpovidno-do-evropejskix-standativ-vishhoyi-osviti.html) (дата звернення: 05.05.2018)

8. Проект Концепції розвитку освіти України на період 2015-2025 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/ua/pr-viddil/1312/1390288033/141467279/>

9. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 38-39. – рст. 380

10. Проект Закону про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії. Ініціатор(и) законопроекту: Сироїд О.І. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62613 (дата звернення: 05.05.2018);

11. Проект Закону про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію. Ініціатор(и) законопроекту: Ківалов С.В. та ін. URL:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62728 (дата звернення: 05.05.2018)

12. Правовезабезпечення реформи освіти в Україні: матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 9 грудня 2015 р. / Верховна Рада України, Комітет з питань науки і освіти.- К.: Парлам. вид-во, 2016. – 256 с.

13. Про затвердження кваліфікаційних характеристик посад педагогічних та науково-педагогічних працівників навчальних закладів» наказ МОН від 01.06.2013 № 655 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/npa>

14. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: Постанова КМУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua>.

15. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11. 2015 р. №848- VIII // Відомості Верховної Ради. – 2016. – № 3. – С.25.

16. Про утворення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти: Постанова КМУ від 15.04.2015 р. № 244 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/244-2015>.

17. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 266 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/266-2015>.

18. Про Науково-методичну раду Міністерства освіти і науки України: Наказ Міністерства освіти і науки України № 922 від 11.09.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2015-09-17/4402/2-nmon-922.pdf>.

19. Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах): Постанова Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 р. № 261 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/261-2016>.

20. Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах): Постанова Кабінету Міністрів України від

23.03.2016 р. № 261 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/261-2016>.

21. Doctoral Programmes for the European Knowledge Society: Final Report of the European University Association [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eua.be/eua/jsp/en/upload/Doctoral_Programmes_Project_Report.

22. Концепція розвитку неперервної педагогічної освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України від 14 серпня 2013 р. № 1176 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/npa>

23. Статут Організації Об'єднаних Націй. 26.06.1945. Міжнародні документи. Організація Об'єднаних Націй (ООН). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

24. Руководство по международным договорам. Договорная секция Управления по правовым вопросам ООН. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. - п. 5.3.3.

25. Віденська конвенція про право міжнародних договорів. 23.05.1969. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_118.

26. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН. 24.11. 1970. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.un.org/russian/Docs/journal>

27. Руководство по международным договорам. Договорная секция Управления по правовым вопросам ООН. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. - п. 5.3.3.

28. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН. 24.11. 1970. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.un.org/russian/Docs/journal>

29. Решение от 2 октября 1995 г. по ходатайству защиты относительно юрисдикции. ICJ. Reports. 1994. //CriminalLawForum. 1996. No. 1. P. 99.

30. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования. - М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА. – М., 1998. – С. 270-271

31. Артикуца Н. В. Інноваційні методики викладання дисциплін у вищій юридичній освіті. – С. 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1181294
32. Алексюк А. М. Педагогіка вищої школи: курс лекцій: модульне навчання / А. М. Алексюк. - К., 1998. - с.62.
33. Анцупов А.Я. Конфліктологія А.Я.Анцупов, А.И. Шпилов – М. : ЮНИТИ, 1999. – 551с.
34. Астахова В. І. Нові тенденції в соціально - економічному розвитку української вищої школи і завдання управлінської політики / В.І. Астахова // Педагогіка і психологія. - 2002.- № 3. - С. 16.
35. Бабенко К.А. Управління процесом формування правосвідомості та правової культури майбутніх спеціалістів в умовах євроінтеграції / К.А. Бабенко // Theory and methods of educational management. - 2016. - № 2(18).- С. 34-39.
36. Баранова Ю. О. Роль методологічних правил в проведенні порівняльно-правових досліджень / Ю. О. Баранова // Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції : тези Другої Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті проф. О. В. Сурілова (м. Одеса, 30–31 березня 2012 р.) / за заг. ред. Ю. М. Оборотова. – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 75–77.
37. Баранов В. М. Юридическая инноватика / В. М. Баранов // Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. – 2013. – № 21. – С. 11–12.
38. Безносюк О. О. Основні напрями розвитку вищої освіти в Україні / О. О. Безносюк // Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Випуск № 32. – К. ВІКНУ, 2011. – С. 230-233
39. Безруков Д. А. Глобализация рынка труда: основные тенденции развития: дис. ... канд. экон. наук / Д. А. Безруков. – Саратов, 2009. – 169 с.
40. Бистрова Ю. В. Інноваційні методи навчання у вищій школі України / Ю. В. Бистрова // Право та інноваційне суспільство. – 2015. - № 1. – С. 30. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pric_2015_1_5.
41. Болоніна С. В. Правосвідомість молоді в умовах системної кризи / С. В. Болоніна., 2004. – 250. – С. 66-70

42. Босенко В.А. Воспитать воспитателя / В. А. Босенко. – К.: Лыбидь, 1990. – 322 с.

43. Булах І.С. Психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів. Навчально-методичний посібник. / І.С.Булах, Л.В.Долинська. - К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. -114 с.

44. Введение в философию: учебник для вузов. В 2 ч. - Ч. 1 / под общ. ред. И. Л. Фролова. – М.: Наука, 2001. – С. 107.

45. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. – С.16.

46. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход / А. А. Вербицкий. - М. : Высш. школа, 2001. – С.83.

47. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи / С. С. Вітвицька. - К., 2003. – С.78.

48. Власюк В. Юридична освіта в Україні: орієнтиром для змін є потреба ринку праці / В. Власюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sud.ua/ru/news/blog/118747-yuridichna-osvita-v-ukrayini-oriyentirov-dlya-zmin-ye-potrebi-rinku-pratsi>

49. Волянська О.В. Підліткова агресія: огляд теоретико-методологічних підходів до аналізу // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2000. – С. 274-277.

50. Гальонкіна Ю. С. Юридична освіта в Європейському соціокультурному контексті періоду Середньовіччя / Ю. С. Гальонкіна // Філософські та методологічні проблеми права. – 2015. – 1-2 (9-10). – С. 118-128.

51. Гаман А.М. Особливості засвоєння правових знань розумово відсталими школярами / А.М. Гаман // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Вип. XII. Серія: соціально-педагогічна. – Аксіома, 2009. – С. 159–164.

52. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – С. 125.

53. Герасимов И. Г. Научное исследование / И. Г. Герасимов. – М.: Политиздат, 1972. – С. 266– 267.

54. Гетьман А. П. Правове виховання в сучасній Україні / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна. – Харків: Право, 2010. – 368 с.

55. Головатий М. Національна самосвідомість як засаднича умова формування державності / М. Головатий // Персонал: журнал інтелектуальної еліти. – К.: МАУП, 2007. – № 11. – 130 с.

56. Головченко, В. Правові механізми формування правосвідомості студентів / В. Головченко, А. Потьомкін // Право України. – 2006. – № 4. – С. 100.

57. Головка С.Г. Перспективи інноваційного розвитку вітчизняної наукової та освітньої галузі у вимірах сучасного законодавства / С.Г. Головка // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»: зб. наук. праць. – К.: НАУ, 2016. – № 2 (39). – С. 42-49.

58. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові української держави // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24, 25.

59. Голобутовський Р.З. Суддя як суб'єкт дисциплінарного провадження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. Наук: 12.00.07 / Голобутовський Р.З. Національний авіаційний університет. – К., 2012. – С. 3.

60. Гірник А. М. Управління конфліктом в педагогічному процесі// Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика: Матеріали конференції. К.; Чернівці, 1995. - С. 337-342.

61. Городиський І. «Освіта Феміди»: реформування вищої юридичної освіти в Україні / І. Городиський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA010872

62. Гречин А. С. Социология правового сознания / А. С. Гречин. – М. : ЮНИТИ, 2001. – С. 68.

63. Гришина Н. В. Психологія конфлікту / Н.В. Гришина – СПб.: Питер, 2005. – 464 с.

64. Гришина Н.В. Психологія міжособистого конфлікту:– СПб, 1995. – 361 с.

65. Гришук Г.М. Кримінально-правова характеристика інституту видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення: автореф.дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.08 / Г.М. Гришук. – К.; 2017. – С. 8.

66. Гурч Л. М. Впровадження інноваційних педагогічних технологій: вимоги сучасності / Л.М. Гурч // Проб. і персп. розв. фін. системи України. — 2003. - Вип. 9. - С. 151.

67. Деякі питання освітнього омбудсмена: Проект акту Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/news/ministerstvo-osviti-i-nauki-ukrayini-proponuye-do-gromadskogo-obgovorennya-proekti-aktiv-kabinetu-ministriv-ukrayini-deyaki-pitannya-osvitnogo-ombudsmena-ta-deyaki-pitannya-utvorennya-ta-oplati-praci-pracivnikiv-sluzhbi-osvitnogo-ombudsmena>

68. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: [навч. посіб.] / І.М. Дичківська – К.: Академвидав, 2004. - с.158.

69. Долинська Л.В. Психологія конфлікту. Навч. посібник. / Л.В.Долинська, Л.П.Матяш-Заяц – К.: Каравела, 2011. – 304 с.

70. Дяченко - Богун М. Активні методи навчання у вищому навчальному закладі / М. Дяченко - Богун // Витоки педагогічної майстерності.- 2014.- Випуск 14-74.-с.56.

71. Дьоміна О. С. Роль правового виховання у формуванні політико-правової культури студентства (матеріали до лекцій) / О. С. Дьоміна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. - 2011. - Вип. 6. - С. 112-119.

72. Дьоміна О. С. Правова соціалізація як засіб формування правової культури студентства / О. С. Дьоміна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. - 2010. - Вип. 12. - С. 45.

73. Жаровська, О. П. Національна самосвідомість як складова патріотичного виховання студентів педагогічних університетів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.google.com/search?q=Жаровська%2C+О.+П.+Національна+сам+освідомість+як+складова+патріотичного+виховання+студентів+педагогічних+

74. Загальна теорія держави і права / за ред. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 140

75. Загальна теорія держави і права: Навч. посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін. - К.: Юрі-нком Інтер, 1999. - С. 13

76. Звіт ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Губернського Л.В. 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univ.kiev.ua/pdfs/zvit/zvit-rektora-2015.pdf>.

77. История политических и правовых учений : учебник / [под общ. ред. В. С. Нерсесянца]. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Норма, 2004. – 944 с.

78. Льченко О. Про необхідність реформування вищої юридичної освіти в Україні / О. Льченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-par.ua/ukr/mass_medias/view/o-neobhodimosti-reformirovaniya-vysshego-yuridicheskogo-obrazovaniya

79. Іщенко А.Ю. Інноваційні дослідницькі університети як чинник модернізації освітньо-наукової сфери та розбудови суспільства знань. Аналітична записка / А.Ю. Іщенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1427>.

80. Інструкція про порядок видачі свідоцтв про атестацію юриста, про присвоєння кваліфікації судового експерта, про атестацію ріелтера: Постанова Міністерства юстиції Республіки Білорусь № 1 від 06 січня 2009 р. // http://lex.by/index.php?option=com_content&task=view&id=61&Itemid=61.

81. І до ворожки не ходи: майбутнє юридичної професії / Юридична газета. Онлайн. 13 вересня 2016 // <http://yur-gazeta.com/publications/actual/i-d>

82. История государства и права зарубежных стран. В 2 ч. - Ч. 1 / под ред. О. А. Жиркова, Н. А. Крашенинниковой. – М. : Норма, 2003. – С. 136.

83. Каплінський В.В. Методика викладання у вищій школі: Навчальний посібник /В. В Каплінський. – Вінниця: ТОВ «Ніланд ЛТД», 2015 – с.178.

84. Кейзеров Н. М. Политическая и правовая культура: Методологические проблемы. - М.: Юрид. литература, 1983. – С. 37-38

85. Келлі Г. Дві функції референтних груп // Сучасна зарубіжна соціальна психологія. Тексти / За ред. Г.М. Андрєєвої и др. - М., 1984. - С. 191.

86. Кінаш, Ю. Адміністративна відповідальність за куріння у заборонених місцях / Ю. Кінаш, А. Кутиркін // Право України. – 2007. – № 4. – С. 92.

87. Киселев И. Я. Сравнительное трудовое право: Учебник / И. Я. Киселев. – М.: Проспект, 2005. – С.17-19.

88. Класифікація методів навчання у вищій школі // [Електрон.ресурс]-Режим

доступу:https://pidruchniki.com/11570718/pedagogika/klasifikatsiya_m_etodiv_navchannya_vischiy_shkoli.

89. Кобрій О. Моделювання професійної підготовки педагога у вищих навчальних закладах України / О. Кобрій // Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. М. Чепіль (головний редактор) та ін. – Дрогобич : Видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2016. – Випуск 3/35. – С. 145–154.

90. Коваленко, С. І. Характеристика вищої юридичної освіти України / С. І. Коваленко. – К. : Стило, 2005. – С. 37–39;

91. Кодекс честі науково-педагогічного працівника і студента НАУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nau.edu.ua/ua/menu/navchannya/kodeks-chesti-naukovo-pedagogichnogo-pratsivnika-i-studenta-nau/>

92. Козлов Ю. Кого готовим, господа? // Юрист. – 1998. – № 7. – С. 64

93. Концептуальні засади становлення інноваційного суспільства в Україні : монографія / кол. авт.: Г. П. Клімова, С. М. Іванов, Л. С. Шевченко та ін. ; за ред. Ю. Є. Атаманової, Г. П. Клімової. – Х. : Право, 2015. – 452 с.

94. Коротка Н.В., Тернова О.І. Іноземна мова в професійній діяльності юриста / Н.В. Коротка, О.І. Тернова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.maritime.kiev.ua/uploads/Jurnal/3\(15\)narezka/Vnutr_3_15_2012_173_.pdf](http://www.maritime.kiev.ua/uploads/Jurnal/3(15)narezka/Vnutr_3_15_2012_173_.pdf)

95. Косаревська О.В. Формування проф.правової свідомості курсантів на початковому етапі підготовки у вузі МВС : Дис. ... канд.пед.н. : 13.00.04. – О., 2003. – 211 с.

96. Корчемний П.А. Психологія летного обучения, М.: Воениздат, 1986, 136 с.

97. Котикова О. М. Рольові технології у психолого-педагогічній підготовці майбутніх юристів на основі навчання через практику / О. М. Котикова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2010_27_1/kotikova.pdf

98. Кохановский В.П. Основы философии науки: Учебное пособие для аспирантов / В.П. Кохановский [и др.]. – Изд. 4-е. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. – С. 201.

99. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти: Стратегія. Реалізація. Результати / В.Г. Кремень [текст]. – К.: Грамота, 2005. – 447 с.

100. Кресіна, І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) : монографія / І. О. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998. – 392с.

101. Кресін О.В. Порівняльне правознавство в Україні: Вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання: Довідник / За ред. В.Н. Денисова. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – 192 с.

102. Крулько І. Жодних рішень про молодь без молоді/І.Крулько//Українська правда. – 27 червня 2015 [Електронний ресурс]/ Режим доступу:<http://www.pravda.com.ua/columns/2015/06/27/7072>

103. Культура українського народу: Навч. посібник / В. М. Русанівський, Г. Д. Верес, М. В. Гончаренко та ін. – К.: Либідь, 1994. – 272 с.

104. Курс учебно-летней подготовки на самолете Як-18Т для курсантов высших летных училищ гражданской авиации Лебедев А.М., 1981

105. Кучерявенко В.П. Реформування юридичної освіти: крок вперед чи назавжди назад? / В.П. Кучерявенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://afl.org.ua/news/reformuvannya-yuridichnoyi-osviti-krok-vpered-chi-nazavzhdi-nazad/>

106. Кушакова, Н. В. Вплив інформаційних технологій на правову культуру: украї- нські реалії / Н. В. Кушакова // Правова культура – основа державотворення в Украї- ні : зб. наук. праць / за ред. М. В. Костицького, М. М. Ібрагімова. – Ірпень : Нац. акад. ДПС, 2005. – Вип. 1. – С. 110–111.

107. Лукашук И.И. Современное право международных договоров. В 2 т./ Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М.: ВолтерсКлувер, 2004. – С. 608.

108. Луцький І.М. Проблеми формування правової культури в умовах формування правової держави / І. М. Луцький, А. І. Луцький, М. І. Луцький, О. М. Каленюк // Економіка та держава. - 2008.- № 6. - С. 52-53.

109. Лушников А. М. Курс трудового права: Учебник: В 2 т. Т. 1. Сущность трудового права и история его развития. Трудовые права в системе прав человека. Общая часть. – 2-е изд., перераб. и

доп. / А. М. Лушников, М. В. Лушникова. – М.: Статут, 2009. – С.193-194.

110. Майданик Р. Сучасна вітчизняна цивілістика : наукові центри, напрями, тенденції / Р. Майданик // Юридична Україна. – 2009. – № 2. – С. 47–48.

111. Майбутній юрист щонайменше чотири роки повинен провчитися стаціонарно, - Петренко пропонує реформувати юридичну освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.censor.net.ua/news/451132>

112. Макарчук Н.О. Психологічні характеристики внутрішньоособистісних конфліктів в студентському віці та їх динаміка. Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 12. Психологія. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004. — Випуск 1 (25). – С. 295 – 302.

113. Макеева И. В. Роль семинарского занятия в подготовке специалиста и методика управления дискуссией / И. В. Макеева. - М.: Просвещение, 2003. - 161 с.

114. Макеева О. М. Правова культура як елемент правової системи / О. М. Макеева // Часопис Київського університету права. – 2012. – Вип. 4. С. 64-67.

115. Макеева О. М. Взаємозв'язок правосвідомості і правової культури як складових правової системи / О. М. Макеева // Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Юридичні науки. – 2017. – № 2. – С. 11-17.

116. Маломуж С.І. Малозначність діяння в кримінальному праві України: автореф.дис...канд.юрид.наук: 12.00.08 /С.І. Маломуж. – Одеса, 2017. – С. 8-9.

117. Михайленко І. П'ять помилок юридичної освіти в Україні / І. Михайленко [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://biz.nv.ua/ukr/experts/mukhyilenko_i/p-jat-pomilok-juridichnoji-osviti-v-ukrajini-2078120.html

118. Михайленко Д.Г. Концепція кримінально-правової протидії корупційним злочинам в Україні:автореф.дис....канд.юрид.наук: 12.00.08 / Д.Г. Михайленко. – Одеса, 2018 – С. 5-6.

119. Національний освітній глосарій: вища освіта / 2-е вид., перероб. і доп. / авт.-уклад.: В. М. Захарченко, С. А. Калашнікова, В. І. Луговий, А. В. Ставицький, Ю. М. Рашкевич, Ж. В. Таланова / За ред. В. Г. Кременя. – К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. – 100 с.

120. Онищенко Н.Н. Некоторые аспекты методики преподавания сравнительно-правовых дисциплин // Компаративистика – 2011: Сравнительное правоведение. Сравнительное государствоведение. Сравнительная политология: междунар. учебно-метод. и научн. ежегодник /под ред. проф. А.Ю. Соломатина. – Пенза: Изд-во ПГУ, 2012. – С. 31.

121. Onuma Y. International Law in and with International Politics... // EJIL. 2003. No. 1. P. 124. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: untreaty.un.org/ilc/reports/2005/russian/chp11

122. Орлюк О. Юридична освіта: якою вона має бути? / О. Орлюк [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yvu.com.ua/yurydychna-osvita-yakoju-vona-maye-buty/>

123. Орлюк О. Юридична освіта: якою вона має бути? / О. Орлюк [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yvu.com.ua/yurydychna-osvita-yakoju-vona-maye-buty/>

124. Пашковська Т. Юридична освіта по-новому, або багато галасу з нічого URL:<http://yur-gazeta.com/publications/actual/yuridichna-osvita-ponovomu-abo-bagato-galasu-z-nichogo.html> (дата звернення: 05.05.2018) та ін.

125. Певцова Е. А. Современные дефинитивные подходы к правовой культуре и правовому сознанию / Е. А. Певцова // Журнал российского права. – 2004. – № 3. – С. 25.

126. Педагогика: Методические указания по изучению дисциплины и выполнению контрольных работ. Кирилкин В.С., Школин А.Ф., Козлачкова Л.И. Университет ГА. С.-Петербург, 2012.

127. Пелих Ю. Яка національна ідея потрібна Україні. Електронний ресурс. Режимс доступа: http://vgolos.com.ua/articles/yaka-natsionalna-ideya-potribna-ukrayini_266667.html

128. Петришин О.В. Правова карта сучасного світу: навч.посіб.для студентів-магістрів юрид.вищ.навч.закл. і ф-тів / О.В. Петришин О.В. Зінченко. – Харків: Право, 2018. – С. 28-29.

129. Подберезький М. К. Проблеми формування національної правової культури / М. К. Подберезький. – Х. : ЕДЕНА, 2003. – С. 45.

130. Покудіна Л.С. Міждисциплінарні зв'язки як засіб ефективного викладання фінансово-економічних дисциплін URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiiirbis_64.exe

131. Положення про підвищення кваліфікації та стажування педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, затверджене наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 24.01.2013 № 48 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/DU.UAN%24-25\(370-371\)](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/DU.UAN%24-25(370-371)) 23 червня 2018 р.

132. Положення про студентське самоврядування НАУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nau.edu.ua/site/variables/docs/studentu/Polozhennia_pro_studentske_samovriaduvannia_NAU.pdf.

133. Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX–XX століття / За ред. О.В. Кресіна; Упорядники: О.В. Кресін (кер.кол), К.О. Черниченко, О.В. Ткаченко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Логос, 2008. – 414 с.

134. Порівняльне правознавство / Погрібний О.О., Погрібний І.М., Волошенюк О.В. ін. – Х., 2006. – с. 17.

135. Порядок затвердження рішень про присвоєння вчених звань, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 року № 656 [Електронний ресурс] // <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/656-2015-n>

136. Публічна презентація проекту типового навчального плану вивчення права в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://newjustice.org.ua/uk/events/publicna-prezentatsiya-proektu-tipovogo-navchalnogo-planu-vivchennya-prava-v-ukrayini/>

137. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / [ред. Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк]. – Харьков : Право, 2007. – С. 5.

138. Правова спільнота обговорила законопроект про юридичну освіту. Офіційний сайт Всеукраїнської громадської організації «Асоціація правників України» URL: <http://uba.ua/ukr/news/5283/print/> (дата звернення: 05.05.2018);

139. Правовая культура молодёжи / под ред. А. А. Молчанов. – М. : Норма, 2004. – С. 3–4.

140. Правові системи сучасності. Навчальний посібник для магістрів права / відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Юридична думка, 2012. – 492 с.

141. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. - Х. : Право, 2009. - 352 с.

142. Проблеми практичної реалізації правового виховання молоді в сучасній Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://knowledge.allbest.ru/law/2c0b65625b2bc79a5c53b89421216d36_0.html

143. Рузавин Г. И. Методы научного исследования / Г. И. Рузавин. – М.: Мысль, 1975. – С.34.

144. Романов В.В. Юридическая психология. – М. : Юрист, 2000. – 345 с.

145. Реформа освіти та науки як засіб проти кризи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/46908/>

146. Розлуцька Г. Формування національної свідомості українців у процесі державотворення / Г. Розлуцька // Науковий вісник ужгородського національного університету Серія педагогіка соціальна робота. – Ужгород. – 2009. – Вип. 16-17. – 208 с.

147. Ряшко О. В., Ряшко В. І. Формування національної самосвідомості як важливого чинника патріотизму у майбутніх працівників правоохоронних органів України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2419/vnulpurn201582466.pdf>

148. Сущенко В.М. Сучасні проблеми реформування юридичної освіти і науки в Україні // Наукові праці. – Том 69. Випуск 56. – С. 184-187.

149. Сливка С.С. Правове виховання працівників органів внутрішніх справ в сучасних умовах. – Львів, 1991. – 163 с.

150.

151. Соколов Н.Я. Профессиональное сознание юристов. – М., 1988. – С.173.

152. Сливка С.С. Правове виховання працівників органів внутрішніх справ в сучасних умовах. – Львів, 1991. – 163 с.

153. Сливка С.С. Інформаційна культура юриста. – Івано-Франківськ, 1996. – 156 с.

154. Сопілко І. М. Участь у конференціях, науково-практичних семінарах, круглих столах як дієва форма наукової роботи / І.М. Сопілко, В.Б Череватюк// Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і

космічне право». Зб. Наук. Пр.-К.:НАУ, 2012. -№4 (25). – С. 150-154

155. Сопілко І. М. Залучення наукових товариств у процес врядування вищою освітою/І.М. Сопілко, В.Б. Череватюк // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». Зб. Наук. Пр.-К.:НАУ, 2014. - №3.= С.150-155

156. Сопілко І. М. Залучення наукових товариств у процес врядування вищою освітою/ І.М. Сопілко, В.Б. Череватюк // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». Зб. Наук. Пр.-К.:НАУ, 2014. - №3 С.150-155

157. Сопілко І.М. Молодь у юридичній науці/І.Сопілко, В.Б.Череватюк// Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». Зб. Наук. Пр. –К.:НАУ, 2016. –№2(39). –С. 183-188

158. Сопілко І.М., Лихова С.Я. Значення рамкових рішень Європейського Союзу в процесі вдосконалення боротьби зі злочинністю в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ.конф., 12-13 жовт.2017р. /редкол.: В.Я. Тацій (голов.ред.), В.І. Борисов (заст.голов.ред.) та ін. – Харків: Право, 2017. – С. 151-154.

159. Sopilko Iryna. Development of education in the epoch of information society formation /I. Sopilko// European scientific.–Scientifik journal.- N 3 (2018) - P.8-11.

160. Стан юридичної освіти і науки в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.osce.org/uk/ukraine/108309?download=true>

161. Стецюк Л. О. Проблеми вищої юридичної освіти та шляхи їх вирішення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv

162. Стан юридичної освіти і науки в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.osce.org/uk/ukraine/108309?download=true>

163. Стан юридичної освіти в Україні. Аналітичне дослідження за результатами освітніх вимірювань. К.: Ваїте, 2018. – 168 с.

164. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / О. Ф. Скакун; Пер. з рос. – Харків: Консум, 2009. – 2. Грищенко А.В. Правовий закон: питання теорії та практики в

Україні. Автореферат дисертації на здобуття канд. юрид. наук. — К., 2003. — С. 467.

165. Скаун О.Ф. Общее сравнительное правоведение: Основные типы (семьи) правовых систем мира. — Киев: ИнЮре, 2008. — 464 с.

166. Слепченко Т. Правове навчання: проблеми сьогодення // Рідна школа. — 1998. - №5. — С. 34-35.

167. Слепченко Т. Правове навчання: проблеми сьогодення // Рідна школа. — 1998. - №5. — С. 34-35.

168. Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия // В. С. Соловьев. Сочинения : в 2 т. / В. С. Соловьев. - М. : Мысль, 1988. - Т. 1, — 498 с.

169. Столяренко О. В. Моделювання педагогічної діяльності у підготовці фахівця: навчально-методичний посібник / О. В. Столяренко, О. В. Столяренко Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. — 196 с.

170. Стандарти та рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG). — К.: ТОВ «ЦС», 2015. — С.8.

171. Сімоненко, В. Інноваційні методики у підготовці суддів [Текст] / В. Сімоненко // Слово Національної школи суддів України. — 2014. — № 1. — С. 109.

172. Третяк В.В. Місце й роль кафедри у виховному процесі студентів / В.В. Третяк // Сучасні аспекти виховання студентської молоді : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 4-5 квітня 2013 року. - Х.: ХНУМГ, 2013. — С. —Режим доступу <http://eprints.kname.edu.ua/30826/>

173. Тимкович І.І. Юридична освіта як елемент правової системи України / І. І. Тимкович [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2016/statji_n4_41_2016/11.pdf

174. Токарева, Л. Деякі питання вдосконалення процесу підготовки фахівців з правознавства на сучасному етапі / Л. Токарева // Імідж сучасного педагога. — 2008. — No 7/8. — С. 75–77

175. Тацій В. Концепція розвитку юридичної науки і освіти в Україні / В. Тацій, Ю. Шемшученко // Право України. — 1994. — № 1–2. — С. 3–6.

176. Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы / А. Д. Тихомиров. – К.: Знання, 2005. – 334 с.

177. Тоффлер Э. Шок будущего: пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2002. - С. 248

178. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні: Вибрані педагогічні твори. У 2-х т. / К. Д. Ушинський. – К.: Рад. Школа. – Т. 1. – 1983. – С.43-103.

179. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів / Ф. Медвідь // Політ. менеджмент – 2005. – № 1. – С. 35-43.

180. Федорченко Ю. Про роль кафедри в університеті // <http://education-ua.org/ua/articles/1073-pro-rol-kafedri-v-universiteti>

181. Формирование учебной деятельности студентов / под ред. В. Я. Ляудис. - М. : Изд-во МГУ, 2002. - с.245.

182. Федик Є. І. Правова культура та її різновиди. Загально-теоретична характеристика // Право та культура: теорія і практика. – К.: М. П. «Леся», 1997. – С. 16

183. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки: Переводы с англ. и нем. / Общ. ред. и авт. вступ. рст. И. С. Нарский. – М.: Прогресс, 1986. – 542 с.

184. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. – М., 1998. – С.204

185. Хасан Б. И. Конструктивная психология конфликта. / Б.И. Хасан СПб.: Питер, 2003. 250с.

186. Череватюк В.Б. Методологічні засади організації студентської наукової діяльності в контексті професійної підготовки правників/ В. Б. Череватюк, О. М. Макєєва // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». Зб. Наук. Пр. –К.:НАУ, 2010. – №2(15) – С.92

187. Череватюк В.Б. Соціалізація студентської молоді: небайдужий погляд на проблему / В. Череватюк, Д. Бондаренко // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». Зб. Наук. Пр. – К.:НАУ, 2015. –№3(36) – С.163-168

188. Шевцов А.Г. Про реформи в системі атестації кадрів вищої кваліфікації // «Освіта України» №6, 2018р / <http://pedpresa.ua/>

190412-pro-reformy-v-systemi-atestatsiyi-kadriv-vyshhoi-kvalifikatsiyi.html

189. Шулікін Д. Модернізація правничої освіти. Перші кроки / Д. Шулікін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pedpresa.ua/169121-modernizatsiya-pravnychoyi-osvity-pershi-kroky.html>

190. Шапар В.Б. Психологічний тлумачний словник. / В.Б.Шапар – Х.: Прапор, 2004; Фрейд З. Психология бессознательного. / З.Фрейд; М.: Просвещение, 1990. 448 с.;

191. Шемшученко Ю. С. Правова культура / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5: П–С. – 2003. – С. 37.

192. Шемшученко Ю.С. Юридическая наука должна быть честной // Евразийский юридический журнал. – 2010. – № 12 (31). – С. 9.

193. Шевченко Л.С. Типологізація інноваційної діяльності та інновацій в освітній сфері / Л.С. Шевченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2014/01/Shevchenko.pdf>.

194. Шабанова М. А. Особенности правового регулирования нетипичных трудовых договоров: дис. ... канд. юрид. наук / М. А. Шабанова. – Ярославль, 2008. – С.146-147.

195. Shust Natalia. Ukrainian higher education on the way to global Partnerships // Word Congress-Developing global partnerships, New-York city, February 18-20, 2008, Page 65-66.

196. Shust Natalia. Bridging the Gap Between Internationalization and Multicultural Education // American council on education publications on, Washington, 2009, page 43-57.

197. Щербань М. П. Технологія формування правової культури студентів ВНЗ I-II рівнів акредитації / М. П. Щербань // Постметодика. - 2013. - № 4. - С. 9.

198. Юнг К. Г. Аналитическая философия / К. Г. Юнг. – СПб., 1994. – 132 с.

199. Ющишин О. І. Поняття національного характеру, ментальності і національної свідомості як інструмент культурологічного аналізу / О. І. Ющишин // Наука. Релігія. Суспільство: Наук. журнал. – Донецький державний інститут штучного інтелекту. – 2010. – № 3. – С. 221-227.

200. Яковюк І. В. Правова культура як характеристика якісного стану правової системи / І. В. Яковюк // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / [редкол.: В. Я. Тацій (голова) та ін.]. – Харків : Право, 2008–2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / [за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина]. – 2008. – 726 с.

201. Ягупов В.В. Педагогіка – Класифікація методів навчання за Бабанським. Проблема класифікації методів навчання// [Електрон.ресурс]-Режим доступу: http://eduknigi.com/ped_view.php?id=179.

202. Яновский Р.Г. Глобальные изменения и социальная безопасность. М.: Наука, 1999. – С. 208-209.

Наукове видання

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Колективна монографія

Підписано до друку 20.06.2018.

Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний 80 г/м². Друк електрографічний.

Умов.-друк. арк. 19,41 Обл.-вид. арк. 16,75

Тираж 300 примірників. Замовлення № 06/18/2-1.

Видавець та виготувач:

ФОП Осадца Ю.В

м. Тернопіль, вул. Винниченка, 9/7

тел. (0352) 40-08-12, (0352) 40-00-63, (097) 988-53-23

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.*